

YAQUB MAHMUDLU

SƏYYAHLAR,
KƏŞFLƏR,
AZƏRBAYCAN

Yenidən işlənmiş ikinci nəşri

Bakı — 2012

*İllərlə məsləkdaşlıq etdiyim unudulmaz
şairimiz RƏSUL RZANIN əziz xatirəsinə!
Yaqub Mahmudlu*

Elmi redaktor: **Yeganə Gözəlova**
Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çapa hazırlayanlar: **Nazilə Məmmədova**
Günay Talıbova

Texniki redaktor: **Mehri Xanbabayeva**
Riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Mahmudlu Y.M. (Mahmudov Y. M.)

Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: 2012 — 296 s.

Görkəmli tarixçi, AMEA-nın müxbir üzvü Yaqub Mahmudlunun «Azərbaycan tarixi səyyah gündəliklərində» seriyasından olan «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» adlı kitabı ən qədim zamanlardan Böyük Coğrafi kəşflərin sonlarınadək Dünya okeanının öyrənilməsində böyük rol oynamış məşhur səyyahların həyatına və kəşflərinə həsr olunmuşdur. Səyyahlar haqqında nəşr olunmuş digər elmi-populyar üslublu əsərlərdən fərqli olaraq, bu kitabda, Qərbi Avropa səyyahları ilə yanaşı, Şərq səyyahları, o cümlədən, müsəlman dünyasının böyük alimləri haqqında da geniş məlumatlar verilir, onların Coğrafi kəşflər tarixində oynadığı böyük rol əsaslandırılır. Tarixi səpkidə yazılmış «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» əsərində səyyahların hər birinə elmi-soraq məqaləsi həsr olunur, məşhur səyyahların Azərbaycanın tarixi keçmişi haqqında məlumatlarına geniş yer verilir.

Kitab tarixçilər, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ELMİ REDAKTORDAN

Görkəmli tarixçi Yaqub Mahmudlunun (Mahmudovun) «Azərbaycan tarixi səyyah gündəliklərində» seriyasından olan «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» adlı kitabı ən qədim zamanlardan Böyük Coğrafi kəşflərin sonunadək Dünya okeanının öyrənilməsində mühüm rol oynamış məşhur səyyahların həyatına və kəşflərinə həsr olunmuşdur.

«Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» adlı kitabı Yaqub Mahmudlunun 1985-ci ildə çap olunmuş eyni adlı əsərinin yenidən işlənmiş və tamamlanmış nəşridir.¹ Hələ 1960-cı illərin əvvəllərindən etibarən Yaqub Mahmudlunun Azərbaycan tarix elmi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən diplomatiya tariximizlə bağlı tədqiqatları çap olunmağa başlayır.² Həm Vətən, həm də ümumdünya tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Azərbaycan Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə siyasi-diplomatik və iqtisadi-ticarət əlaqələrini kompleks şəkildə tədqiq edən tarixçi ümumilikdə Şərq – Qərb münasibətlərini də araşdırır. Bu tədqiqatlar Avropa – Asiya əlaqələrinin tarixi köklərini, siyasi və iqtisadi zəminini müəyyən etməklə dünya tarixşünaslığı üçün də elmi dəyər kəsb edir.

Yaqub Mahmudlu Avropa mənbələrinin materialları əsasında³ Böyük Coğrafi kəşflər ərəfəsində və hə-

min kəşflər dövründə beynəlxalq münasibətlərdə təkcə Avropa ölkələrinin və Osmanlı imperiyasının deyil, Azərbaycanın da aparıcı qüvvə olduğunu, hətta bir çox hallarda müəyyənədicə rol oynadığını üzə çıxarmış, Azərbaycanın bu dövrdə periferiya deyil, dünyanın siyasi və iqtisadi mərkəzi olduğunu sübut edə bilmişdir. Bu, sovet elmində marksist metodologiyanın hökmran olduğu bir vaxtda təkcə tarixçi deyil, həm də siravi vətəndaş üçün çox cəsarətli addım idi.

Sovet və təəssüf ki, təkcə sovet deyil, dünya tarixçilərinin də Şərqi ikinci dərəcəli, «Asiya İstehsal Üsulu»nun hökmran olduğu cəmiyyət kimi təqdim etdiyi bir vaxtda, Yaqub Mahmudlu «Öyrənilməmiş səhifələr», «Odlar Yurduna səyahət», «Səyyahlar Azərbaycana gəlir», «Səyyahlar Azərbaycan haqqında», həmçinin hazırkı seriyaya daxil edilmiş «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» adlı əsərlərində Azərbaycan – Avropa əlaqələrinin zəminini göstərir, bu ölkənin Avrasiyanın mərkəzi olduğunu tutarlı dəlillərlə sübut edirdi. Bu əsərlərdə Yaqub Mahmudlu «İslam dünyası» anlayışını işlətməkdən nəinki çəkinmir, üstəlik, bu dünyanın elm və mədəniyyət sahəsindəki böyük uğurlarından ətraflı yazırdı.⁴

Yaqub Mahmudlunun tədqiqatlarında sovet elmi üçün görünməmiş və «həzm edilməsi» asan olmayan daha bir ciddi addım – tarixçinin Osmanlı imperiyasının xarici siyasəti ilə bağlı düşüncələri idi. Osmanlı imperiyasını Avropa üçün «təbii düşmən» sayan avropa-

sentristlər Qərbi Avropa ölkələrinin, o cümlədən, Macarıstanın, Venesiyanın, Habsburqların, Papa dövlətinin antiosman siyasətini osmanlı işğalları qarşısında məcburi atılan addımlar kimi təqdim edirdilər. Yaqub Mahmudlu Osmanlı imperiyasına qarşı Avropa dövlətlərinin birləşmək cəhdlərində və antiosman ittifaqlarının yaranmasında adları çəkilən dövlətlərin özlərinin işğalcılıq niyyətlərinin, Şərqdə bacardıqca daha çox torpaq və imtiyaz əldə etmək planlarının, müstəmləkəçilik siyasətinin aparıcı amil olduğunu sübut edə bilmiş, tarix elmində hökmran olan ənənəvi fikri alt-üst etmişdir.

Qeyd olunan tədqiqatların daha bir vacib cəhəti, əlbəttə ki, dövlətçilik tariximizin böyük bir mərhələsinin öyrənilməsi və təbliği ilə bağlıdır. XX əsrin 60-70-ci və hətta 80-ci illərində hər hansı milli ənənəni rədd edən, milli ruhu tanımayan, siyasi inkişafda yalnız Rusiya dövlətçiliyini nümunə olaraq götürən sovet tarix elmi üçün Yaqub Mahmudlunun fikirləri sovet ideologiyasına daban-dabana zidd idi. Yaqub Mahmudlu əsərlərində, hər cür ideoloji basqıya rəğmən, «Zaqafqaziya» anlayışı əvəzinə, çəkinmədən «Cənubi Qafqaz» ifadəsini işlədirdi, «Türk - İslam» mədəniyyətinin tarixi gerçəklik olduğunu sübut edir, Azərbaycan diplomatlarından və dövlət xadimlərindən – Uzun Həsəndən, Sara Xatundan, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin əsasını qoymuş Şah İsmayıl Xətəidən, Avropa dövlətlərini bir-birinə qarşı qoymağı bacarmış Böyük Abbasdan, Hüseynəli bəy Bayatdan və onun «Böyük Elçiliyi»ndən yazırdı.

Hazırkı seriyaya daxil edilmiş «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» adlı kitabında Yaqub Mahmudlu qədim dövrdə və orta əsrlərdə Dünya okeanının öyrənilməsində, müxtəlif torpaqların kəşfində, həmin bölgələrin əhəlisinin tarixinin, mədəniyyətinin və məişətinin araşdırılmasında mühüm rol oynamış səyyahların həyatı və kəşfləri haqqında məlumatları təqdim edir, bu kəşflərdə Şərq alimlərinin əsərlərinin böyük elmi baza olduğunu göstərir.

«Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» kitabında diqqəti çəkən bir neçə vacib məqam üzərində dayanmaq istədik: əvvəla, Yaqub Mahmudlu adı çəkilən coğrafi kəşflərə ənənəvi olaraq sadəcə coğrafiya elmi üçün əhəmiyyət kəsb edən hadisə olaraq yanaşmamışdır; tarixçi üçün Böyük Coğrafi kəşflər həm də Avropanın müstəmləkə siyasətini sürətləndirmiş bir hadisədir! O, yazır: «Böyük Coğrafi kəşflərlə bir zamanda ... Avropanın ilk müstəmləkə imperiyaları və bütövlükdə müstəmləkə sistemi də yaranırdı».

Bu əsərdə diqqəti çəkən digər vacib məsələ – tarixçinin Böyük Coğrafi kəşflər dövrünün avropalı səyyahlarının Qərb tarixşünaslığında «elm fədailəri» olaraq təqdim edilməsinə qarşı çıxmasıdır. «Avropamərkəzçilik» nəzəriyyəsinin çox təhlükəli olduğunu yaxşı bilən Yaqub Mahmudlu Dünya okeanının öyrənilməsində Şərq alimlərinin, o cümlədən türk coğrafiyaçılarının xidmətlərini xüsusi olaraq vurğulayır, «müasir mədəniyyətin ən qədim izlərinə ... qədim Şərq ölkələrində

təsadüf olunduğunu» yazır. Qədim misirlilərin, babillilərin, çinlilərin və hindlilərin gəmiçilik işində, coğrafiya, riyaziyyat, astronomiya sahələrində uğurlarına xüsusi bölmə həsr olunduğu bu kitabda Yunan-Roma elminin də uğurları yaddan çıxmamışdır.

Kitabda diqqət çəkən daha bir vacib məqam – «İslam dünyasının uğurları» adlı bölmənin olmasıdır. İslam mədəniyyətini dünya tarixinin xüsusi mərhələsi olaraq təqdim edən Yaqub Mahmudlu Azərbaycanın bu mədəniyyətdə böyük rolunu qeyd edir; antik dövrdən bu yana Avropa səyyahlarının, tacirlərinin, diplomatlarının, missionerlərinin Azərbaycana marağının səbəblərini araşdırır; Azərbaycan – Avropa əlaqələrinin zəminini göstərir; bu ölkənin Avrasiyanın mərkəzi olduğunu tutarlı dəlillərlə sübut edir.

Kitabın bu bölməsində Yaqub Mahmudlu türk dünyasının məşhur elm adamlarının və səyyahlarının – Mahmud Qaşqarlının, əl-Biruninin, Piri Rəisin, Sidi Əli Rəisin, Evliya Çələbinin adlarını xüsusi qeyd edir, türk coğrafiyaçılarının, Türk xalqının coğrafi kəşflərinin, türk müfəkkirlərinin elm tarixindəki önəmli rolunu üzi çıxarır.

Görkəmli tarixçi Avropanın XV-XVI yüzilliklərdə yaşamağa başladığı dirçəlişin köklərini də Şərqlə bağlayır, «İslam Atlası»nın, əl-Biruninin vahid dünya okeanı nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini, Yerin Günəş ətrafında fırlanmasının Kopernikdən 500 il əvvəl müsəlman alimləri tərəfindən irəli sürüldüyünün vacibliyini xüsusi vurğulayır.

Yaqub Mahmudlunun bütün digər əsərləri kimi «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» adlı kitabı da böyük Vətən sevgisi, Türk sevgisi ilə yazılmışdır və Azərbaycanın ən qədim zamanlardan başlayan tarixini və mədəniyyətini vəsf edir.

Yeganə Gözəlova

¹ Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 1985

² Mahmudov Y.M. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri tarixindən (XV əsrin 60-cı illəri) // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Tarix və fəlsəfə elmləri seriyası, 1965, 1; Yenə onun. Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya ilə ilk diplomatik əlaqələrinə dair // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Tarix və fəlsəfə elmləri seriyası, 1965, 3; Yenə onun. Ağqoyunlu-Venesiya əlaqələri (XV əsrin 60-70-ci illəri) // «Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi» jurnalı, 1965, 5; Yenə onun. Взаимоотношения государства Аккоюнлу с Венецией (60-70-е гг. XV века) – Автореферат ... к.и.н. Баку, 1966; Yenə onun. Görkəmli Azərbaycan diplomatı Sara xatun // «Azərbaycan qadını» jurnalı, 1969, 12 və s.

³ Onların içərisində elmi dövriyyəyə ilk dəfə Y.M.Mahmudlu tərəfindən cəlb edilən Q.Berşe toplusunu və M.Sanudonun gündəliklərini xüsusi qeyd etmək lazımdır (Bax: Y.M.Mahmudov. Şah İsmayılın Avropa siyasəti (Şah I İsmayıl Marin Sanudonun «Gündəliklər» toplusundakı sənədlər üzrə) // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilməsi problemləri. Bakı, 1988, s.54-71; Yenə onun. Marin Sanudonun «Gündəlikləri» (Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın diplomatik əlaqələrindən danışılır) // «Ədəbiyyat və incəsənət», 1985, 19 aprel; Yenə onun. Новый сборник документов по истории Сефевидского государства («Шах Исмаил в «дневниках» Марина Санудо») // Известия АН Азерб. ССР, СИФП, 1986, 1.

⁴ Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1972; Yenə onun. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı, 1977; Yenə onun. Odlar Yurduna səyahət. Bakı, 1980;

MÜƏLLİFDƏN

Ulu çağlardan bəri dünya xalqları, ölkələri həmişə biri-biri ilə anlaşımağa, tanışlığa can atmış, qarşılıqlı əlaqə şəraitində yaşamağa çalışmışlar. Bu da ilk növbədə ayrı-ayrı ölkələrin, qitələrin təbii zənginliyinin, maddi ehtiyatlarının müxtəlifliyindən, bir sözlə insanların iqtisadi ehtiyacından doğmuşdur. Ölkələrdən ölkələrə, xalqlardan xalqlara ilk müjdə yetirən həmişə, hər yerdə tacirlər olmuş, onların ardınca elçilər, diplomatlar, din təbliğatçıları gedib-gəlməyə başlamış, nəhayət müntəzəm əlaqələr işə düşmüşdür. Bəzən öz ölkəsinin iqtisadi ehtiyaclarını qılinc gücünə ödəməyə çalışanlar, cahan-girlik iddiasına düşənlər də olmuşdur. Bu enişli-yoxuşlu tarixi prosesdə, insanların bilavasitə əmək fəaliyyətində planetimiz barədə ilk təsəvvürlər yaranmağa başlamışdır.

İnsanlar vahid Dünya okeanını hələ bizim eradan çox-çox əvvəl öyrənməyə başlamışlar. Həmin proses eramızın XV-XVII əsrlərində əsasən başa çatmış, bu zaman yaşadığımız planetin indiki coğrafi mənzərəsi müəyyən edilmiş, Yerin kürə formasında olması sübuta yetirilmişdir.

Oxucu mühakiməsinə təqdim olunan həmin kitabda qədim zamanlardan başlayaraq Böyük coğrafi kəşflərin sonuna qədərki dövrdə planetimizin öyrənil-

məsində mühüm rol oynamış ən məşhur səyyahlar haqqında elmi-soraq məlumatı verilir.

«Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» kitabında, bu vaxta qədərki elmi-populyar nəşrlərdən fərqli olaraq, Şərq ölkələrinə dair materiallara da geniş yer verilmiş, Kolumb, Vasko da Qama, Magellan kimi Avropa səyyahları ilə yanaşı, onların kəşfləri üçün tarixi elmi zəmin hazırlamış məşhur Şərq səyyahlarına da xüsusi məqalələr həsr olunmuşdur. Başqa sözlə, dünyanın müxtəlif ölkələrindən çıxmış məşhur səyyahların vahid sıradadır, özü də tarixi ardıcılıqla oxuculara təqdim olunması planetimizin öyrənilməsi tarixinə onların bəxş etdiyi töhfəni müqayisədə görmək imkanı yaradır. Fikrimizcə bu, daha doğru yoldur. Çünki ümumdünya mədəniyyətinin möhtəşəm abidəsini dünya xalqları birlikdə, bir-birindən öyrənə-öyrənə, əl-ələ verərək yaratmışlar...

Kitaba daxil edilmiş məşhur Şərq səyyahları haqqında elmi-soraq məqalələri hazırlanarkən ilk mənbələrlə yanaşı V.V.Bartold, İ.Y.Kraçkovski, Ə.Ə.Əlizadə və Z.M.Bünyadov, Y.M.Svet, N.M.Vəlixanlı və b. tədqiqatçıların əsərlərindən, tərcümələrindən də istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın dünyanın ən qədim sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri olması, yurdumuzun Asiya-Avropa ticarət əlaqələrini həyata keçirilməsi üçün çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ən qədim zamanlardan başlayaraq tacirlərin, diplomatların, bir sözlə,

səyyahların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Dünyanın ən məşhur səyyahlarının bir çoxu Azərbaycanda olmuş və ya onların yolu bu diyardan düşmüşdür. Beləliklə, ayrı-ayrı dövrlərin böyük səyyahları öz gündəliklərinə doğma yurdumuz haqqında olduqca maraqlı qeydlər daxil etmiş, bəzən də bu diyara bütöv kitablar həsr etmişlər ki, həmin məlumatların da ulu keçmişimizi öyrənmək üçün olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bunu nəzərə alaraq həmin səyyahlar haqqında tərcümeyi-hal məlumatından sonra onların Azərbaycan haqqındakı ən maraqlı məlumatları da kitaba daxil edilmişdir. Bu məlumatlar üzərində işləyərkən orta əsrlər tariximizin ayrı-ayrı problemlərinə qiymətli əsərlər həsr etmiş Ə.M.Şahmalıyev, C.M.İbrahimov, O.Ə.Əfəndiyev, R.Ə.Hüseynov, S.B.Aşurbəyli, S.M.Onullahi, M.X.Heydərov, Ə.Ə.Rəhmani və başqa alimlərimizin, həmçinin bu sətirlərin müəllifinin, apardığı araşdırmaların nəticələri də nəzərə alınmışdır.

«Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» kitabı tarixi səpkidə yazılmışdır. Əsərdə ayrı-ayrı səyyahlar haqqındakı elmi-soraq məqalələrindən əvvəl «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» adlı ayrıca material da verilmişdir ki, oxucular ən qədim zamanlardan Böyük coğrafi kəşflərin sonuna qədərki dövrdə Dünya okeanı barədə elmi biliklərin keçdiyi tarixi təkamül yolunu izləyə bilsinlər.

Kitaba ayrı-ayrı səyyahlar barədə oxucuları maraqlandıra biləcək ən zəruri ədəbiyyat siyahısı əlavə olunmuş, mühüm faktların mənbələri göstərilmişdir.

Sonda «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan» kitabının yeni nəşrinin hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş Yeganə Gözəlova, Nazilə Məmmədova, Günay Talibova və Mehri Xanbabayevaya öz təşəkkürümü bildirirəm.

YAQUB MAHMUDLU

MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ, «AVROPAMƏRKƏZÇİLİK» VƏ QƏDİM İRSƏ MÜNASİBƏT

XV–XVII yüzilliklərdə tarixi inkişafın gedişində böyük dəyişikliklər baş verdi: «Yeni Dünya» – Amerika kəşf olundu; Portuqaliya dənizçiləri Afrikanın cənubundan dövrə vuraraq okean yolu ilə Hindistan sahillərinə gəlib çıxdılar; Yerin kürə şəklində olması sübuta yetirildi; rus səyyahları Uzaq Şərqi, Asiyanın şimalını tədqiq etdilər və müəyyənləşdirdilər ki, Asiya ilə Amerika bitişik deyil, ayrı-ayrı qitələrdir. Çox çəkmədən Avstraliya qitəsi də kəşf olundu. Nəticədə planetimizin bugünkü coğrafi mənzərəsi müəyyən edildi. Bir sözlə, Böyük coğrafi kəşflər baş verdi. İnsanların maddi aləm haqqında, yaşadığımız planet barədə təsəvvürləri kökündən dəyişdi.

Lakin XV yüzilliyin ortalarından başlayaraq təqribən 200 il davam edən bu kəşflər sadəcə olaraq, elmi nailiyyətlər deyildi. Böyük coğrafi kəşflərlə dünyanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixində də dərin dəyişikliklər dövrü başlanırdı. Dünya ölkələri, xalqları arasındakı əlaqələrdə əsrlərdən bəri davam edən ənənəvi müvazinət artıq pozulmaqda idi. Uzaq dəniz səfərlərinə çıxan İspaniya, Portuqaliya, Hollandiya, sonralar isə İngiltərə və Fransa gəmiləri Hindistan və Ərəbistan sahillərin-

dən, Ağqoyunlu və Səfəvi limanlarından, Afrika və Amerikadan Avropaya ağzına qədər dolu qızıl-gümüşlə, xam ipək və zərif ipək parçalar, müxtəlif cür ədviyyat, zərgərlik məmulatı, nəfis şərq xalçaları... və qolu bağlı qullarla qayıdırdılar. «Amerikada qızıl və gümüş mədənlərinin tapılması, yerli əhalinin məhv edilməsi, əsarət altına alınması və mədənlərdə diri-diri torpağa basdırılması, Ost-Hind torpaqlarını fəth və qarət etmək yolundakı ilk addımlar, Afrikanın qaralar ovlağına çevrilməsi – bütün bunlar kapitalist istehsal erasının sübh çağını təşkil edirdi».¹ Hindistandan və başqa Şərq ölkələrindən, Afrika və Amerikadan Avropaya axıb gələn sərvət selinin ağzı təzə açılırdı. «Bilavasitə qarət və yerli əhalini əsarət altına almaq, qətlər vasitəsilə Avropa xaricində əldə edilən sərvətlər metropoliyaya axıb gəlir və burada kapitalla çevrilirdi».² Avropada doğulmaqda olan kapitalizm üçün də elə bu lazım idi. Çox çəkmədən, əvvəllər Hindistan, Afrika və Amerika sahillərində görünən tək-tək Avropa gəmiləri bu yerlərə top-tüfənglə qayıtdılar, arxalarınca qüvvətli hərbi donanmalar, sərvətə və qana susayan cəngavərlər, bir də xristian missionerləri çəkib gətirdilər. Bu sayaq inkişaf etməkdə olan Avropa kapitalizmi daha iki problemi də həll etdi: ucuz xammal mənbələri və

---

¹ K.Marks. İbtidai yığım deyilən şey. K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, c. 2, B.,1980, səh.145

² Yenə orada, səh. 148.

Avropada istehsal olunan hazır məhsulu od qiymətinə xırıd etmək üçün sərfəli bazarlar ələ keçirildi. Beləcə, Böyük coğrafi kəşflərlə bir zamanda kapitalizm forması da doğulur, Avropanın ilk müstəmləkə imperiyaları və bütövlüklə müstəmləkə sistemi də yaranırdı. Elə bu zaman, sonralar «xalqlar həbsxanası»na çevrilən çar Rusiyası da ilk müstəmləkəçilik addımlarını atmağa başlayırdı...

Avropa müstəmləkəçiliyi müasir mədəni tərəqqinin təməlini qoymuş Asiya, Afrika və Amerikanın qədim xalqları üçün tək-cə uzunmüddətli iqtisadi talan, ictimai zülm və siyasi əsarət sistemi olaraq qalmadı. Böyük coğrafi kəşflərlə, əslində, sonralar formalaşmış bədnam «avropamərkəzçilik» konsepsiyasının da əsasları qoyuldu. Qəddar müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində, bir tərəfdən «xalqlar həbsxanalarında» – müstəmləkə imperiyalarında zillət çəkən xalqlara onların doğma tarixləri, yaratdıqları qədim mədəniyyət zorla unutturulur, digər tərəfdən isə tarix müstəmləkəçi dövlətlərin, hakim millətlərin tarixi kimi təqdim olunmağa başlayırdı. Müstəmləkə xalqlarının beyninə yeridilirdi ki, cəmiyyətin maddi və mənəvi tərəqqi yolu, bir sözlə, ümumdünya tarixi Avropadan başlanır, özü də müstəmləkəçi dövlətlərin ərazisindən.

Sonralar Böyük coğrafi kəşflərin tarixi də məhz bu cür təhrif olundu. Xalqlar arasında, ölkələr arasında yeni əlaqə yollarının tapılması, coğrafi kəşflərin bütün nailiyyətləri Avropa səyyahlarının – ilk müstəmləkə

işğalçıların ayağına yazılır, həm də onlar ideal şəxsiyyətlər kimi, demək olar, «elm fədailəri» kimi təqdim olunur, vahid Dünya okeanı barədə ən qədim dövrlərdən mövcud olan coğrafi biliklər, qədim Çin və hind dənizçilərinin, ərəb və türk coğrafiyaşünaslarının Dünya okeanının öyrənilməsi sahəsindəki böyük nailiyyətləri «unudulur», ən başlıcası isə Böyük coğrafi kəşfləri mümkün edən tarixi-elmi zəmin az qala inkar olunurdu.

Həqiqətənmi Kolumbun, Vasko da Qama və Magellanın böyük kəşflərindən əvvəl Dünya okeanının öyrənilməsi sahəsində heç bir iş görülməmişdi? Böyük coğrafi kəşflər yalnız Avropa səyyahlarının xidmətidirmi? Yoxsa?...

Yaxşısı budur, Böyük coğrafi kəşflərdən əvvəlki tarixə səyahət edək!

İLK SƏYAHƏTLƏR HARADAN BAŞLANIR?

Dünya arxeoloqlarının axtarışları nəticəsində əldə olunan maddi dəlillər – qazıntı materialları artıq sübut etmişdir ki, insanlığın nail olduğu müasir mədəniyyətin ən qədim izlərinə məhz ən qədim insan məskənlərində, o cümlədən Qədim Şərq ölkələrində təsadüf olunur. Elmi biliklər, konkret mənada ayrı-ayrı mədəniyyət sahələrinin ilkin rüşeymləri də elə bu qədim insan məskənlərində inkişaf etməyə başlamışdı. Qədim Şərq

xalqları maddi aləm haqqında, o cümlədən səma cisimləri və vahid Dünya okeanı barədə xeyli geniş təsəvvürə malik idilər. Qədim Şərqdə hələ eramızdan çox-çox əvvəl, müxtəlif elm sahələri ilə yanaşı, coğrafi biliklər də dövrünə görə yüksək inkişaf etmişdi. Hələ o zaman Dəclə və Fərat vadisindəki qədim dövlətlər, Afrika və Hindistan arasında dəniz yolu ilə gediş-gəliş olması tarixi faktdır. Məsələn, e.ə. 3-cü minillikdə Qədim Şumer dövləti Hindistanla ticarət əlaqələri saxlayırdı. Bu zaman Ərəbistan və Afrika sahillərindən Hindistana musson küləklərinin köməyi ilə müntəzəm surətdə ticarət gəmiləri gedib-gəlirdi (50, s. 82).

Eramızdan əvvəl Qədim Şərqdə gəmiçilik işi, xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqələr o qədər inkişaf etmişdi ki, hətta qədim babillilər və aşşurlular uzaq səyahətlər üçün soraq kitabları tərtib etməyə başlamışdılar (59, s. 254). Qədim Babilistanda astronomiya və coğrafiya yüksək inkişaf etmişdi. Babillilər və aşşurlular onlara məlum olan yerlərin dəqiq coğrafi xəritələrini tərtib etmişdilər (59, s. 255). Maraqlıdır ki, hələ e. ə. IX əsrdə Babilistanda dünyanın dairəvi xəritəsi də yaradılmışdı (59, s. 255). Həmin xəritə qədim babillilərin coğrafi təsəvvürlərini aydın əks etdirir. Xəritədə Babilistan dünyanın mərkəzində təsvir olunur. Ölkənin içərisindən, şimaldan cənuba doğru Fərat çayı axır. Dünyanın quru hissəsi hər tərəfdən dairəvi şəkildə – üzük qaş kimi su ilə əhatə olunmuşdur. Uzaqda isə adalar görünür. Şimalda – lap uzaqda yerləşən adalardan

birinin yanında belə bir qeyd var: «Günəşin görünmədiyi yer».

Göründüyü kimi, hələ e.ə. IX əsrə aid olan bu xəritədə babillilər, artıq bəsit şəkildə də olsa, vahid Dünya okeanı haqqında müəyyən təsəvvürə malik idilər. Həm də onlar Yeri dairəvi şəkildə təsəvvür edirdilər. Bundan başqa, qədim babillilər ulduzlu göyün xəritəsini tərtib etmişdilər. Onlar səma cisimlərini hərəkətdə təsəvvür edir, Ay və Günəş tutulmalarını qabaqcadan dəqiq surətdə xəbər verirdilər (59, s. 246). Babillilərin cənub qonşuları olan kəldanilər (xaldeylər) bu sahədə daha irəli getmişdilər. Onlar Günəş və Ay tutulmaları üzərində apardıqları müşahidələrə əsasən hələlik əldə olan məlumata görə, tarixdə ilk dəfə Yerin kürə şəklində olması fikrini söyləmişdilər. Bütün bunlar insanlığın zehni tərəqqi yolunda irəli atdığı böyük addım idi.

Dünya okeanının öyrənilməsi sahəsində hind xalqı da elmi fikir tarixinə parlaq səhifələr yazmışdır. Hindistan tarixin ən əski çağlarında dünyanın çox geniş ərazisi ilə ticarət əlaqələri yaratmış ölkələrdən biri idi. Hind tacirləri e. ə. I minillikdə, bir tərəfdən dəniz yolu ilə Yaponiya, Çin, Vyetnam, Kampuçiya, Birma və Malayya arxipelağı ilə əlaqə saxlayır, digər tərəfdən Afrika sahillərinə, İran körfəzi və Qırmızı dənizə – Avropanın astanasına qədər gəlib çıxırdılar. Onlar musson küləklərinin köməyi ilə Hind okeanını o tərəf-bu tərəfə keçməyin əsl ustaları idilər. Beləliklə, hind tacirləri dünyanın iki ən böyük okeanına – Sakit okeana

və Hind okeanına yaxından bələd olmaqla Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin və Afrikanın Hind-Çin, Malayya arxipelağı, Çin və Yaponiya ilə ticarət əlaqələrində vasitəçilik edirdilər. Əsrlər boyunca Hindistanın milli sərvəti olaraq qalan, eramızın XV yüzilliyində isə avropa müstəmləkəçiləri bu əfsanəvi ölkənin sahillərinə aparıb çıxaran cürbəcür ədviyyat, habelə fil sümüyü, ətirli maddələr, şəkər qamışı, pambıq parçalar, daş-qaş və s. hələ e. ə. I minillikdə İran və Azərbaycan vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə və Volqaboyuna, İran körfəzi və Babilistan vasitəsilə Aralıq dənizi sahilindəki ticarət mərkəzlərinə, cənubi Ərəbistan və Qırmızı dəniz vasitəsilə Misirə gətirilir, sonra isə müxtəlif Avropa ölkələrinə yayılırdı. E. ə. IV–II əsrlərdə hind səyyahları müntəzəm olaraq Hind okeanını adlayaraq İran körfəzi sahillərinə, Cənubi Ərəbistana, Qırmızı dəniz vasitəsilə Misirə, həmçinin Efiopiya və Mozambik sahillərinə ticarətə gedirdilər (94, s. 85). Bu barədə yazılı mənbələrdə də maraqlı faktlar qalmışdır. Məsələn, e. ə. 117, ya 116-cı ildə Qırmızı dənizdəki Misir limanlarından birinə gəlmiş bir hind səyyahının gəmisi burada qəzaya uğramışdı. Qəzadan sonra İsgəndəriyyə şəhərinə gələn həmin hind səyyahı burada Kizik yunan dövlətinin Misirdə səfiri olan Evdoksla rastlaşmış və Hindistana getmək üçün bir ekspedisiya düzəltməkdə ona kömək etmişdi. Həmin hind dənizçisi Evdoksun gəmisini Qırmızı dənizdən Hind okeanına keçirmiş və Hindistan sahillərinə gətirib çıxarmışdı. Ən maraqlısı

budur ki, Evdoks Hindistanda yerli dənizçilərdən Dünya okeanı barədə zəngin məlumat toplamış və İsgəndəriyyəyə qayıtdıqdan sonra bu məlumatlar əsasında cəsarətli bir plan hazırlamışdı. O, İsgəndəriyyədən Aralıq dənizi ilə Qərbə doğru üzüb, Atlantik okeanına keçmək və Afrikanı dolanıb Hindistana getmək fikrinə düşmüşdü. Bu məqsədlə Evdoks İsgəndəriyyədən Qadesə (İspaniyanın Kadis limanı – **Y.M.**) qədər üzmüş, lakin səfərini davam etdirə bilməmişdi (94, s. 85–86). Beləliklə, Portuqaliya dənizçisi Vasko da Qamadan təqribən 1600 il əvvəl Afrikanın cənubundan dolanıb Hindistana getmək üçün təşəbbüs göstərilmişdi. Bu təşəbbüsün müəllifi Evdoks, onun müəllimləri isə hind dənizçiləri idi. Bu fakt aydın göstərir ki, Afrikanın cənubundan Atlantik okeanına yol olması hələ eramızdan əvvəl hind dənizçilərinə məlum imiş.

Başqa bir məlumat da maraqlıdır. Strabonun yazdığına görə e. ə. I əsrdə Misirin Qırmızı dəniz sahilindəki limanlarından Hindistana müntəzəm olaraq gəmi gediş-gəlişi vardı. O, Misirin Qırmızı dəniz sahilindəki Mios-Xormos limanından bəhs edərkən göstərir ki, buradan Hindistan sahillərinə hər il 120-yə qədər gəmi yola düşür (94, s 87). Hindistan və Misir gəmiləri Cənubi Ərəbistanla Hindistan arasındakı məsafəni musson küləklərinin köməyi ilə 30–40 günə qət edirdilər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Hindistanı Benqal körfəzi, Andaman, Yava və Cənubi Çin dənizləri vasitəsilə Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə əla-

qələndirən dəniz yolları, daha doğrusu Hind okeanını Sakit okeanla əlaqələndirən su yolları da hind səyyahlarına çoxdan məlum idi. Beləliklə, portuqaliyalılar ilk dəfə Hind okeanına daxil olarkən, artıq hind səyyahları Afrikanı Hindistan, Malayya arxipelaqı və Çinlə əlaqələndirən dəniz yollarında azı 1500 il idi ki, o tərəf-bu tərəfə üzürdülər.

Qeyd etmək lazımdır ki, avropalılara qədər Dünya okeanının tədqiqində Malayya arxipelaqının yerli əhalisi olan malayyalılar da mühüm rol oynamışlar. Eramızın əvvəllərində malayyalılar, artıq Hind okeanını keçib Afrika sahillərinə qədər irəliləmişdilər. Madaqaskar adasının hazırkı sakinləri olan malqaşların mənşə etibarilə həmin dəniz səfərləri zamanı Malayyadan gəlib burada məskən salmaları şübhə doğurmamaqdadır (94, s. 153). Malayyalılar yəqin ki, Sakit okeanın şərqinə doğru – Amerika istiqamətində də dəniz yollarına bələd idilər. Maraqlıdır ki, malayyalılar hələ o zaman dəniz səfərlərində kompasdan istifadə edirdilər.

Eramızın əvvəllərində Çində də dəniz səyahətləri sahəsində zəngin təcrübə toplanmışdı. Çin dənizçiləri, artıq Malayya arxipelaqı, Seylon və Hindistana gedən dəniz yollarına yaxşı bələd idilər. Dəniz yolu ilə Çindən Seylona səyahət üç ay çəkirdi. Eramızın XI əsrinin sonlarında Çin dənizçiləri də artıq «cənubu göstərən mil»dən – kompasdan istifadə edirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aralıq dənizini və Qara dənizi Çinlə əlaqələndirən karvan yollarına da şərq

tacirləri eramızdan çox əvvəl bələd idilər. E. ə. II əsrdə Çin diplomatı və səyyahı Çjan Syan Qanfu adlı bir hunun köməyi ilə Orta Asiyaya səyahət etmiş, bundan sonra Aralıq dənizi və Qara dəniz sahilləri ilə Çin arasında «Böyük İpək Yolu» adlı məşhur karvan yolu açılmışdı.

Beləliklə, Böyük coğrafi kəşflər tarixində çox böyük rol oynamış iki mühüm elmi fikir – Yerin kürə şəklində olması və vahid Dünya okeanının mövcudluğu ideyaları Qədim Şərqdə doğulmuşdu. Şərq səyyahları dənizçilik işindəki zəngin təcrübələri ilə və həyata keçirdikləri ilk səyahətlərlə hər iki elmi fikri praktikada sübut etməyə yaxınlaşmışdılar.

KOLUMBDAN 1800 İL ƏVVƏL...

Qədim Şərq ölkələri ilə Avropa arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr vardı. Eramızdan çox əvvəl başlanmış bu əlaqələr Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərindəki ticarət mərkəzləri vasitəsilə saxlanılırdı. Asiya–Avropa əlaqələri, nəticə etibarilə, qarşılıqlı mədəni təsirə də səbəb olur, Qədim Şərqi mədəni tərəqqisi Avropaya yol tapırdı. Böyük İsgəndərin işğallarından sonra – Ellinizm dövründə və bundan sonra da həmin əlaqələr daha da genişləndi. Qədim Yunan və Roma mütəfəkkirləri ümumbəşəri irsə, o cümlədən Şərq ölkələrində əldə olunmuş yüksək mədəni tərəqqiyə əsaslanaraq

dünya elmini daha da inkişaf etdirdilər. Coğrafi biliklərin genişlənməsi sahəsində yeni səhifələr açıldı.

Qədim dünyanın böyük mütəfəkkirləri Yerin küre şəklində olması və vahid Dünya okeanının mövcudluğu ideyalarına əsaslanıb belə qənaətə gəldilər ki, Avropadan dəniz yolu ilə, yəni Atlantik okeanı ilə qərbə doğru hərəkət edib Asiya sahillərinə çatmaq olar. Həm də onlar bu yolun daha yaxın olacağına inanırdılar. Əlbəttə, bu ideyanın özü də qərb dünyasının iqtisadi tələbatından doğurdu. Avropalılar Hindistan, Çin və b. Asiya ölkələri ilə ticarətdə şərq tacirlərinin vasitəçilik etməsindən narazı idilər. Qərb dövlətləri Uzaq Şərq ölkələrinin, xüsusən Hindistanın zəngin sərvətlərinə birbaşa, heç kəsin vasitəçiliyi olmadan, özü də daha yaxın yolla əl yetirmək istəyirdilər.

Mətləbə qayıdaq. Ulu çağların ən böyük alimlərindən biri olan Aristotel (e.ə. 384–322) belə qənaətə gəlmişdi ki, Herakl Sütunları (Cəbəllütariq boğazı – **Y.M.**) ətrafındakı vilayətlər Hindistan yaxınlığındakı yerlərlə əlaqələndir. Özü də Herakl Sütunları ölkəsi ilə Hindistan arasında ancaq bir dəniz (yəni Atlantik okeanı – **Y.M.**) var. Herakl Sütunlarından qərbə doğru üzərək qısa müddətdə bu dənizi keçib Hindistana çatmaq olar (54, s. 109–110). Avropa qitəsinin Asiyanın şərq sahillərinə yaxın olması və Atlantik okeanı ilə qərbə doğru üzüb Hindistanın şərq sahillərinə yetişməyin mümkünlüyü ideyasını sonralar Eratosfen (e. ə. 276–194) və Strabon (e.ə. 63-e. 20) da söyləmişdilər. Seneka

(e.ə. 4-e. 65) isə öz fikrini daha aydın söyləyirdi. O yazırdı ki, əgər sənin gəminin yelkəni küləklə dolsa, yəni külək qərbə doğru əssə, İspaniyanın qərb sahillərindən Hindistana qədər olan dəniz yolunu çox qısa müddətə qət edə bilərsən! (54, s. 110).

Beləliklə, hələ eramızdan çox əvvəl, Böyük coğrafi kəşflərə, o cümlədən Kolumbun Amerikanı kəşf etməsinə təqribən 1800 il qalmış Atlantik okeanı ilə qərbə doğru üzüb Hindistana çatmaq fikri söylənilmişdi. Özü də qədim dünyanın alimləri Avropa ilə Asiyanın üz-üzə durmasına, həm də bir-birinə yaxın olmasına inanırdılar (lakin Avropa ilə Asiya arasında Amerika kimi böyük bir materikin olması onların ağına belə gəlmirdi).

Bəs Böyük coğrafi kəşflər dövrünün səyyahları insanlığın yaratdığı bu elmi bilik xəzinəsindən faydalanmamışlarmı? Müstəmləkəçilik tarixinin məddahları bunu inkar edir və öz fikirlərini «əsaslandıraraq» göstərirlər ki, guya, orta əsrlərdə qədim mədəni irs çoxdan yaddan çıxmışdı. Onların fikrincə, qədim dünyanın mədəni irsi bir də İntibah dövründə dirçəlmişdi. Əlbəttə, bu fikir kökündən yanlışdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, qədim dünya ilə orta əsrlər arasında keçilməz sədd yox idi; tarixi inkişaf qırılmaz surətdə davam edən prosesdir, başqa sözlə, insanlığın irəliyə doğru atdığı hər addım sonrakı tərəqqi üçün təməl rolunu oynayır... Digər tərəfdən bəzi qərb alimləri qədim dövrlə orta əsr arasındakı mədəni əlaqə probleminə də «Avropamərkəzçilik» mövqeyindən yanaşırlar. Onların

fikrincə, Qərbi Roma imperiyasının süqutundan sonra erkən feodalizm dövrünün (V–XI) əvvəllərində qərbdə əgər müvəqqəti mədəni gerilik baş vermişsə, deməli, bu, bəşəriyyətin inkişafında ümumi gerilik idi! Bəs Şərq?

Gəlin yenidən Şərqə qayıdaq.

«İSLAM DÜNYASI»NIN UĞURLARI

Qeyd etmək lazımdır ki, sinifli cəmiyyətlərdə coğrafi biliklərin inkişafı həmişə və hər yerdə iqtisadi amildən, yəni ticarət əlaqələrini genişləndirmək zərurətindən doğmuş, ayrı-ayrı müstəbidlərin cahangirlik niyyəti, iri dövlətlərin qəsbkarlıq siyasəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu baxımdan, eramızın 7-ci əsrinin əvvəllərində dünyanın siyasi tarixində kəskin dönüş əmələ gəldi. Ərəbistan yarımadasından müxtəlif istiqamətlərdə qəsbkarlıq yürüşləri başlandı. İlk ərəb işğallarından, təqribən, 100 il sonra – 8-ci əsrin əvvəllərində artıq dünya tarixində Ərəb Xilafəti adlı nəhəng bir dövlət yaradılmışdı. Bu böyük feodal imperiyası Şərqdə Amu-Dərya, Sır-Dərya və Hind vadilərindən başlayaraq qərbdə Şimali Afrika və Pireney yarımadası da daxil olmaqla Atlantik okeanına qədər, şimalda Dərbənd keçidinə, cənubda isə Hind okeanına qədər çox geniş ərazini əhatə edirdi.

Ərəb feodallarının qəsbkarlıq siyasətinə baxmayaraq, obyektiv olaraq, dünya tarixinin bu böyük imperi-

yası daxilində müxtəlif ölkələr, xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün nisbətən əlverişli şərait yarandı. Orta Asiya, Hindistan, İran körfəzi və Cənubi Ərəbistandan Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə, Misirdən Şimali Afrika boyunca Atlantik okeanı sahillərinə gedən karvan yolları, artıq bir dövlətin daxilində idi. Xilafətin Hind okeanı, Qırmızı dəniz, Aralıq dənizi və Atlantik okeanı sahillərində onlarla beynəlxalq liman şəhərləri vardı. Bu mühüm iqtisadi zəmin, habelə yeni qəsbkarlıq planları və işğal olunmuş çox geniş ərazini əldə saxlamaq siyasəti müxtəlif elmlərin inkişafına, o cümlədən coğrafi biliklərin genişlənməsinə təkan verdi. Zaman keçdikcə ümumdünya mədəniyyəti tarixində mühüm tərəqqi mərhələsi olan «İslam mədəniyyəti» adlı mədəniyyət formalaşdı. Bu mədəniyyəti təkcə ərəblər deyil, Xilafətin tərkibinə daxil olan bütün xalqlar birlikdə yaratmışdılar. Xilafətin tərkibində ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Azərbaycan və Azərbaycan xalqı bu mədəniyyətin formalaşmasında mühüm rol oynamışdı...

Mühüm əhəmiyyəti olan bir amili də yaddan çıxarmayaq. Ərəb qılıncı xalqları, ölkələri əsarət altına salmaqla yanaşı, İslam dinini də yayırdı. Bu din Pireney yarımadası və Şimali Afrikadan tutmuş Qafqaz, Volqaboyu, Orta Asiya, Hindistan, hətta Malayya arxipelaqı və Çinə qədər olan çox böyük ərazidə yayıldı. Xilafət ərazisində sərbəst surətdə ticarət və səyahət etmək üçün islamı qəbul etmək mühüm şərt idi. Bundan başqa, hər bir mü-

səlman, vəsaiti və sağlamlığı imkan verərsə, heç olmasa ömründə bir dəfə Məkkəyə gedib Kəbəni ziyarət etməli idi. Müsəlmanlığın beş mühüm şərtindən biri olan bu dini borcu yerinə yetirmək üçün Əndəlüsdən (İspaniyadan) Çinə, Malayya arxipelağından Volqaboyuna qədər hər yerdən, bir sözlə, İslam dininin yayıldığı bütün ərazilərdən Məkkəyə ziyarətçilər axışırdı. Bunun özü də coğrafi biliklərin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Kəsə yerindən, gələcək hacılar içərisindən dünyanın ən böyük coğrafiyaşünasları da çıxırdı.

Beləliklə, Xilafət dövründə insanlığın bu vaxta qədər vahid Dünya okeanı barədə əldə etdiyi elmi biliklərin, bir sözlə, coğrafi təsəvvür dairəsinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Ərəb Xilafətinə daxil olan ərazilərin, ərəblərlə təmasda olan bütün ölkələrin, həmçinin səyyahların, hacıların, coğrafiyaşünasların ayağı dəydiyi hər yerin intensiv surətdə öyrənilməsinə başlandı. Əlbəttə, coğrafi biliklərin genişlənməsi yenə də karvan ticarəti ilə, uzunsürən macəralı dəniz səyahətləri və bunun əsasında duran siyasətlə bağlı idi.

Faktlara müraciət edək, özü də ərəb səyyahlarının o zaman yetişdikləri ən uzaq coğrafi məntəqələri (yalnız ən uzaq məntəqələri!) nəzərə çarpdırmaq şərti ilə! Yuxarıda qeyd etmişdik ki, hələ eramızdan əvvəl və bizim eramın əvvəllərində Yaxın və Orta Şərq ölkələrini Uzaq Şərqlə və Çinlə əlaqələndirən karvan yollarına, həmçinin İran körfəzi, Qırmızı dəniz və Afrikanı Hindistan, Seylon, Malayya arxipelağı və Çinlə birləşdirən

dəniz yollarına Şərq tacirləri, səyyahları yaxşı bələd idilər. Ərəb Xilafətinin yaranması ilə bu əlaqələr daha da genişləndi və müntəzəm xarakter aldı. Maraqlıdır ki, VII əsrdə Çinin Kanton limanında, bir qədər sonra isə Syuançjouda* ərəb və İran** tacirlərinə məxsus ticarət məskənləri meydana gəlmişdi*** (94, s. 107; 56, s. 136–137).

Elə bu zaman Çində, Hind–Çin və Malayya arxipe-lağında İslam dini də yayılmağa başlamışdı. Çin müsəlmanları içərisində, hətta hacılar da, yəni Kəbəyə gəlib qayıdanlar da vardı. Göründüyü kimi, VII əsrdə Xilafətlə Çin, Hind–Çin, Malayya arxipelağı, Hindistan və Seylon arasında dəniz ticarəti daha da inkişaf etdi. Yazılı mənbələrdə iki ərəb səyyahının – Süleyman tacirin və İbn Vahbın IX əsrdə Çinin Kanton və Sinanfu şəhərlərinə səyahəti barədə maraqlı məlumatlar qalmışdır. Uzaq dəniz səfərlərinə çıxan ərəb dənizçiləri üçün hələ o zaman – erkən orta əsrlərdə «Rahnamə» adlanan soraq kitabları tərtib olunmağa başlamışdı (56, s. 552). Ərəb dənizçiləri XII əsrin ortalarında artıq kompasdan da istifadə edirdilər (56, s. 110). Əlbəttə, əlaqələr qarşılıqlı idi. Öz

---

* Ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində bu şəhərlər müvafiq olaraq Xanfu (Qanfu) və Zeytun adlandırılır.

** «İran» anlayışı burada şərti xarakter daşıyır. Çünki çox vaxt mənbələrdə Azərbaycan ərazisi və azərbaycanlılar, səhvən, «İran» və «iranlılar» anlayışı altında verilir. İranın xarici ticarət əlaqələrində məhz Azərbaycan tacirləri mühüm rol oynayırdılar.

*** İ.Y.Kraçkovski Kantondakı ticarət məhəlləsini VIII əsrə aid edir (56, s. 136–137).

növbəsində Çin gəmiləri də Bəsrə yaxınlığına qədər gəlib çıxırdı (56, s.136–137). Beləliklə, Xilafət dövründə Afrikanı, Qırmızı dəniz hövzəsi və İran körfəzini Hindistan, Seylon, Malayya arxipelağı və Çinlə birləşdirən dəniz yolları vasitəsilə ticarət əlaqələri daha da canlandı. Bununla əlaqədar olaraq, Dünya okeanının bu hissəsi barədə coğrafi biliklər də genişləndi.

Karvan yollarına gəldikdə, Aralıq dənizi sahillərindən Uzaq Şərqə gedən «Böyük İpək yolunun» Orta Asiyaya qədər olan hissəsi Xilafətin əlində idi. Buna görə də ərəb tacirləri, səyyahları Orta Asiya da daxil olmaqla bu böyük ərazini sərbəst surətdə gəzib-dolaşmaqda idilər. Onlar, hətta VIII əsrdə türk tayfası olan toquzquzların (doqquz oğuzların – **Y.M.**) xaqanının sarayına gedib çıxmış, həmin dövlətin paytaxtı Qan-Çjounu təsvir etmişdilər (56, s. 137). 921–922-ci illərdə ərəb səyyahı İbn Fədlan xəlifə Müqtədirin (908–932) diplomatik tapşırığı ilə Bağdaddan Volqa–Kama Bulqarıstanının paytaxtına səyahət etdi (56, s. 184–186). X əsrdə yaşamış digər məşhur ərəb səyyahı Əbu Düləf, həmin əsrin ortalarına yaxın, Orta Asiyadan Şərqi Türküstana, Tibet, Çin və Hindistana səyahət etmiş, oradan isə İran vasitəsilə Qafqaza gəlmiş, Azərbaycanda olmuşdu (56, s. 186–189). Həmin əsrdə yaşamış başqa bir ərəb səyyahının – Məsudinin, hətta Malayya arxipelağı adalarına gedib çıxdığı güman edilir.

Məlum olduğu kimi, ərəb coğrafiyaşünaslarında Qərbi Avropa haqqında da dəqiq məlumat vardı. Çünki

tək-tək səyyahlar deyil, nizami ərəb qoşunları Pireney yarımadasını fəth etdikdən (711–718) sonra indiki Fransanın ərazisinə qədər irəliləmişdilər (732). Xilafətlə Frank dövləti arasında diplomatik əlaqələr olması isə məlum faktdır. Dilimizə ərəbcədən keçmiş olan və bütün avropalılara şamil edilən «firəng» sözü bu əlaqələrin yadigarı kimi indi də işlədilməkdədir.

Almaniyaya gəldikdə, ərəblərin bu ölkə haqqında da konkret məlumatları vardı. 965-ci ildə ərəb diplomatları Almaniya imperatoru I Ottonun (936–973) sarayına – Maqdeburqa gedib çıxmış və orada diplomatik danışıqlar aparmışdılar.

Ərəb səyyahları Fransa və İngiltərəyə də səyahət etmiş Skandinaviya haqqında da məlumat toplamışdılar.

Yeri gəlmişkən, coğrafi kəşflər tarixinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda o qədər də yayılmamış bir məsələni də unutmayaq. Həmin məsələnin məğzi bundan ibarətdir ki, Hind okeanı və Sakit okeana bələd olan ərəblər Şimali Afrikanı və İspaniyanı zəbt etdikdən sonra Atlantik okeanını – «Zülmət» dənizini də öyrənməyə, onun içərilərinə doğru səyahətlərə çıxmağa başlamışdılar. Fikrimizi sübut üçün vaxtilə görkəmli şərqşünas İ.Y.Kraçkovskinin diqqətini cəlb etmiş olan iki fakta müraciət edək. Bu məlumatlardan birincisini Məsudi (IX əsrin sonları – 956) özünün «Əxbar əz-zəman» – «Zamanın xəbərləri» əsərində verir. Ərəb səyyahı IX əsr hadisələrindən bəhs edərkən göstərir ki, Əndəlüs

(İspaniya) sakini, kordovaalı ərəb əl-Xaşxaş bir dəstə gənc ərəblə birlikdə gəmilərlə «Zülmət dənizi»nin içərilərinə doğru səyahət etmiş və bir müddətdən sonra xeyli qənimətlə geri qayıtmışdı (56, s. 134). Görkəmli səyyah, həm də coğrafiyaşünas İdrisiyə məxsus olan və X əsrə aid edilən ikinci məlumat daha maraqlıdır. Onun yazdığına görə, səkkiz nəfər əmioğullarından ibarət bir dəstə gənc ərəb Lissabondan «Zülmət dənizi»nə səyahətə çıxır. Onlar bu dənizin içərilərində nə kimi getmək, onun harada qurtardığını öyrənmək qərarına gəliblərmiş. «Əl-Məğrurun» – «Macərəçilər» ləqəbi almış səyyahlar şərq küləyinin köməyi ilə 11 günə qədər okeanın içərilərinə doğru irəliləyir, nəhayət, çoxlu sualtı qayaları olan qorxunc bir yerə çatır və «qaranlığa düşürlər». Bundan sonra onlar istiqamətlərini dəyişib cənuba doğru dönür və 12 gün də bu istiqamətdə üzdükdən sonra sürülərlə səllim qoyunların otladığı «Qoyunlar adası»na çatırlar. Səyyahlar bundan sonra daha 12 gün cənuba doğru yollarını davam etdirib başqa bir adaya çatmış və həmin adanın sakinləri tərəfindən əsir alınmışdılar. İdrisinin yazdığına görə həmin adanın sakinləri qırmızı dərili, seyrək və sığallı saçlı olan ucaboy adamlar imiş. Yerli hakim bir müddətdən sonra qərb küləyi başladığında, səyyahların gözünü bağlatdırıb adadan çıxartdırmışdı. Onlar üç gün gecəgündüz üzdükdən sonra böyük bir materikə yan almışdılar (56, s. 134–135). Sahilə çıxdıqdan sonra səyyahlar yerli bərbərlərdən öyrənmişdilər ki, onlar

Afrikaya – Atlantik okeanının Mərakeş sahillərinə gəlib çıxmışlar. Lissabonlu ərəb səyyahlarının sahilə çıxdıqları yerin yaxınlığında sonralar Əsfi (Səfi) limanı salınmışdı. İdrisinin bu məlumatına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, ərəb səyyahları o zaman Lissabondan Azor adalarına doğru üzmüş, sonra cənuba doğru hərəkət edərək Madeyra adalarından birini kəşf etmiş, nəhayət, Kanar adalarına gəlib çıxmış və burada da əsir düşmüşdülər. Ərəb dənizçilərinin, xüsusən «macəraçı» əmioğullarının bu səyahətləri sonralar qərb–xristian səyyahlarında Atlantik okeanına marağı artırdı və bu istiqamətdə kəşflərə təkan verdi.*

«Əl-Məğrurun» ləqəbli əmioğullarının səyahətinin real fakt olduğu, həm də böyük maraq doğurduğu ondan da görünür ki, bir vaxtlar həmin səyyahların adına Lissabonda, hətta bir küçə də varmış (56 s. 134–135).

Afrikaya gəldikdə bu qitə, xüsusilə Məğrib (Şimali Afrika) haqqında ərəb səyyahlarının əsərlərində olduqca geniş məlumat vardır. Əndəlüsdən Həccə gəlib-qayıdan ərəb səyyahları Məğribi qarış-qarış gəzib-dolanmışdılar. Məsudi və İbn Havqəl isə Mərkəzi Afrikaya qədər gedib çıxmışdılar.

---

* Məlum olduğu kimi Böyük coğrafi kəşflər zamanı qərb gəmilərinin Atlantik okeanının içərilərində ilk yan aldığı məntəqələr Madeyra və Kanar adaları idi. Hətta böyük səyyah Xristofor Kolumb da Amerikaya doğru üzməzdən əvvəl bir müddət Madeyra adalarından birində yaşamışdı.

Beləliklə, «İslam mədəniyyəti»nin nümayəndələri olan Şərq səyyahları, o cümlədən ərəb coğrafiyaşünasları, Yaponiya və Çindən Atlantik okeanının içərilərində, Şimal dənizi və Ağ dənizdən Mərkəzi Afrika və Malayya arxipelağına qədər çox geniş ərazini bilavasitə şəxsi müşahidələri əsasında öyrəndilər. Hind okeanı, Sakit okean və Atlantik okeanı barədə əvvəlki məlumatlar zənginləşdi. Bütün bunlar insanların dünyagörüşündə əsaslı dönüş yaratdı. Coğrafi biliklər daha da zənginləşdi. Dünya mədəniyyəti xəzinəsi ərəb dilində yazan müəlliflərin qələmindən çıxmış nadir incilərlə – tarixə, coğrafiyaya və bir çox başqa elm sahəsinə aid qiymətli əsərlərlə zənginləşdi. X əsrdə İslam dünyasını – Hindistan və Orta Asiyadan başlayaraq İspaniya da daxil olmaqla Atlantik okeanına qədər çox geniş ərazini əhatə edən 21 xəritə tərtib olundu. Şərti olaraq «İslam atlası» adlandırılan bu xəritələr Yer kürəsinin böyük bir hissəsini əhatə etməklə, ümumiyyətlə, xəritəçilik tarixində mühüm mərhələ idi. «İslam atlası»nın ardınca bu sahədə daha bir mühüm addım atıldı. Orta Asiyalı Mahmud Kaşqarlı (XI əsr) dünyanın dəyirmi xəritəsini tərtib etdi (1074). Böyük alim bu xəritəni özünün türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinə dair çox qiymətli mənbə olan məşhur «Divani-lügətit-türk» əsərinin (1072–1074) sonuna əlavə etdi. Mahmud Kaşqarlı bu xəritədə ilk dəfə olaraq türkdilli xalqların yayıldığı geniş ərazini təsvir etdi. Bundan başqa o, öz xəritəsində dünyanın «mərkəzini» Məkkədən Kaşqara köçürdü və bununla da öz dövrü

üçün çox cəsarətli addım atdı. Coğrafi kəşflər və xəritəçilik sahəsindəki nailiyyətlər vahid Dünya okeanı haqqındakı ideyaya inamı möhkəmlətdi, onun tərəfdarlarını artırdı. Məsələn, Məsudi Hind və Atlantik okeanlarının bitişik olmasına inanırdı. Böyük mütəfəkkir xarəzmi Biruni (973–1048) isə vahid Dünya okeanı nəzəriyyəsini daha da inkişaf etdirdi. O, özündən əvvəlki coğrafiyaşünaslardan daha irəli gedərək Hind dənizi, yəni Hind okeanı ilə Qərb dənizinin, yəni Atlantik okeanının Afrika'nın cənubu ilə dar bir boğaz vasitəsilə əlaqələndiyini söylədi (56, s. 248–249; 54, s. 111–112). O, Yerin kürə şəklində olmasını (çevrəsinin uzunluğu 41500 km!) göstərir, planetimizin öz oxu ətrafında fırlanmasına inanırdı. Biruni Kopernikdən təqribən 500 il əvvəl belə qənaətə gəlmişdi ki, Yer Günəş ətrafında dolanır. XII əsrin ortalarında vahid Dünya okeanı nəzəriyyəsinə daha bir töhfə bəxş olundu: ərəb coğrafiyaşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri olan İdrisi (1100–1165) sanki bu vaxta qədər həm şərqdə, həm də qərbdə əldə edilmiş coğrafi biliklərə yekun vurdu. O, Siciliya kralı II Rojerin (1130–1154) sarayında dünyanın böyük xəritəsini yaratdı. Bu xəritə 70-ə qədər ayrı-ayrı hissələrdən – xəritələrdən ibarət idi. İdrisi həmin xəritənin gümüşdən tökülmüş variantını da hazırlatdı ki, bu da yastı şara bənzəyirdi. Bundan başqa böyük səyyah səma cismlərinin maketini düzəltdi. Ən maraqlısı bu idi ki, İdrisi Yeri kürə şəklində və fəzada təsəvvür edir, onun fəzadakı vəziyyətini «yumurtanın içərisində sarıya» bənzədirdi.

«İslam mədəniyyəti»nin uğurları göz qabağında idi. Qərb aləmi bu mədəniyyətlə İspaniya vasitəsilə xeyli vaxt idi ki, tanış olmağa başlamışdı. İtaliya isə yenicə tanış olurdu. Avropada Böyük coğrafi kəşflərə isə hələ 300 ildən çox qalırdı.

BÖYÜK COĞRAFİ KƏŞFLƏRİN ASTANASINDA

XI əsrdə Qərbi Avropada feodalizmin təşəkkülü, əsasən, başa çatdı. Şəhərlərin tərəqqisi sürətləndi. Əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdi. Sənətkarlıq məhsulları istehsalı daha da genişləndi. Nəticədə yerli bazarlar Avropa mallarına darlıq etməyə başladı. Digər tərəfdən qərb ölkələrində ənənəvi şərq mallarına – xam ipək parçalar, zinət əşyaları, xalça-palaz məmulatı, ədviyyat və s.-yə ehtiyac daha da artdı. Bundan başqa, yırtıcı qərb feodalları şərqdə «tökülüb qalmış» qızıl-gümüşü qarət etməyə, burada böyük torpaq mülkləri ələ keçirməyə çoxdan can atırdılar. Beləliklə, qərb dövlətləri özlərinin iqtisadi ehtiyaclarını ödəmək üçün silaha əl atdılar. XI əsrin sonlarında «İsanın qəbrini kafirlərdən xilas etmək» pərdəsi altında Yaxın Şərq xalqlarına qarşı az qala 200 ilə qədər davam edən qanlı müharibələrə – Xaç yürüşlərinə (1096–1270) başladılar.

Lakin şərqdə heç də hər şey səlibçilərin düşüncüləri kimi olmadı. «İsanın qəbrini xilas etməyə» gələnlər səlcuq qılıncının ağır zərbələrinə davam gətirə bilmədi-

lər və rüsveyçı məğlubiyyət qarşısında qaldılar. Üstəlik Avropanın başı üstünü digər qorxunc təhlükə aldı: Rusiyanı əsarət altına salan monqol qoşunları Adriatik dənizi sahillərinə gəlib çıxdılar...

Elə bu zaman Roma papasının başçılığı ilə Avropa saraylarında təzə plan tökdülər: monqolları arxadan səlcuqlara qarşı qaldırmaq və beləliklə, həm səlibçilərin qələbəsini təmin etmək, həm də monqol təhlükəsini sovuşdurmaq. Taktika aydın idi – iki təhlükəli düşməni bir-biri ilə toqquşdurub zəiflətmək, sonra isə hər ikisinə qələbə çalmaq. Beləliklə, uzaq Qaraqorumda – Böyük monqol hökmdarlarının sarayında xristian elçiləri görünməyə başladı. 1246–1253-cü illər ərzində bir-birinin ardınca papa IV İnnokenti və Fransa kralı IX Lüdoviq tərəfindən Qaraqoruma üç elçi heyəti göndərildi. Ciovanni Karpini, Andre Lonjümö və Vilhelm Rubruk (bax 49; 93). Doğrudur, Avropa elçiləri onlara tapşırılmış siyasi vəzifələrin heç birini yerinə yetirə bilmədilər – nə monqolları səlcuqlara qarşı qaldırmaq mümkün oldu, nə də Böyük xanın sarayına xristianlıq toxumu səpə bildilər. Əksinə, Böyük monqol xanı Avropa hökmdarlarından tələb etdi ki, onun hakimiyyətini qəbul etsinlər. Bununla belə, həmin xristian missionerlərinin səyahətləri nəticəsiz qalmadı. Onların gündəlikləri, səyahətnamələri Avropada Şərq haqqında biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynadı. Avropa səyyahları, tacirləri və diplomatlarının şərqə axını başlandı.

XIII əsrdə Avropada Şərq ölkələri haqqında coğrafi biliklərin genişlənməsində məşhur səyyah Marko

Polonun Azərbaycan, İran, Mərkəzi Asiya, Çin və başqa Şərq ölkələrinə 24 ilə qədər davam edən səyahəti də böyük rol oynadı (bax 61; 62; 108). XIV–XV əsrlərdə Şərq ölkələrinə səyahət edən Avropa səyyahlarının sayı daha da artdı. Bu dövrdə qərbdə Asiya ölkələri barədə coğrafi məlumatların genişlənməsində Montekorvino, Pordenon, Klavixo, Şiltberger, Konti, Afanasi Nikitin, Katerino Zeno, İosafat Barbaro, Ambrocco Kontarini, Kovilyan və başqalarının müxtəlif şərq ölkələrinə səyahəti mühüm rol oynadı. Qərbi Avropa səyyahlarının şərq ölkələrinə axını getdikcə genişlənməkdə idi. Bu da, şübhəsiz ki, Qərbi Avropada coğrafi biliklərin genişlənməsinə müsbət təsir göstərirdi.

Lakin Böyük coğrafi kəşflər ərəfinə qədər Şərqdə Dünya okeanı barədə coğrafi biliklər daha yüksək inkişaf səviyyəsində idi. Məsələn, XIII əsrin əvvəllərində ərəb səyyahı Yaqut Həməvi 16 minə qədər məqaləni əhatə edən «Ölkələr haqqında lüğət» adlı çox qiymətli soraq kitabı yaratdı ki, bu da əslində, bir növ coğrafi ensiklopediya idi (bax: 48). Həmin əsrdə yaşamış digər görkəmli coğrafiyaşünas İbn Səid «Yeddi iqlim haqqında coğrafiya kitabı» yazdı. Yenə də həmin əsrdə yaşamış uyğur coğrafiyaşünası Rabban bar Sauma Xanbalıqdan (Pekindən) Kaşqar və Şərqi Türküstan vasitəsilə Mesopotamiyaya səyahət etmiş, buradan isə Hülakü (Elxani) hökmdarı Arqun xanın (1284–1291) diplomatik tapşırıqları ilə Avropaya yollanmışdı. O, Konstantinopol vasitəsilə İtaliyaya getmiş (1287), məşhur Etna

vulkanının püskürməsinə müşahidə etmiş, Romada, Genuyada olmuş, nəhayət, Parisə çatmış və Paris universitetilə tanış olmuşdu. Avropada danışıqları başa çatdırdıqdan sonra Bağdada qayıtmış (1293), orada da ölmüşdü (56, s. 376). Böyük monqol hökmdarı Kublay xan Çinin işğalını başa çatdırdıqdan sonra cənub dənizlərindəki ölkələri işğal etmək üçün 1000 gəmidən ibarət böyük bir donanma göndərmişdi (94, s. 112). XIV əsrdə Şərqi aləmi dünya elminə coğrafi kəşflər tarixinin ən böyük simalarından birini – İbn Bəttutəni bəxş etdi. Bütün ömrünü səyahətdə keçirən bu böyük səyyah, demək olar, o zaman elmə məlum olan ölkələrin hamısını gəzib-dolandı və bütün səyahətləri zamanı 75 min mildən çox yol keçdi ki, bu da məşhur səyyah Marko Polonun keçdiyi səyahət yolundan üç dəfə çox idi. XIV əsrin sonlarında Çində naviqasiya məktəbləri açıldı. XV əsrdə vahid Dünya okeanının öyrənilməsi sahəsində Şərqdə yeni böyük addımlar atıldı. Mənşəcə monqol olduğu güman edilən, dini mənsubiyyətinə görə isə müsəlman olan böyük Çin dənizçisi Çjen He 1405–1433-cü illər ərzində 60-dan çox gəmi və təqribən 30 min nəfərlik heyəti əhatə edən böyük bir donanma ilə yeddi dəfə Hind okeanı hövzəsinə səyahət etdi və Vasko da Qamadan 80 il əvvəl 1418-ci ildə Şərqi Afrika sahillərinə gəlib çıxdı. Həmin əsrdə böyük ərəb coğrafiyaşünası Əhməd ibn Məcid dənizçilik elminə dair 40-dan çox əsər yazdı (bax 113; 114; 115). Afrikanı və Ərəbistanı Hindistan və Sakit okean hövzəsi ilə birləşdirən dəniz

yollarına beş barmağı kimi bələd olan bu böyük dənizçi Vasko da Qamanın gəmilərini Malindidən – Afrika sahillərindən Hindistana gətirib çıxardı və beləliklə, Avropadan Hindistana dəniz yolunun kəşf olunmasında mühüm rol oynadı. Lakin avropalılar onu əsrlər boyunca «Vasko da Qamanın ərəb losmanı» kimi tanıdılar... Beləliklə, Böyük coğrafi kəşflər ərəfəsində, Şərqdə vahid Dünya okeanı barədə əski çağlardan bəri inkişaf etməkdə olan elmi dünyagörüşü hələ də tərəqqi dövrünü keçirirdi. Qərbdə isə bu dövrə sürətlə yaxınlaşırdılar. Müvazinətin pozulmasına isə çox qalmamışdı...

MÜVAZİNƏT POZULUR

XV əsrdə yeni ölkələr kəşf etmək, müstəmləkələr tutmaq, bir sözlə, ucuz xammal mənbələri və sərfəli bazarlar ələ keçirmək bir çox Qərbi Avropa ölkələrinin dövlət siyasətinə çevrildi. Əvvəlcə Portuqaliya və İspaniya, sonralar isə Hollandiya, İngiltərə və Fransa limanlarından müntəzəm olaraq müxtəlif istiqamətlərdə hərbi-dəniz ekspedisiyaları yola salınmağa başladı. Başdan-ayağa qədər soyğunçuluq mahiyyətində olan bu müstəmləkə axtarırlarının arxasında doğrulmaqda olan Avropa burjuaziyası dururdu. Tarixdə kapitalizmin müstəmləkə işğalları dövrü başlanırdı. Uzaq dəniz səfərlərinə çıxan Kolumblar, Vasko da Qamalar, Magellanlar əslində ilk müstəmləkə işğalçıları idilər...

Avropa səyyahlarının Hind okeanı və Malayya arxipelağı rayonundakı kəşfləri yerli dənizçilərin, bələdçilərin, onların tərtib etdiyi xəritələrin köməyi ilə həyata keçirilirdi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, portuqaliyalılar Şərqi Afrika sahillərindən Hindistanadək olan dəniz yolunu məşhur ərəb səyyahı Əhməd ibn Məcidin bələdçiliyi ilə qət etmişdilər. Onlar Malayya arxipelağına, o cümlədən Molukk adalarına, ümumiyyətlə, Cənubi Asiya adalarına da bir Yava dənizçisinin xəritəsi əsasında gəlib çıxmışdılar. Hindistandakı Portuqaliya canişini Alfonsu Albukerki həmin xəritənin cizgilərini çıxarıb Lissabona göndərmiş və 1512-ci il aprelin 1-də Portuqaliya kralı Manuelə göndərdiyi məktubda yazmışdı ki, bu xəritədə Ümid Burnu, Portuqaliya, Braziliya, Qırmızı dəniz, İran körfəzi, Molukk adaları və çinlilərin, Tayvan sakinlərinin hərəkət etdikləri bütün dəniz yolları, dənizlərdən uzaqlarda yerləşən ölkələr dəqiq əksini tapmışdır. Bu yerlərin əhalisi həmin xəritə əsasında üzmüşlər və üzməkdə də davam edirlər. «Bu xəritə mənim dünyada gördüyüm xəritələrin ən yaxşısıdır» (94, s. 151). XVI əsrin əvvəllərində Malakkada yaşamış Portuqaliya səyyahı Pireş isə açıqca etiraf edirdi ki, Malayya arxipelağındakı bütün torpaqlar portuqaliyalılara «mavrlar», yəni malayya müsəlmanları vasitəsilə məlum oldu (94, s. 159).

Beləliklə, Hind okeanı hövzəsini Sakit okeanla birləşdirən bütün dəniz yolları, Malayya arxipelağı, buradakı ölkələr şərq dənizçilərinə çoxdan məlum idi və

həmin yerlərin dəqiq coğrafi xəritələri də tərtib olunmuşdu. Qərb səyyahları isə bu yerləri yalnız avropalılar üçün kəşf etdilər. Əlbəttə, yerli dənizçilərin köməyi ilə...

XVI əsrdə Avropa ilə Şərqi ictimai-iqtisadi və mədəni inkişafında əsrlərdən bəri davam edən nisbət, ahəngin pozulduğu dövrdə orta əsr Şərq coğrafiyaşünaslığının tarixində yeni parlaq səhifələr açıldı. Bu səhifələri coğrafi biliklər tarixinə türk coğrafiyaşünasları yazdılar. Türk coğrafiyaşünaslığının tərəqqisi Osmanlı imperiyasının fəthləri ilə bağlı idi. XVI əsrdə özünün ən qüdrətli dövrünü yaşayan Osmanlı imperiyası həm Avropada, həm də Şərqdə geniş müharibələr aparır, Qərbi Avropa dövlətlərinin Hind okeanı hövzəsində möhkəmlənməsinə qarşı mübarizə aparırdı. Osmanlı sultanları bu məqsədlə Dünya okeanının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Türkiyədə vahid Dünya okeanının öyrənilməsinə maraq hələ XV əsrin ortalarından başlayaraq artmışdı. Geniş xarici siyasi planları olan Fateh Sultan Mehmed (1451–1481) Ptolemeyin «Coğrafiya»sı ilə maraqlanmış, onu iki dəfə ərəbcəyə çevirtirmişdi (56, s. 590). Müxtəlif Asiya ölkələrinə qarşı qəsbkarlıq siyasəti yeridən Sultan Səlim (1512–1520) Çinlə maraqlanmış, bu ölkə haqqında dürüst məlumat toplamaq üçün öz elçisi Əli Əkbəri oraya göndərmişdi (56, s. 522–523). 1513-cü ildə məşhur türk admiralı Piri Rəis dünyanın böyük xəritəsini çəkib Sultan Səlimə təqdim etdi; o, bu sahədə fəaliyyətini davam etdirərək «Bəhriyyə» adlı dəniz atlası da yaratdı və həmin

atlas 1523-cü ildə Sultan Süleymana təqdim olundu (56, s. 578, 586, 587). Maraqlıdır ki, Piri Rəisin Dünya xəritəsinə Amerika qitəsi də daxil edilmişdi. Kolumbun tərtib etdiyi Amerika xəritəsinin orijinalı əlimizə çatmadığı üçün həmin xəritənin elm üçün olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. XVI–XVII əsrlərdə türk xalqı coğrafi kəşflər tarixinə Sidi Əli Rəis, Evliya Çələbi və bu kimi böyük səyyahlar – coğrafiyaşünaslar bəxş etdi.

XVII əsrdə Uzaq Şərqlə Şimali Asiyanın öyrənilməsi səhəsində rus səyyahları da coğrafi kəşflər tarixinə qiymətli töhfələr verdilər.

Avropada kapitalizmin inkişafı, müstəmləkə işğalları və Şərqlə xalqlarının ictimai-iqtisadi və mədəni tərəqqisinin süni surətdə ləngidilməsi nəticəsində coğrafi biliklərin inkişaf mərkəzi də Şərqdən Avropaya köçdü. Beləliklə, bu sahədə şərqlə ölkələri ilə Qərblə arasında əsrlərdən bəri davam edən müvazinət pozuldu...

SƏYYAHLAR VƏ AZƏRBAYCAN

Azərbaycan qədim zamanlardan başlayaraq dünyanın xarici aləmlə ən geniş əlaqə yaratmış ölkələrindən biridir. Bu, hər şeydən əvvəl, yurdumuzun dünyanın ən qədim istehsal və mədəniyyət mərkəzləri sırasında olması ilə bağlıdır. Xam ipəyimiz, növbənöv ipək parçalar, zərgərlik məmulatı, toxuculuq məhsulları, o cümlədən məşhur xalçalarımız, bir sözlə, mahir sənətkarlarımızın

əllərindən çıxmış cürbəcür nadir məhsullar Azərbaycanın şöhrətini dünyanın hər yerinə yaymışdı. Yurdumuzun zəngin sərvəti ən qədim dövrlərdən başlayaraq dünya dövlətlərinin, tacirlərin, səyyahların, diplomatların diqqətini cəlb etmişdir.

Ulu çağlarda və orta əsrlərdə Şərqi ölkələri ilə Avropa arasında ticarət əlaqələri başlıca olaraq Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərindəki ticarət mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Asiyanın içərilərindən, Uzaq Çindən və Hindistandan Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə gələn karvan yollarının əksəriyyəti isə Azərbaycan ərazisindən keçib gedirdi. Rusiyanı və Volqaboyunu Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaz, İran, Kiçik Asiya və Hindistanla əlaqələndirən məşhur karvan yolu, Çindən Aralıq dənizi sahillərinə gələn «Böyük İpək Yolu» məhz Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Bu isə Azərbaycanı çox erkən dünya meydanına çıxardığı kimi, dünya xalqlarının diqqətini də bu diyara yönəltdi.

Nəhayət, Azərbaycanın çox əlverişli hərbi-strateji mövqeyi də cahangirlik iddiasında olan müstəbidlərin diqqətini daim özünə cəlb etmiş, bu ərazini işğal etmək niyyətilə əvvəlcə səyyahlar – tacirlər, diplomatlar göndərilmiş, sonra da yurdumuza coğrafi cəhətlərin, demək olar, hamısı tərəfdən – şimaldan və şərqdən, cənubdan və qərbdən nizami qoşun yeridilmişdir...

Bəzən əksinə də olmuşdur. Azərbaycan ərazisində zaman-zaman qüvvətli dövlətlər yaranmış, bu dövlətlər fəal xarici siyasət yeritmiş, beynəlxalq münasibətlərdə

mühüm rol oynamışlar. Azərbaycan diplomatları bir çox Avropa və Şərqlə saraylarında danışıqlar aparmış, dünyanın hər yerindən Azərbaycana elçilər gəlmişlər. Beləliklə, dünyanın ən məşhur səyyahlarının yolu Azərbaycana düşmüş və ya yurdumuzdan keçmiş, tarixi keçmişimizin olduqca müxtəlif məsələləri səyyah gündəliklərinə yol tapmışdır. Həmin məlumatları, çox yığcam da olsa, vahid kitab daxilində, tarixi ardıcılıqla oxuculara təqdim etmək isə əsəri yazarkən qarşıya qoyduğumuz əsas məqsədlərdən biridir.

Böyük coğrafi kəşflər, dünyanın bir çox ölkələri kimi, Azərbaycan üçün də nəticəsiz qalmadı. Amerikanın kəşfi və Hindistana dəniz yolunun açılması ilə beynəlxalq ticarət yollarının dəyişməsi Azərbaycanın Avropa–Şərqlə ticarətindəki əvvəlki rolunu azaltdı. Azərbaycan tacirlərinin fəal iştirak etdikləri Aralıq dənizi və Qara dəniz ticarəti zəiflədi. Üstəlik, Osmanlı imperiyası Azərbaycan tacirlərinin Qara dəniz və Aralıq dənizinə çıxış yollarını bağladı. Portuqalialıların Hind okeanında möhkəmlənməsi və ədviyyat ticarətini öz inhisarlarına alması ilə Azərbaycan–Hindistan əlaqələri də zəiflədi. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycanı Xəzər–Volqa yolu ilə şimala birləşdirən ticarət yolunun iqtisadi əhəmiyyəti daha da artdı.

MƏŞHUR SƏYYAHLAR

Ulu keçmiş «...hər hansı bir şəraitdə bütün gələcək nəsillər üçün son dərəcə maraqlı bir dövr olub qalacaqdır, çünki həmin dövr, çox sonrakı daha yüksək inkişafın əsasını təşkil edəcəkdir...»

F.ENGELS

QANNON, *Hanno* – qədim dövrün məşhur dəniz səyyahı. Karfagen hakimi, admiral. Hələlik məlum olduğuna görə Afrikanın qərb sahili ilə cənuba doğru səyahət etmiş ilk səyyahdır. Eramızdan əvvəl təqribən 525-ci və ya 530-cu ildə Karfagendən əlli avarı olan 60 gəmi ilə yola düşmüşdü. Bu gəmilərdə Afrikanın qərb sahillərinə 30 min nəfər karfagenli gedirdi. Bu səfərdə məqsəd Afrikanın qərb sahillərində yeni karfagen məskənləri, ticarət məntəqələri yaratmaq idi (Mərakeşin qərbində bundan əvvəl də karfagenlilərə məxsus yaşayış məskənləri salınmışdı). Aralıq dənizi ilə qərbə doğru hərəkət edən karfagenlilər Herakl sütunlarının yanında – Cəbəllütariq boğazından keçib Atlantik okeanına daxil oldular. Qannon Afrika sahillərində bir sıra yeni ticarət məntəqələri yarada-yarada Atlantik okeanı ilə üzüaşağı endi. Karfagen admiralı yerli əhalidən tərcüməçilər də götürdü. Nəhayət, o, «böyük və enli bir çaya», ehtimal ki,

indiki Seneqal çayına çatdı. «Çoxlu timsah və begemot olan» bu çayla üzüyuxarı üzdü. Qannon bundan sonra Atlantik okeanı ilə təqribən daha bir aya qədər cənuba doğru hərəkət etdi. Səyyahın məlumatına görə o, elə bir sahilə gəlib çatmışdı ki, burada gündüz ancaq meşə, gecələr isə böyük alov görmək mümkün idi. Bundan sonra isə o, çox böyük bir yanar dağa gəlib çatmışdı. Görünür, Karfagen səyyahı o zaman Kamerundakı hündürlüyü 4075 metrə çatan böyük vulkan dağlarına qədər gedib çıxıbmuş ki, yerli əhali bu dağı Allahlar dağı adlandırır. Burada Qannon ilk dəfə insanabənzər meymunlara rast gəlmişdi. Səyyah yazır ki, körfəzin (yəqin ki, Qvineya körfəzinin – Y.M.) içərilərindəki adalardan birində vəhşi adamlar yaşayır. Onların arasında çoxlu qadın vardır; bədənləri tüklə örtülü idi; tərcüməçilər onları qorilla adlandırırdılar. Biz onları təqib etdik və kişilərdən heç birini tuta bilmədik; onların hamısı daş atıb özlərini müdafiə edə-edə təpələrə dırmaşib qaçdılar; üç qadını isə ələ keçirdik. Bu qadınlar onları tutub gətirənlərin dalınca gəlmək istəmir, dişləyir, cırmaqlayırdılar. Biz onları öldürüb soyduq və dərilərini Karfagenə gətirdik» (43, s. 27). Qannon məlumat verir ki, «biz bundan o yana üzmədik, belə ki, ərzağımız tükənmişdi». (43, s. 27). Beləliklə, Karfagen admiralı Atlantik okeanının Afrika sahilləri ilə Qvineya körfəzi sahillərinə qədər gəlib çıxmış, sonra isə ərzaq çatışmazlığı üzündən səyahətini davam etdirə bilməyib geri dönmüşdü (bəzi alimlərin fikrincə, Qannon Afrikanın cənub burnunu da dolanıb

keçibmiş). Qannonun səfəri qədim dövrün ən böyük dəniz səyahətlərindən biridir. Bu səyahət, hələlik məlum olduğuna görə, Afrikanın qərb sahilləri ilə cənuba doğru ilk səyahətdir. O zaman avarlı qayıqlarla Qannonun çatdığı Qvineya sahillərinə avropalılar – portuqaliyalılar bundan təqribən 2000 il sonra – XV əsrdə gəlib çıxdılar.

HERODOT – qədim yunan tarixçisi, məşhur səyyah. Eramızdan əvvəl 490–480-ci illər arasında Halkarnasda (Kiçik Asiyanın cənub-qərbi) doğulmuş, 430–424-cü illər arasında ölmüşdür. Siyasi həyatda fəal iştirak edən Herodot tiranlıqə qarşı mübarizə apardığı üçün vətəninə tərək etməyə məcbur olmuş, uzun sürən səyahətlərə başlamışdı. O, əvvəlcə bir müddət Samos adasında yaşamış, sonra Kiçik Asiya, Babilistan, Finikiya, Misir, Kirena, Frakiya, bir sıra Egey dənizi adalarını, Yunanıstanı (uzun müddət Afinada yaşamışdı), Cənubi İtaliya və Siciliyanı, bəzi məlumatlara görə, Ekbatanaya (Həmədan) qədər İran ərazisini də gəzib-dolaşmışdı. Herodot Qara dəniz sahillərində də yaşamış, bu yerləri Krıma qədər gəzmiş və skiflər haqqında zəngin məlumat toplamışdı.

Herodot, başlıca olaraq, şəxsi müşahidələri əsasında özünün məşhur «Tarix» əsərini yazmışdır. Yarımçıq qalmış bu əsəri sonralar şərti olaraq «Tarix» adlandırdılar. İsgəndəriyyəli alimlər Herodotun «Tarix»ini 9 kitaba böldülər. Herodot öz «Tarix»ində Yunan–İran müharibələrinə, xüsusilə Qədim İran monarxiyasına, bu

geniş ərazili imperiyanın tərkibinə daxil olan ölkələrin, xalqların tarixinə çox geniş yer verir. Herodotun «Tarix»ində skiflər haqqında da maraqlı məlumatlar vardır. Ömrünü-gününü səyahətlərdə keçirən və özündən sonra zəngin yazılı irs qoyub getmiş Herodot o zamanlardan bəri «tarixin atası» adlandırılır.

Azərbaycan haqqında

Herodotun Azərbaycanla əlaqədar bir sıra maraqlı məlumatları vardır. Qədim dövr tariximizin araşdırıcıları bu məlumatların bir çoxundan faydalanmış – şübhəsiz ki, hərə öz konkret tədqiqat mövzusu ilə əlaqədar olaraq – ona istinad etmişlər. Lakin Herodotda, bəzi hallarda mübahisəli olsa da, tariximizlə bağlı elə maraqlı məlumatlar var ki, onların dərinəndən araşdırılmasına kəskin ehtiyac duyulur. Əlbəttə, bu gələcəyin işidir. Biz isə hələlik həmin məlumatlardan bəzilərinə diqqəti cəlb etməklə kifayətlənək. Bunlardan biri massagetlər haqqındadır. «Tarixin atası»nın məlumatına görə, massagetlər Kaspi (Xəzər) dənizinin qərb sahillərində, təqribən indiki Kür çayından şimalda yaşayırdılar*. Herodot İranın Babilistanla müharibələri haqqındakı məlumatını sona çatdıraraq yazır ki, «Kir bu xalqı (babilliləri – Y.M.) tabe etdikdən sonra massagetləri asılı hala salmaq qərarına gəldi.

---

* Maraqlıdır ki, görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov da massagetləri Azərbaycanın ən qədim əhalisi hesab edirdi (bax: 16, s. 132).

Deyilənlərə görə, bu massagetlər böyük və igid tayfadır. Onlar Şərqdə, Arazın* arxasında gündoğana doğru issedenlərlə üzbəüz yaşayırdılar. Bəziləri onları skif tayfası da hesab edirlər» (33, s. 75).

Herodotun məlumatına görə, Kirin hücumu zamanı massaget hökmdarı Tomiris idi. O, mərhum massaget padşahının arvadı idi. Kir massaget torpaqlarını ələ keçirmək üçün əvvəlcə hiyləyə əl atdı. Elçilərini Tomirisin yanına göndərüb ona evlənmək istədiyini bildirdi. Tomiris isə başa düşdü ki, Kiri maraqlandıran, əslində onunla evlənmək deyil, massaget şahlığını ələ keçirməkdir. Buna görə də Kirin təklifini rədd etdi. Belə olduqda, hiylə ilə məqsədinə yetə bilməyən Kir massagetlər üzərinə qoşun yeritdi.

İran qoşunlarını Arazın şimalına keçirmək üçün çayın üzərindən körpülər salınmağa başladı. Tomiris isə öz carçısını göndərüb Kirə dedirdi: «Midiyalıların padşahı! Öz niyyətindən əl çək! Axı sən əvvəlcədən nə bilirsən ki, bu körpülərin salınması sənə xeyrinə qurtaracaq?! Bu işdən əl çək, öz dövlətinə hökmdarlıq et və bizim öz ölkəmizdə hökmdarlıq etməyimizə paxıllığın tutmasın. Lakin, əlbəttə, sən bu məsləhətə qulaq asmaq istəməyəcək, öz bildiyin kimi hərəkət etməyi üstün tutaraq hər bə qalxacaqsan. Əgər sən massagetlər

---

* Herodot Arazın şərqə doğru axdığını (33, s. 196) və Xəzər dənizinə töküldüyünü (33, s. 75) söyləyir ki, bu da massagetlərin Şimali Azərbaycan ərazisində yaşamış olmalarına şübhə yeri qoymur.

üzərinə hücum etməyin çox həvəsindənsən, onda çayın üzərindən körpü salmağı dayandır. Sakitcə keçib bizim ölkəmizə gəl, biz çaydan üçgünlük məsafəyə çəkilerik. Əgər, əksinə, sən bizi öz torpaqlarına buraxmaq istəsən, onda sən də bu cür hərəkət et» (33, s. 76).

Herodotun məlumatına görə, Kir bundan sonra İran əyanlarını yanına çağırıb müşavirə keçirmişdi. Hamı eyni fikir söyləmişdi: Tomirisi öz qoşunları ilə İran torpaqlarında qarşılamaq! Lakin həmin müşavirədə iştirak edən lidiyalı Krez isə Kirə başqa məsləhət vermişdi: əgər sən düşməni bizim öz ölkəmizin içərilərinə buraxsan və özün də məğlub olsan, bütövlükdə öz dövlətinin süqutuna bais olacaqsan. Çünki, tamamilə aydındır ki, massagetlər səni məğlub etdikdən sonra qaçıb öz tərəflərinə getməyəcəklər... Əgər öz ölkəndə massagetlərə qalib gəlmiş olsan, bunun özü də elə bir böyük qələbə olmayacaq. Öz ölkənin içərisində çaldığın qələbə hara, massagetlərə onların öz ölkəsində qalib gəlmək və onları təqib etmək hara! Bundan başqa sənin üçün – Kambisin oğlu Kirdən ötrü rüsvayçılıq və dözülməz haldır ki, qadına tabe olasan və onu öz ölkənin içərilərinə buraxasan! Beləliklə, Krez İran hökmdarına çayı keçib massagetlərin ölkəsinin içərilərinə girməyi məsləhət gördü. Krez Kirə qələbə yolunu da öyrətdi. Bu yol da hiylə yolu idi: «... mənəcə, biz çayı keçməli və sonra düşmən geri çəkildikcə ölkənin içərilərinə girməliyik, sonra isə ona qalib gəlməyə cəhd etməliyik. Qələbə çalmaq üçün isə belə etməliyik: mənim öyrəndiyimə görə, massagetlər təmtəraqlı İran həyat

tərzinə və onun böyük nəşəsinə tamamilə bələd deyilərlər. Buna görə də mənim fikrimcə, düşərgəmizdə bu adamlar (massagetlər – **Y.M.**) üçün çoxlu qoyun kəsim ziyafət düzəltməli, süfrəyə tünd şərəblə dolu çoxlu qab düzməli və hər cür təam qoymalıyıq. Bütün bunları hazır etdikdən sonra, qoşunların ən cüzi hissəsini burada qoyub, qalan əsas hissəsini yenidən çaya doğru geri çəkmək lazımdır. Əgər zənnimdə yanılmıramsa, düşmənlər bu bol yemək-içməyi görüb onun üstünə cumacaq və bizim əlimizə böyük igidliklər göstərmək üçün imkan düşəcəkdir» (33, s. 77). Beləliklə, Kirin məsləhətçilərinin fikri haçalandı: İran əyanları bir tərəfə, lidiyalı Krez də bir tərəfə. Kir çox götür-qoydan sonra Krezin məsləhətini qəbul etdi. Tomirisə xəbər göndərdi ki, geri çəkilsin, çayı keçib onun ölkəsinə gəlir. Massaget hökmdarı vədinə əməl edib geri çəkildi. Kir uğursuzluq ehtimalına qarşı oğlu (vəliəhdi) Kambisi Krezlə birlikdə İrana yola saldı. Özü isə qoşunları ilə birlikdə Arazi keçdi. Ölkənin içərilərinə doğru birgünlük məsafə qət etdi. Sonra isə Krezin məsləhətinə əməl etdi: çoxlu qoyun kəsdirdi. Ordugahda zəngin bir süfrə düzəltdirdi. Süfrədə ağızına qədər tünd şərəblə dolu qabların sayı-hesabı yox idi. Sonra isə burada – ordugahda ancaq zəif döyüşçüləri qoyub qoşunun ən yaxşı hissəsi ilə Araza doğru çəkildi. Bu zaman massaget qoşunlarının üçdə biri Kirin qoyub getdiyi döyüşçülərə hücum etdi. Onların igidcəsinə müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, massagetlər onları qırdılar. Qələbədən

sonra iranlıların ordugahındakı hazır süfrəni görcək massagetlər şənlənmək üçün əyləşdilər. Doyunca yedilər, şərab içdilər və yatdılar. Bu zaman iranlılar gəldilər, düşmənlərin çoxunu qırdılar, əksəriyyətini isə əsir aldılar. Hökmdar Tomirisin oğlu – massaget qoşunlarının başçısı Sparqapis də əsir alınanlar içərisində idi. Hökmdar Tomiris öz qoşunlarının və oğlunun aqibətindən xəbər tutcaq, Kirin yanına carçı göndərüb belə söylətdi: «Qanıçən Kir! Özünün bu hünərinlə öyünmə. Üzüm tənəyinin bəhəri (olan şərab) sizin də aqlınızı əlinizdən alır. Şərabın havası başınıza vuranda və sərxoş olanda siz iranlılar da ədəbsiz sözləri ağızınızdan sel kimi yağdırmağa başlayırsınız. Sən mənim oğluma döyüş meydanında kişi kimi, silah gücünə deyil, bu zəhərin gücünə, hiylə ilə qalib gəldin. İndi isə mənim xeyirxah məsləhətimə qulaq as: sən massaget qoşunlarının üçdən birini həyasızcasına məhv edə bildin, yaxşısı budur, oğlumu geri qaytar və özün də, nə qədər ki, sağ-salamatsan, mənim torpağımdan çıx get. Əgər belə etməsən, and olsun massagetlərin hökmdarı Günəş Allahına ki, nə qədər ağgöz olsan da, səni qanla doyduracağam» (33, s. 78).

Lakin Kir carçının sözlərinə məhəl qoymadı. Hökmdar Tomirisin oğlu Sparqapis isə ayılında başına gələn fəlakəti anladı və Kirdən xahiş etdi ki, onun qandallarını açdırsın. Şahzadə əlləri qandaldan azad olan kimi dərhal özünü öldürdü.

Tomiris isə Kirin onun məsləhətini tutmadığını eşitcək bütün qoşunları ilə iranlılara hücum etdi.

Herodot yazır ki, mən bu vuruşmanı barbarlar arasındakı bütün vuruşmaların ən şiddətli hesab edirəm. Yeri gəlmişkən, mən həmin vuruşmanın gedişi barədə bunları öyrəndim: deyilənlərə görə, düşmənlər əvvəlcə üz-üzə dayanıb uzaqdan bir-birini oxa tutdular. Ox qurtardıqdan sonra xəncər və nizə ilə əlbəyaxa döyüşə başladılar. Düşmənlər çox vuruşdular, heç kəs geri çəkilmək istəmirdi. Nəhayət, massagetlər qalib gəldilər. Demək olar ki, bütün İran qoşunu döyüş meydanında qırıldı. Kir də öldürüldü. O, tam 29 il hökmranlıq etmişdi. Tomiris isə çaxır tuluğunu insan qanı ilə doldurdu və əmr verdi ki, həlak olmuş iranlıların içərisindən Kirin cəsədini tapsınlar. Kirin meyidi tapıldıqda hökmdar əmr etdi ki, onun başını tuluğun içərisinə soxsunlar. Sonra o, mərhuma istehza edə-edə dedi: «Mən döyüşdə sənə qalib gəlib salamat qalsam da, hər halda, sən məni məhv etdin – oğlumu hiylə ilə ələ keçirdin. Buna görə də bax budur, hədələdiyim kimi də edirəm: səni qanla doydururam» (33, s. 79).

Herodot massagetlərin, həmçinin skiflərin ulu keçmişini haqqında başqa maraqlı məlumatlar da verir. «Tarixin atası»nın bu məlumatları türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının qədim adətlərini, ümumiyyətlə, həyat tərzini öyrənmək üçün çox qiymətlidir. Məsələn, o, massagetlərin adətləri haqqında danışarkən göstərir ki, «onlar skiflər kimi geyinir və onlarınına bənzər həyat sürürlər» (33, s. 79). «Onların sitayiş etdikləri yeganə Allah Günəşdir. Günəşə onlar atdan qurban

verirlər. Onlar bu cür qurbanvermənin mənasını bunda görürlər ki, «ən sürətli Allaha dünyada mövcud olan ən sürətli canlıyı qurban vermək lazımdır» (33, s. 79). Herodot skiflər haqqında maraqlı bir məlumat verir və buna skiflər barədə olan məlumatların «hamısından daha çox inandığını» bildirir. Həmin məlumat belədir: «Köçəri skif tayfaları Asiyada yaşayırdılar. Massagetlər onları hərbi qüvvə ilə oradan sıxışdırdıqda skiflər Arazı keçdilər və kimmerilərin torpağına gəldilər (indi skiflərin yaşadığı ölkə, deyilənlərə görə, əvvəllər kimmerilərə məxsus imiş)» (33, s. 190). Ölkəmizin ərazisində, o cümlədən Azərbaycanda qədim mədəniyyət izləri qoyub getmiş skiflərin məişətindən danışarkən Herodot onların at südü ilə qidalandığını göstərir (33, s. 187). Herodot skiflərin qurbanvermə adətlərindən danışarkən, yazır ki, «onlar donuzdan qurban vermirlər və ümumiyyətlə, öz ölkələrində bu heyvanları bəsləmək istəmirlər» (33, s. 202).

Herodot Xəzər dənizi haqqında da maraqlı məlumat verir. O, Xəzərin başqa dənizlərdən tamamilə fərqləndiyini qeyd edir və göstərir ki, bu dənizi «avarlı gəmi ilə uzununa on beş günə, eninə isə ən geniş yerdə səkkiz günə qət etmək olar» (33, s. 75-76). Herodot Qafqaz dağlarından bəhs edərkən yazır ki, bu dağlar «bütün dağ silsilələrindən ən böyüyü və ən ucasıdır. Qafqazda çoxlu müxtəlif tayfalar yaşayır» (33, s. 76).

SÜLEYMAN, *tacir Süleyman* (IX əsr) – Hind okeanı hövzəsində ilk Avropa gəmiləri XV əsrin sonlarından – Portuqaliya dənizçisi Vasko da Qama Hindistana dəniz yolu kəşf etdikdən (1498) sonra görünməyə başladı. Lakin ərəb, İran, hind və Çin səyyahları Hind okeanına, Afrikanı Ərəbistan, İran, Hindistan sahilləri ilə, habelə Çinlə birləşdirən su yollarına ən qədim zamanlardan bələd idilər. Bu baxımdan Süleyman tacirin səyahəti çox maraqlıdır. Süleyman tacir dövrümüzədək haqqında az-çox məlumat çatmış olan ən qədim, həm də məşhur ərəb dənizçi-səyyahlarından biridir. IX əsrdə yaşamışdı. Varlı tacir olan Süleyman ticarət məqsədilə Bəsrə yaxınlığındakı Siraf şəhərindən dəniz yolu ilə dəfələrlə Hindistana və Çinə gedib qayıtmışdı. O, gəmi ilə Sirafdan çıxıb İran körfəzi vasitəsilə Ərəbistan sahilində yerləşən məşhur ticarət mərkəzi Məsqətə getmiş, oradan da Hind okeanına keçib Hindistanın Malabar sahilində olan Qulam şəhərinə çatmışdı. Bundan sonra isə ərəb səyyahı Seylonun şimalındakı Polk boğazından keçib Nikobar adalarından birində – Lancəbəlusda bir qədər dincəldikdən sonra Kalabara çatmış, buradan Malakkanın cənub-şərqində yerləşən Tiyuman adasına yollanmış, oradan da müqəddəs Yakov burnu (Sayqon yaxınlığında), Xaynan adası vasitəsilə Xanfuya və ya Kantona çatmışdı. Ərəb səyyahlarının, o cümlədən Süleyman tacirin, Məsqətdən Çinə səfəri dörd aydan çox çəkirdi. Süleyman tacirin adı ilə bağlı olan hekayətlərdə onun keçdiyi sahillər, adalar, limanlar, şəhərlər, bu yerlərin əhalisi və təbiəti, sənətkar-

lıq məhsulları və ticarət əlaqələri təsvir olunur; ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri arasındakı məsafə göstərilir. O, Kanton şəhəri haqqında müfəssəl və inandırıcı məlumat verir. Süleyman tacirin səyahətləri şərq tacirlərinin, o cümlədən ərəblərin, Hind okeanı və Sakit okean hövzələrinə, hər iki okeanı birləşdirən su yollarına hələ qədim zamanlardan yaxşı bələd olduqlarını sübut edir. Süleyman tacirin hekayətlərini X əsrin əvvəlində Bəsrə sakini Əbu Zeyd Həsən əs-Sirafi yazıya almışdı. Süleyman tacirin hekayətləri uzaq, macəralı dəniz səyahətlərindən bəhs edən ərəb nağıllarının, xüsusilə «Sindibadın səyahətləri»nin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

İBN VAHB – ərəb səyyahı, tacir. Tacir Süleymanın müasiri. IX əsrdə yaşamışdır. Qureyşilər nəslindən olan varlı tacir idi. Təqribən 870-ci ildə Bəsrə üsyana qalxmış zəncilər tərəfindən ələ keçirildikdə Sirafdən Çinə səyahət etmişdi. Tacir Süleymanın keçdiyi yolla, yəni Siraf-Məsqət-Hindistanın Qulam şəhəri-Polk boğazı-Lancəbəlüs adası-Kalabar-Tiyuman adası-Xaynan vasitəsilə hərəkət edən İbn Vahb Çinin o zamankı paytaxtı Xumdan və ya Sinanfu şəhərinə çatmış, onun təsvirini vermişdi. İbn Vahbın səyahətindən az sonra – 878-ci ildə Kantonda ərəblərə və iranlılara məxsus olan ticarət məhəlləsi – məskəni dağıdılmış və ərəb – Çin əlaqələri müvəqqəti olaraq tənəzzülə uğramışdı. Süleyman tacirin səyahəti kimi, İbn Vahbın səyahəti də şərq səyyahlarının dünyanın iki böyük okeanına – Hind

okeanına və Sakit okeana, bu okeanların hövzələrində yerləşən yaşayış məntəqələrinə yaxından bələd olduqlarını sübut edir. İbn Vahbın hekayətlərini də X əsrin əvvəllərində Bəsrə sakini Əbu Zeyd Həsən əs-Sirafi yazıya almışdı. İbn Vahbın hekayətləri də macəralı dəniz səyahətlərinə həsr olunmuş ərəb nağıllarının, o cümlədən «Sindibadın səyahətləri»nin yaranmasına mühüm təsir göstərmişdi.

YƏQUBİ, *Əl – Yəqubi, Əhməd əl – Katib, Əhməd ibn Əbu Yəqub ibn Cəfər, İbn Vazih* – ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas və tarixçi. Bağdadda doğulmuş, 897-ci ildə (başqa məlumatlara görə 905-ci ildə) ömrünü başa vurmuşdu. Yəqubinin atası və babası Xilafətdə iri poçt məmuru vəzifələrində çalışmışdılar. O, hələ gənc yaşlarında Bağdadı tərk etmiş, bir müddət Azərbaycan, Ermənistan və Xorasanda yaşamış, Hindistana və Fələstinə səyahət etmiş, sonralar Misirə köçmüş, burda tulunilərin himayəsində olmuşdu. Bundan sonra Məğribə (Şimali Afrikaya) səyahət etmişdi. O, özünün məşhur «Kitab əl-büldan» («Ölkələr haqqında kitab») əsərini ölümündən bir az əvvəl – təqribən 891-ci ildə başa çatdırmışdı. Böyük səyyahın bu əsərdə müxtəlif ölkələr, xalqlar, yaşayış məntəqələri haqqında verdiyi məlumatlar, müəllifin özü demişkən, «gəncliyinin çiçəkləndiyi, yaşının ən qüvvətli və aqlının ən iti çağında» gəzib-dolandığı ölkələrdə bilavasitə görüb-götürdüklərinə, şəxsi müşahidələrinə əsaslanır. O, Bağdad və Samirəni (Samarranı) müfəssəl

təsvir etdikdən sonra İran, Azərbaycan, Orta Asiya, Əfqanıstan, Mesopotamiya, Ərəbistan, Hindistan, Çin, Bizans, Suriya, Misir, Nubiya və Şimali Afrika, hətta İspaniya haqqında geniş məlumat verir. «Kitab əl-büldan»da göstərilən ölkələrin əhalisi, təbiətindən başqa, sənətkarlıq və ticarət həyatı, vergi sistemi, burda yaşayan xalqların adət və ənənələrinə də geniş yer ayrılır.

Azərbaycan haqqında

Yəqubinin «Kitab əl-buldan», həmçinin «Tarix» əsərlərində Azərbaycanın Ərdəbil, Bərzənd, Varsan, Beyləqan, Bərdə, Marağa, Mərənd, Təbriz, Urmiya, Səlmas, Bab əl-Əbvab (Dərbənd), Şabran və b. şəhərləri, mahalları, Azərbaycanda ərəb işğalı, Babəkin başçılığı altında gedən böyük azadlıq müharibəsi haqqında qiymətli məlumatlar verilir. Yəqubi xilafətin Azərbaycandan ildə təqribən 4 milyon dirhəm xərac aldığı (29, s. 34) qeyd edir ki, bu da ərəb feodallarının Azərbaycanda iqtisadi əsarətinin nə qədər ağır olduğunu aydın göstərir. Yəqubinin «Tarix» əsərinin Azərbaycana aid bir hissəsini prof. P.K.Jüze ruscaya çevirmiş və nəşr etdirmişdir.

İSTƏXRİ, *Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri* – ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas. Təqribən 820-ci ildə Mərkəzi İranda–İstəxrdə anadan olmuş, 934-cü ildə ömrünü başa vurmuşdur. Mavərənnəhr, İran, Ərəbistan, Suriya və Misiri gəzib-dolanmış – Orta Asiyadan

Misirə qədər geniş ərazidə səyahət etmişdi. Təqribən 930–933-cü illərdə «Kitab məsalik əl-məmalik» («Məmləkətlərin yolları kitabı») əsərini yazmışdır. Bəlxli Əbu Zeyd Əhməd ibn Səhl əl-Bəlxinin müsəlman ölkələrinin təsviri əsasında yazılmış və müəyyən əlavələr edilmiş bu əsərdə o, Ərəbistan, İran körfəzi (Hind okeanı ilə birlikdə), Məğrib (Əndəlüs və Siciliya ilə birlikdə), Misir, Suriya, Rum dənizi, əl-Cəzirə, İraq, Cənubi İran, Hindistan, Mərkəzi və Şimali İran, Azərbaycan, Xəzər dənizi və Mavərənnəhri təsvir edir. O, müsəlman ölkələrini iyirmi iqlimə bölür. O, hər bir ölkənin sərhədləri, şəhərləri, yolları, yaşayış məntəqələri arasındakı məsafə barədə, ərzaq malları, ticarət və sənətkarlıq həyatı, adət-ənənələri haqqında maraqlı məlumatlar verir. Onun əsərində slavyanlar və xəzərlər haqqında da qiymətli məlumatlar var.

Azərbaycan haqqında

İstəxri Azərbaycan haqqında çox maraqlı məlumatlar verir. Müəllif bu diyarın sərhədlərindən, bir çox şəhərlərimizdən bəhs edir, onların arasındakı məsafələri göstərir. Azərbaycan şəhərlərini əlaqələndirən və ölkəni xarici aləmlə bağlayan ticarət yolları haqqında məlumat verir. Azərbaycanı münbit torpaqları olan bol nemətli bir ölkə kimi təsvir edən İstəxri göstərir ki, «bura elə bolluqdur ki, görməyənlər belə bolluğa inanmırlar». Səyyahın ən maraqlı məlumatı Bərdə şəhəri haqqın-

dadır. Bərdənin «çox böyük şəhər» olduğunu qeyd edən İstəxri onu Rey və İsfahanla müqayisə edir, məşhur Bərdə bazarına İraqdan belə hər tərəfdən tacirlər gəldiyini göstərir. Səyyahın Bərdədən çoxlu ipək ixrac olunması barədə məlumatı Azərbaycanda ipəkçiliyin qədim tarixə malik olduğunu sübut edən qiymətli faktlardır. Ərəb səyyahının məlumatına görə Bərdədən xarici ölkələrə, o cümlədən, Hindistana, həmçinin qırmız* adlı qırmızı boyaq da ixrac olunurdu. İstəxri Dərbənd şəhərini, Azərbaycanı Xəzər hövzəsi ölkələrlə əlaqələndirən çox mühüm bir liman şəhəri kimi təsvir edir, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Təbriz, Səlmas, Bərzənd, Beyləqan, Şabran, Qəbələ, Şəki, Şəmkür, Xunan və başqa şəhərlərimiz, yaşayış məntəqələrimiz barədə məlumat verir. Özündən əvvəlki ərəb səyyahları Məsudi və Əbu Düləf kimi İstəxri də Bakıda neft çıxdığını göstərir. Səyyahın Savalan və Qafqaz dağları, Kür və Araz çayları haqqında da maraqlı məlumatları vardır. İstəxri Xəzər dənizi haqqında geniş məlumat verir, bu dənizin başqa dənizlərlə əlaqəsi olmadığını, Xəzərdə qabarma və çəkilmə baş vermədiyini yazır. Səyyah Xəzər dənizində müxtəlif istiqamətlərdə ticarət gəmiləri üzdüyünü göstərir, Xəzər adalarında insan yaşamadığını, Kürün töküldüyü yerin qarşısında olan böyük bir adadan qırmız daşındığını qeyd edir.

---

* Qırmız xüsusi böcək növü idi. Ondan qırmızı rəngli nadir boya hasil olunurdu. Bu boya da həmin böcəyin adı ilə qırmız adlanırdı.

İBN FƏDLAN, *İbn Fəzlan, İbn Fədlan Əhməd ibn Abbas* – ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas. Doğulduğu və öldüyü illər dəqiq məlum deyil. X əsrin I yarısında yaşamışdır. Xəlifə sarayına yaxın idi. İbn Fədlan Volqa – Kama bulqarlarının xəzərlərə qarşı kömək almaq məqsədilə Xilafətin paytaxtı Bağdada göndərdikləri səfirliyə cavab olaraq xəlifə Müqtədirin (908–932) yola saldığı səfirliyin katibi sifətilə həmin elçilər heyətinin tərkibinə daxil edilmişdi. O, 921-ci il iyunun 21-də Bağdaddan yola düşüb Həmədan-Rey-Nişapur-Mərv-Buxara-Xarəzm vasitəsilə Volqaboyuna çıxmış və 922-ci il mayın 12-də Volqa-Kama Bulqarıstanının paytaxtına çatmışdı. İbn-Fədlan özünün Bağdaddan İran və Orta Asiya vasitəsilə Volqa-Kama Bolqarıstanına səyahətini «Risalə» («Əhməd ibn Fədlanın kitabı» kimi də məşhurdur) adlı əsərində ümumiləşdirmişdir. O, təkcə Xilafət deyil, Orta Asiya və Volqaboyu barədə də geniş məlumat verir. O, Orta Asiya ərazisində yaşayan türk xalqları, o cümlədən oğuzlar, onların arasında dərin sinfi təbəqələşmənin mövcudluğu, həmçinin bulqarlar, xəzərlər, başqırdlar, slavyan tayfası olan ruslar, onların dəfn mərasimləri haqqında olduqca rəngarəng və maraqlı məlumatlar verir. İbn Fədlan səyahətnaməsi həmin xalqların adət-ənənələrini öyrənmək üçün xüsusilə qiymətlidir. Rəssam Semiradski (1843–1902) məhz İbn Fədlanın məlumatları əsasında hələ 1884-cü ildə Moskva Dövlət Tarix muzeyinin sifarişi ilə özünün məşhur «Rusun dəfni» tablosunu yaratmışdır. İbn Fədlanın «Risalə»si faktların zənginliyi və mötəbərliyi ilə fərqlənir. Onun məlu-

matları Xilafət, Orta Asiya, Volqaboyu, Xəzər sahili vilayətlər haqqında coğrafi biliklərin dərinləşməsində mühüm rol oynamışdır.

MƏSUDİ, *al-Məsudi*, *Əbu al-Həsən Əli ibn al-Hüseyn ibn Əli-əl-Məsudi* – ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas və tarixçisi. IX əsrin sonlarında Bağdadda doğulmuş, 956-cı ildə (başqa məlumatlara görə 957-ci ildə) ömrünü başa vurmuşdur. Məhəmmədin silahdaşlarından biri olan Məsudun nəslindən idi. Dövrünün ən savadlı adamlarından biri idi. Ömrünün çoxunu səyahətdə keçirmişdi. Məsudi Hindistandan Atlantik okeanına, Qırmızı dənizdən Xəzər dənizinə qədər çox geniş ərazini gəzib dolanmış, Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Hindistan, Seylon, Suriya, Misir, Şimali Afrika (Zənzibara qədər) ölkələrinə səyahət etmişdi. Fustatda (Qahirədə) dünyasını dəyişmişdir. Onun Çinə və Malayya arxipelağı adalarına da səyahət etdiyi güman olunur. Ümumiyyətlə, 20-dən çox əsərin müəllifi olan Məsudi coğrafiya və tarixə dair 7 əsər yazmışdı. Məsudinin əsərləri içərisində ikisi – otuzcildlik «Əxbar əz-zaman» («Zamanın xəbərləri») və «əl-Kitab əl-avsat» («Orta kitab») diqqəti cəlb edir. Lakin çox təəssüf ki, dövrümüzədək onlardan ancaq bəzi parçalar qalmışdır. Məsudinin səyahətlərini, yarıdıcılığını, az-çox, tam səciyyələndirən onun «Müruc əz-zəhəb və məadin-əl-cəvahir» («Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri», 943) və «Kitab ət-tənbih və əl-ışraf» («Xəbərdarlıq və yenidən nəzərdən keçirmə

kitabı», 956) əsərləridir. «Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri» əsərinin birinci fəslində Məsudi göstərir ki, Azərbaycanı gəzmiş, Beyləqanda olmuşdur. Bu əsərdə o, səyahət etdiyi ölkələr, həmin ölkələrdəki xalqlar, çaylar, dənizlər və s. haqqında maraqlı məlumatlar verir. Onun ərəblər, müxtəlif türk xalqları (o cümlədən bulqarlar), zəncilər və başqa xalqlar, Azərbaycan, Qafqaz, Hindistan və digər ölkələr, tayfalar və xalqların köçü və s. haqqındakı məlumatları maraqlı faktlarla zəngindir. Məsudi həmin əsərində slavyanlara xüsusi fəsil həsr etmiş, slavyan tayfalarından biri olan rusların 912–913-cü illərdən sonra Xəzərsahili vilayətlərə, o cümlədən «neftli torpağa» (Abşeyron – Y.M.) hücumundan bəhs etmişdir.

Məsudinin «Kitab ət-tənbih və əl-işraf» əsəri, dövrünə görə təbiətşünaslığa dair maraqlı fikirlərlə, məlumatlarla da zəngindir. Bu əsər onun təbiət elmlərinə, xüsusən coğrafi biliklərə dərinlən yiyələndiyini göstərir. Məsələn, Məsudinin küləklər haqqında fikri çox maraqlıdır. O yazırdı: «Günəş ekvatoradan uzaqlaşmış şimala doğru meyil etdikcə şimal tərəfdə hava isinir, cənubun havası isə soyuyur. Nəticədə cənubun havası sıxılır (sıxlaşır) və az sahə tələb edir, Şimalın havası isə genişlənir və daha geniş sahə tələb edir; belə ki, dünyada boşluq yoxdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, yayda şimal tərəfdə yaşayan adamların yerlərində əsən küləklərin əksəriyyəti şimal küləyi olur. Çünki hava onların ölkələrindən cənuba doğru hərəkət edir; belə ki, külək

havanın və hava dalğasının hərəkətindən başqa bir şey deyildir. Qışda küləklərin çoxunun cənub küləkləri olması da eyni ilə həmin səbəbdən doğur – havanın şimala doğru hərəkəti nəticəsində baş verir; çünki günəş qışda cənuba doğru meyil edir» (56, s. 178).

Lakin Məsudi ifrata vararaq, hətta xalqların mənəvi keyfiyyətlərini, xüsusiyyətlərini də iqlimlə, daha doğrusu, iqlimin fiziki təsiri ilə izah edir və yanlış nəticələr çıxarırdı. O, günəşin zenit vəziyyətindən uzaqda olan şimal xalqları haqqında yazırdı ki, günəşdən uzaqda yaşadıkları üçün onların ölkələrində günəşin gücü zəifləyir, «onların vilayətlərində soyuq və rütubət hökmranlıq edir, qar və buz daim bir-birini əvəz edir; qızgın temperament nadir hallarda olur. Onların bədənləri iri, təbiətləri quru, xasiyyətləri dəyişkən olur, qanacaqları kobudlaşır, dilləri ağırlaşır. Onların rəngləri son dərəcə ağarır və ağılıqdan göyə çalır. Onların dərisi nazıqlaşır, ətləri isə kobudlaşır; onların gözləri də rənglərinin təbiətindən dala qalmır, göyləşir. Onların tükləri sığallıdır və rütubət buxarlanmaları üstünlük təşkil etdiyi üçün sarılaşır. Soyuğun təbiətindən irəli gələrək və istilik kifayət qədər olmadığı üçün onların fikirlərində möhkəmlik yoxdur. Onlardan kim daha çox şimala doğru çəkilsə bir o qədər sarsaqlaşır, kobudlaşır və heyvaniləşir. Bütün bunlar Şimala doğru çəkildikcə onlarda artır» (56, s. 178).

Məsudi bu əsərində səyahət etdiyi ölkələrin müfəssəl coğrafi təsvirini verir. O, Xəzərdən şimalda və şimal-şərqdə olan ölkələrdən daha ətraflı bəhs edir. O,

dünya xalqlarını yeddi qrupa bölür: iranlılar, kəldanilər – xaldeylər (ərəblər və yəhudilərlə birlikdə), avropalılar (yunanlar, bizanslılar, slavyanlar, franklar), liviyalılar və ümumiyyətlə, afrikalılar, türklər, hindlilər, çinlilər (koreyalılarla birlikdə). Səyyah gəzib-dolandığı bütün ölkələrin tarixini burda yaşayan xalqların adət-ənənələrini, hətta dini etiqadlarını obyektiv işıqlandırır, olmadığı ölkələr, görmədiyi xalqlar haqqında da məlumat toplayır. O, vahid Dünya okeanının mövcudluğuna, Atlantik və Hind okeanlarının bir-biri ilə əlaqədar olduğuna inanırdı. Məsudi, həmçinin Yer ətrafına səyahəti mümkün hesab edirdi. Lakin böyük səyyah belə hesab edirdi ki, Yer ətrafına dolanmaq üçün 500 il vaxt lazım gələr.

Məsudi coğrafi səyahətlər tarixinin ən böyük simalarından biridir. Onun məlumatları coğrafi biliklərin genişlənməsində, planetimizin öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan haqqında

Məsudinin «Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri» əsərində Qafqaz dağları, bu dağlarda yaşayan «72 millət», Qafqaz ətrafındakı ölkələr, o cümlədən xəzərlər, bulqarlar, quzlar, slavyanlar, Xəzər xaqanlığı ilə yanaşı, Xəzər dənizi, Dərbənd şəhəri, Şirvan, Şirvanşahlar dövləti, Muğan, Bakı, Bərdə, Şəki, Qəbələ, Araz və Kür çayları, Urmiya gölü və başqa yaşayış yerləri, coğrafi

məntəqələr haqqında verdiyi məlumatlar çox maraqlıdır. Məsudi o zaman Xəzərdə müxtəlif istiqamətlərdə ticarət gəmilərinin üzməsi haqqında məlumat verir. O, Şəki əhalisinin ticarətlə məşğul olduğunu, «neft verən torpaqda» – Abşeyronda, «Şirvan məmləkətinin sahil şəhəri» olan Bakıda ağ neft çıxarıldığını göstərir, «dünyada buradan başqa ağ neft olan başqa yer olmadığını» qeyd edir. Məsudi «Xəbərdarlıq və yenidən nəzərdən keçirmə» əsərində Xəzər dənizi və Bakı haqqındakı məlumatlarını, əsasən, yenidən təkrar edir; onun bu əsərdə Xəzər dənizinin uzunsov şəkildə olması (uzunluğu 800 mil, eni 600 mil), Xəzər sahillərində türk tayfaları olan quzların yaşaması, «Bakıdan ağ neft daşınması» haqqındakı məlumatları tariximizi öyrənmək üçün çox qiymətlidir.

İBN HAVQƏL, *Əbul-Qasim ibn Havqəl ən-Nisibi* – ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas. X əsrdə yaşamışdı. Şimali Mesopotamiyada Nisibin şəhərində doğulmuşdu. Kiçik yaşlarında onda səyahətə həvəs oyanmışdı. 943-cü ilin mayında Bağdaddan səyahətə başlamışdı. Təqribən 951–952-ci ildə görkəmli ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı İstəxri ilə görüşən İbn Havqəl dərin biliyə malik olması ilə ona yaxşı təsir bağışladı. İstəxri öz kitabını ona verib səhvlərini düzəltməyi xahiş etdi. Beləliklə, o, İstəxrinin «Kitab məsalik əl-məmalik» («Məmləkətlərin yolları kitabı») əsərini yenidən işlədi, özü demişkən, onun səhvlərini düzəltdi, xəritələrlə təchiz etdi və

bunlara izahlar yazdı (56, s. 198). Uzun müddət Şimali və Mərkəzi Afrikanı, İspaniyanı gəzib-dolaşan, bir müddət Kordovada yaşayan İbn Havqəl Neapol və Palermoya gedib çıxmış, Mesopotamiya, İran, Hindistana səyahət etmişdi. O, öz səyahətinin nəticələrini 967-ci ildə «Kitab əl-məsalik və əl-məmalik» («Yollar və məmləkətlər haqqında kitab») və yaxud «Kitab surat əl-ard» («Yerin surəti kitabı») əsərində qələmə aldı. 977-ci ildə isə həmin əsərinin təkmilləşdirilmiş variantını başa çatdırıb səyahətnaməsini yekunlaşdırdı. İbn Havqəl özünün bu əsəri yazması və səyahətlərinin səbəblərini izah edərək yazır: «Həmin kitabı bu şəkildə tərtib etməyə məni vadar edən budur ki, mən gənclik çağlarımda ölkələr haqqında hekayətlərə aludə olmuşdum, böyük şəhərlərin vəziyyəti ilə tanış olmağa çalışırdım, müxtəlif vilayətlərə səyahət edənlərdən, etibarlı tacirlərdən, bu barədə yazılmış kitabları oxuyan adamlardan səylə hər şeyi öyrənir, məlumat toplayırdım... Bütün bunlar qəlbimdə hiss etdiyim bir qüvvəni – səyahət etmək, təhlükələrə məruz qalmaq qüvvəsini, şəhərləri, iri mərkəzlərin vəziyyətini, iqlimlərin və vilayətlərin qonşuluğunu təsvir etmək həvəsini müdafiə edirdi» (56, s. 198). İbn Havqəl öz əsərində İslam ölkələrini, o cümlədən Ərəbistan, İran, Azərbaycan, Orta Asiya, Misir, Suriya və İraqı, habelə Hindistan, Çin və Məğrib ölkələrini, Rum dənizini, Kalabria və Lombardiya şəhərlərini, Konstantinopolu, Əndəlüsü, Siciliyanı və başqa ölkələri, buradakı dövlətləri, onların sərhədlərini, şəhərləri, çayları, gölləri,

dənizləri, dağları, əhalini, onların məişətini, adət-ənənələrini, məşğuliyətini geniş təsvir edir. O, bütün bu yerlərin dəqiq xəritəsini tərtib etmişdi. Bundan başqa, o, slavyan tayfası olan ruslar, həmçinin ermənilər haqqında da bir sıra məlumatlar verir. O, türklərin yaşadıkları bəzi vilayətlərin, Tibetin bir hissəsinin əs-Sin dövlətinin tərkibinə daxil olduğunu yazır.

Azərbaycan haqqında

İbn Havqəl Azərbaycan haqqında da olduqca maraqlı məlumatlar verir. Səyyah əvvəla, başqa İslam ölkələri kimi Azərbaycanın da xəritəsini tərtib etmiş, burda ölkənin ərazisi, onun «dağları, yolları, Araz və Kür kimi şirinsulu çayları», həmçinin Qafqaz dağları və Xəzər dənizini əks etdirmişdi. Səyyah Azərbaycandan bəhs edərkən, əsasən, İstəxrinin məlumatlarını təkrar edir. O, Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Xoy, Səlmas, Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Beyləqan, Bərdə, Dərbənd, Şamaxı, Şabran, Qəbələ, Şəki, Şəmkür, Xunan, Əhər və başqa şəhərləri haqqında ətraflı məlumat verir və göstərir ki, «bu yerlərdən heç biri çaylarına, bağlarına və yaşayış məntəqələrinə görə o birisindən əskik deyil, əksinə, hər cür mal-nemətlə zəngin və Allahın xeyir-bərəkəti ilə doludur. Meyvələri çox ucuz, yeməli şeyləri isə, demək olar ki, havayıdır» (29, s. 107). Səyyahın Bərdə şəhəri haqqında məlumatı xüsusilə maraqlıdır. O da İstəxri kimi məşhur Bərdə bazarından ətraflı bəhs edir, bura müxtəlif

ölkələrdən tacirlər gəldiyini qeyd edir, şəhərdə ipək məmulatı istehsalından, xarici ölkələrə ipək ixracından, Bərdədə çoxlu bazar, karvansara və hamamlar olmasından söz açır. İbn Havqəl yazır: «Bərdə şəhərinə gəldikdə, bura Arranın anası və bu yerlərin ən yaxşısıdır. Şəhər çox böyükdür... Bura parlaq vəziyyətdə və çox yaxşı haldadır. Bu isə onun saf havasından, məhsuldarlığından, əkin, meyvə, ağac və çayların çoxluğundan irəli gəlir. Rey və İsfahandan sonra, İraqla Təbəristan arasında Bərdə kimi böyük və məhsuldar, tutduğu mövqe və xəzinəyə verdiyi gəlirə görə yaxşı yer yoxdur» (29, s. 108). İbn Havqəl Bərdədən sonra Dərbəndi (Bab əl-Əbvab) təsvir edir, buranın Xəzər dənizi sahilində məşhur liman şəhəri olduğunu göstərir. Səyyahın Dərbənddə «bol zəfəran əkilməsi» haqqındakı məlumatı da maraqlıdır. Ərəb səyyahı Kür və Araz çaylarından danışarkən onların hər ikisinin suyunun şirin, içməli və yüngül olduğunu qeyd edir. İbn Havqəlin Qafqaz dağları ilə əlaqədar olaraq verdiyi bir məlumat xüsusi maraq doğurur. O yazır: «Bu dağ çox böyükdür. Deyirlər ki, bu dağda yaşayan xalqlar 360 dildə danışır. Mən bunu bir çox kənd görəndə və hər kəndin azəri və fars dillərindən başqa öz dili olduğunu bilənədək inkar edirdim» (29, s. 112). Bu fakt İran və Azərbaycana yaxşı bələd olan dərin məlumatlı ərəb səyyahı və coğrafiyaşünasının azəri və fars dillərini fərqləndirdiyi üçün çox qiymətlidir. İbn Havqəl orta əsrlərdə Azərbaycanın ixracatında mühüm rol oynayan nadir qırmızı boyaq – qırmız haqqında da maraqlı məlumat verir: «Varsan, Bərdə, Bab

əl-Əbvabın nahiyələrində və Xəzər dənizinin ortasındakı adada qırmız var. O, Xəzər dənizi ilə Curcana daşınır, oradan da quru yolu ilə hind ölkəsinə göndərilir. Qırmız Bab əl-Əbvabın hüduqlarından Tiflisədək bütün Arranda, Araz çayı yaxınlığındakı Curzan nahiyələrində hər yerdə vardır» (29, s. 112).

İbn Havqəl Xəzər dənizi haqqında məlumat verir, bu dənizdəki adalardan, xüsusilə Kürün m ns bi ilə  z- z   l-Bab adlı böyük bir ada olmasından da bəhs edir. Səyyah məhz həmin adadan çoxlu qırmız daşındığını qeyd edir. Səyyah yazır ki, bu dənizdə «müsəlman ölkələrindən Xəzər ölkəsinə gedən ticarət gəmiləri  z rl r» (29, s. 118).

ƏBU DUL F, *Əbu Dul f  l-Yanbui  l-X zr ci*, *Əbu Dul f Misar ibn  l-M h lhil  l-X zr ci  l-Y nbui* –  r b səyyahı, coğrafiyaşünası v  yazıçısı. X əsrdə yaşamışdır. Bir müddət Buxarada – Samani hökmdarı II Nəsr ibn Əhmədin (914–943) sarayında xidmət etmişdi. Təqribən 942-ci ildə Buxaradan vətənlərinə qayıdan  in elçil rin  qoşulub Orta Asiyadan Şərqi Türküstana, oradan isə Tibetə, Çinə getmiş, nəhayət, Hindistana səyahət etmişdi. Burada o, özünün «Birinci risalə»sini – məktubunu yazmışdı. Hindistandan isə Sicistan vasitəsilə yenidən müsəlman ölkələrinə qayıtmış, İranda yaşamışdı. O, Bui vəziri  s-Sahib ləqəbli ədib İsmayıl ibn Abbadın sarayında xidmət etmişdi. Əbu Dul f buradan, təqribən 952–953-c  illərdə Azərbaycana səyahət etmişdi. Bu

səyahət nəticəsində özünün «İkinci risalə»sini – məktubunu yazmışdı. Beləliklə, Əbu Duləfin Orta Asiya–Tibet–Çin–Hindistan–İran–Cənubi Qafqaz səyahəti və bu səyahətə iki risalə həsr etməsi Asiya haqqında, xüsusilə Şərqi Asiya barəsində coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynadı. Əbu Duləf Azərbaycan haqqında, xüsusilə ölkənin faydalı qazıntıları, o cümlədən qızıl, gümüş, kvars mədənləri, müalicə suları, Şiz, Arran, Muğan, Ərdəbil, Bakı, Bəzz, Bərzənd, Bərdə, Varsan, Beyləqan, Urmiya, Səlmas kimi yaşayış məntəqələri, həmçinin Xəzər dənizi, Araz çayı haqqında, xürrəmilər barədə maraqlı məlumatlar verir. Səyyah Bakıda «gəcəgündüz ağ neft axan» mədənlər olduğunu göstərir.

MÜQƏDDƏSİ, *əl-Müqəddəsi, əl-Məqdisi, Şəms əd-Din Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Bəkr əl-Bənnə əş-Şami əl-Müqəddəsi əl-Bəşşari, Əl-Bəşşari İbn əl-Bənnə* – ərəb səyyahı və coğrafiyaşünası. 946-cı ildə (başqa məlumatlara görə 947-ci ildə) Qüds (Yerusəlim) şəhərində doğulmuş, təqribən 1000-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Onun anadan olduğu Qüds şəhərini ərəblər əl-Qüds adlandırmaqla yanaşı, müqəddəs saydıqları üçün, həm də əl-Beyt əl-Müqəddəs və ya Beyt əl-Məqdis adlandırırdılar. Buna görə də böyük səyyah doğulduğu şəhərin adı ilə əl-Müqəddəsi və ya Müqəddəsi kimi tanınmışdı. O, Misirdə hökmranlıq etmiş tulunilər (868–905) sülaləsinin banisi Əhməd ibn Tulunun zamanında Akka limanını inşa etmiş memarın oğlu idi.

Buna görə də ibn-Bənnə adlanırdı. Müqəddəsi, demək olar, bütün müsəlman ölkələrini gəzmiş, bəzi məlumatlara görə Siciliyada da olmuşdur. Səyyah Məkkədə iki nəfər ziyarətçidən aldığı məlumat əsasında Əndəlüs (İspaniya) haqqında da maraqlı məlumatlar verir. Müqəddəsi özünün «Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim» («İqlimləri öyrənmək üçün ən yaxşı bölgü») əsərini uzun sürən səyahətlərdən, müxtəlif ölkələrə dair çoxlu zəngin faktik material topladıqdan sonra, ömrünün yetkin çağında – 40 yaşında (985–986-cı ildə) yazmışdı. Çox ölkələr gəzib-dolanması, müşahidələrində son dərəcə diqqətliyi, həm də topladığı zəngin materialı müntəzəm olaraq işləyib qaydaya salması Müqəddəsinin fərqləndirici cəhətləridir. «Ancaq İslam dövlətindən bəhs edən», «islam dövlətinə daxil olmadıqları üçün kafirlərdən» bəhs etməyən müəllif öz əsərində başqa xalqlar və ölkələrə yer ayırmır. Onun əsərində başqa xalqlardan yalnız içərilərində müsəlmanlar da olduqları üçün, bulqarlar və xəzərlər haqqında müəyyən məlumat verilir. Müqəddəsi dənizlərin və çayların, ayrı-ayrı iqlimlərin təsvirinə, yer adlarının izahına, səyahət zamanı başına gələn macərələrə xüsusi diqqət yetirir. Müqəddəsi özünün bugünkü nəsillər üçün qoyub getdiyi məlumatları «öz gördükləri», «etibarlı adamlardan eşitdikləri» və «kitablarından topladıqları»ndan ibarət olmaqla üç hissəyə ayırır. Səyyah yazır: «Bil ki, elm adamlarından və vəzirlərdən bir çoxu bu fənnə dair, systemsiz də olsa, əsər yazmışlar. Lakin onların əsərlərinin çoxu hər şeydən əvvəl, eşitdiklərinə əsaslanır. Biz isə

başqa cür etdik: elə bir iqlim qalmadı ki, biz orada olmamış olaq; kiçik də olsa, elə bir hadisə olmadı ki, biz onunla tanış olmamış olaq. Bunlarla yanaşı, biz heç bir tədqiqat, sorğu-sual və müşahidənin özümüz üçün gizli qalmasına imkan vermədik. Beləliklə, bizim bu kitabımız üç hissədən ibarət oldu: birincisi – öz gördüklərimiz, ikincisi – etibarlı adamlardan eşitdiklərimiz, üçüncüsü – bizim bu fənnə və ya başqa fənlərə dair yazılmış kitablardan əldə etdiyimiz məlumatlar. Elə bir hökmdar kitabxanası qalmadı ki, mən orada olmamış olum, hər hansı təriqətin elə bir əsəri qalmadı ki, mən onu vərəqləməmiş olum, elə bir nəzəriyyə qalmadı ki, mən onunla tanış olmamış olum» (56, s. 214). Buna görə də böyük səyyahın bilavasitə özünün gəzib-dolaşdığı ölkələr haqqında verdiyi məlumatlar, əlbəttə, daha maraqlıdır.

Müqəddəsinin həyatı dərindən müşahidə etdiyini müxtəlif ölkələri gəzib dolandığını, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin üzvləri ilə oturub-durduğunu, olduqca rəngarəng fəaliyyət sahəsini, ən nəhayət, əsərinin dəyərinə belə bir fakt sübut edir ki, ona otuz altı adda müraciət etmişlər: qüdsli, fələstinli, misirli, məğribli, xorasanlı, müsəlman, hafiz, fəqih, sufi, övliya, zahid, tərkidünya, zəvvar, surətçi, cildçi, tacir, ustad, imam, əzançı, vaiz, əcnəbi, iraqı, bağıdadlı, şamlı, hənəfi, ədəb öyrənən, kirayəçi, hüquqşünas, şagird, varislik hüququnun bilicisi, müəllim, aqıl, şeyx, sədr, çapar, elçi. Müxtəlif ölkələrdə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri içərisində ömür sürən Müqəddəsinin həyatı macəralarla dolu

olmuşdur. Səyyahın özü demişkən, bəzən «qul sahibi də olmuş», «bəzən də özü başında zənbil daşmışdır». Buna görə də səyyah əsərini «nə cür gəldi elə yazmamış», ağına-bozuna baxmadan «bəxtə-bəxt tərtib etməmiş», məhz başına gələnləri ölkəsindən bəhs edərkən əvvəlcə bu vilayətin yaşayış məntəqələrindən, o cümlədən şəhərlərindən bəhs edir; sonra iqlimi, təsərrüfat sahələri, təriqətləri, dili, ticarət həyatı, ölçü, çəki, pul vahidləri, adətləri, suyu, mineralları, müqəddəs yerləri, əhalisinin xarakteri, vilayətin siyasi asılılıq vəziyyəti, vergilərindən söz açır, nəhayət, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrini təsvir edir, xüsusən şəhərlər arasındakı məsafəni, yolları qeyd edir. Müqəddəsi hər bir xalqın adət-ənənələrinə, dini etiqadına, ölkənin ticarət həyatına xüsusi diqqət yetirir. Bu ardıcılıq əsasında o, Ərəbistan, İraq, Suriya, Misir, Məğrib (Şimali Afrika), Eftalitlər dövləti, Xorasan, Deyləm, Azərbaycan, Cibal, Xuzistan, Fars, Kirman, Sind, Fars səhrasını təsvir edir. Müqəddəsinin səyahətləri, sonrakı nəsillər üçün qoyub getdiyi zəngin və maraqlı məlumatlar xəzinəsi coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynadı.

Azərbaycan haqqında

Müqəddəsi Azərbaycan haqqında olduqca maraqlı, başqa mənbələrdə, demək olar ki, təsadüf olunmayan məlumatlar verir. Başqa ərəb səyyahları kimi Azərbaycanı xüsusi bir iqlimə daxil edən səyyah yurduumuzun

iqtisadi həyatı, xalqımızın məişəti, dili, sənətkarlıq mərkəzlərimiz, şəhərlərimiz və onların arasındakı məsafə, Azərbaycanın ticarət yolları, ticarət əlaqələri və s. haqqında maraqlı məlumatlar verir.

Müqəddəsinin «İqlimləri öyrənmək üçün ən yaxşı bölgü» əsərində Bərdə, Ərdəbil, Xunan, Şəmkür, Şamaxı, Şirvan, Bakı, Şabran, Dərbənd, Qəbələ, Şəki, Təbriz, Varsan, Muğan, Bərzənd, Beyləqan, Səlmas, Urmiya, Marağa, Mərənd, Miyana, Zəncan və başqa şəhərlər, yaşayış məntəqələri, Kür və Araz çayları, Xəzər dənizi, Qafqaz dağları haqqında maraqlı məlumatlar var. Müqəddəsi Azərbaycanı başdan-başa bolluq diyarı, bağ-bağatlı, səfalı bir ölkə kimi qələmə verir. O, Azərbaycanda gəzib-dolaşdığı yerləri təsvir edərək yazır ki, bu yerlər «behiştə bənzəyir; İslamın fəxri və dinc mücahidlərinin yeridir. Ticarət üçün əlverişlidir; qədim şəhər və kəndləri, bol sulu çayları, gözəl kəndləri, qərribə xüsusiyyətləri, dadlı meyvələri vardır. Buranın əhalisi fəşahətli və hörmətlidir» (29, s. 130). Özündən əvvəlki ərəb səyyahları kimi, Müqəddəsi də Bərdə haqqında xeyli geniş məlumat verir. Bu şəhəri Azərbaycanın daxil olduğu iqlimin «başlıca şəhəri», «həmin iqlimin Bağdadı» hesab edir, şəhərdə «əzəmətli qala», «üstüörtülü bazarlar», «çox gözəl evlər», «bol meyvə» olduğunu göstərir. Səyyah Bakını bu «iqlimin yeganə limanı» kimi qiymətləndirir. Azərbaycan şəhərləri içərisində Müqəddəsiyə ən xoş təsir bağışlayan Təbriz olmuşdu. Şəhərin gözəlliyindən rıqqətə gələn səyyah yazır: «Sən dərk edirsənmi, nədir Təbriz! O, bir saf

qızıldır, əzəmətli kimyadır, alınmaz şəhərdir. Mədinət üs-Səlamdan (Bağdaddan) daha üstündür. Burada müsəlmanlar şöhrət qazanmışlar. Şəhərin içərisindən çay keçir, kənarında isə ağaclar xışıldayır. Qiymətlərin ucuzluğu barədə heç soruşma. Meyvəsi boldur. Came məscid şəhərin ortasındadır. Təbrizin gözəlliyinin həddi-hüdudu yoxdur» (29, s. 133). Müqəddəsi Kür və Araz çaylarından bəhs edərkən bu çayların suyunun «yumşaq» və «şirin» olduğunu göstərir, «qırmız adlı qurdları təsvir etməkdə isə acizlik» çəkir. Səyyah Azərbaycanın ticarət yolları, habelə beynəlxalq ticarət əlaqələri haqqında da maraqlı məlumatlar verir. O, Bərdə və başqa şəhərlərimizdən danışarkən ölkədən çoxlu ipək, kətan parça, xalça, yun məmulatı, qaytan, örtüklər, qırmız boyağı, zəfəran və başqa məhsullar ixrac olunduğunu göstərir.

QƏRNATİ, *Əbu Hamid Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əbdər-Rəhim əl-Əndəlusi əl-Qərnati* – ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas. 1080-ci ildə o zaman ərəblərin hakimiyyəti altında olan İspaniyanın Qərnatə (indiki Qranada) şəhərində doğulmuş, 1170-ci ildə Dəməşqdə ölmüşdür. Qərnati ilk səyahətinə 1114-cü ildə başlamışdı. Həmin ildə o, Qranadadan Misirə gəlmiş, Qahirədə və İsgəndəriyyədə müxtəlif alimlərlə tanışlıqdan sonra yenidən vətəninə – Qranadaya qayıtmışdı. Lakin Qərnati Qranada uzun müddət qalmamış, 1117-ci ildə ikinci dəfə səyahətə çıxmışdı. Bu dəfə o, Sardiniya və Siciliyaya səyahət etmiş, sonra İsgəndəriyyəyə, oradan da Qahirə-

yə getmişdi. Səyahətini davam etdirən Qərnati 1122-ci ildə Bağdada gəlmiş və burada dörd il yaşamışdı. Bağdaddan sonra Qərnati İrana səyahət etmiş, 1130-cu ildə Abxar şəhərinə (İran) gəlmişdi. 1131-ci ildə isə, o, Xəzər dənizi vasitəsilə Volqanın mənsəbinə gəlib çatır və burdan şimala doğru səyahətini davam etdirərək Volqa-Kama Bulqarıstanına gəlir; 1135-ci ilə qədər burda qalır. Həmin dövrdə üç dəfə Xarəzmə səyahət edir. Qərnati Volqaboyundan sonra Macarıstana səyahət edir. Əsərlərindən məlum olur ki, 1150-ci ildə o, Macarıstanda yaşayırdı. Onun burda öz evi vardı. Böyük oğlu Hamid isə burda iki müsəlman qızı ilə evlənmişdi. Qərnati burada da qərar tutmamışdı. O, səyahətini davam etdirmiş, Macarıstanı tərk edib (1153) Kiyev-Qıpçaq düzü-Xarəzm-İran yolu ilə yenidən Bağdada gəlmiş (1160), Mosulda olmuş (1162), 1170-ci ildə isə Dəməşqdə ölmüşdü.

Əbu Hamid əl-Qərnatini şöhrətləndirən onun məşhur «Tühfət əl-əlbab və nüxbət əl-əcab» («Zəkalara töhfə və möcüzələrdən seçilmişlər») əsəridir. O, bu əsəri 1162-ci ildə Mosulda əl-İrbili adlı bir alimin məsləhəti ilə yazmışdı. Əsər dörd fəsildən ibarətdir: birinci fəsildə dünya və onun sakinləri – «insanlar və cinlər» təsvir olunur; ikinci fəsildə ayrı-ayrı ölkələrin möcüzələri və qəribə tikintilərindən bəhs edilir; üçüncüdə dənizlərin, orada yaşayan təcəbblü heyvanların, adaların, həmin adalarda olan «müxtəlif növ neft və odların» təsviri verilir; dördüncü fəsildə isə mağaralardan, qəbirlərdən və burda «qiyamət gününədək məhkum edilmişlərdən» danışılır. Qərnatinin əsərindəki

məlumatların əksəriyyəti onun başqalarından eşitdiklərinə, topladığı faktlara əsaslanır. O, Qahirədə olarkən «Hindistanda və Çində qırx il yaşamış bir hicazlı» ilə söhbət edir, Bağdadda «Etna vulkanının püskürməsinə görmüş bir siciliyalı müsəlmanın dediklərini» dinləyir, Macarıstanda yaşadığı zaman isə yerli tacirdən «Konstantinopol və orada siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsinə» dair geniş məlumat əldə edir. Lakin əsərin təqribən üçdə biri onun bilavasitə özünün şahidi olduğu, gördüyü faktlara əsaslanır ki, bu, olduqca qiymətlidir. Məsələn, o, Cəbəllütariq boğazı sahilindəki Herakl Sütunlarını dağılmasından (1145) bir az əvvəl görmüşdü; Qərnati İsgəndəriyyə mayakını bütöv halda axırıncı dəfə görən səyyahlardan biri idi; Misirdə isə o, Xufu piramidasının içərisinə girmişdi və s. Avropa ölkələri barədə məlumat verərkən o, almanları «namis»lər adlandırır, Macarıstan ərazisində yaşayan müsəlman əhali, həmçinin Volqa sahilində yerləşən Sacsin şəhəri, bu yerlərdə məskunlaşmış qırx oğuz (qırx quz) tayfası, bu tayfaların hərəsinin ayrıca bəyi – əmiri olması və s. barədə maraqlı məlumatlar verir. Qərnatinin əsəri Volqaboyu, Orta Asiya və Qafqaz xalqlarının tarixini öyrənmək üçün çox qiymətli mənbədir.

Azərbaycan haqqında

Qərnati «Zəkalara töhfə və möcüzələrdən seçilmişlər» əsərində Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qafqaz haqqında maraqlı məlumatlar verir. Ərdəbil haqqında qısa

məlumatdan sonra o, Dərbəndin geniş təsvirini verir, burada və həmin şəhərin ətraflarında «yetmiş millət» yaşadığını göstərir ki, «onların hər birinin öz dili vardı» (29, s. 160). Qərnatının Dərbənd yaxınlığında, Qafqaz dağlarının ətəyindəki iki kənddə müxtəlif cür silahlar: dəbilqə, qılınc, yay, ox, xəncər və s. hazırlandığını, həmin kəndlərin əhalisinin hamılıqla bu sənət sahələrinə yiyələndiyini göstərməsi olduqca maraqlı faktdır (29, s. 160). Qeyd olunduğu kimi, Qərnati İrandan Volqanın mənsəbinə gəmi ilə – Xəzər vasitəsilə getmişdi. Buna görə də o, bilavasitə öz müşahidələrinə əsasən Xəzərin ətraflı təsvirini verir. Xəzərdəki «gürzələrlə dolu və ilanların arasında quşlar yumurtlayan» adalardan, Bakı yaxınlığında qara və ağ neft çıxmasından, gecə-gündüz şölələnən alovlardan, hətta ceyran ovundan bəhs edir (29, s. 162). Qərnati də başqa ərəb səyyahları kimi Xəzərdəki böyük bir adada qırmız olduğunu, onun başqa ölkələrə aparıldığını göstərir. Qərnati Savalan dağından bəhs edərkən göstərir ki, bu dağ «dünyanın ən hündür dağlarındanır». Ərəb səyyahı Qafqaz dağları haqqında yazır: «Bu dağ əzəmətli dağdır, 72 milləti əhatə edir. Hər millətin öz dili vardır» (29, s. 163).

İDRİSİ, *Əl-İdrisi, Edrizi, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Abdullah ibn İdris, əş-Şərif əl-İdrisi* – Böyük ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas. İdrisi Ptolemeydən sonra ilk dəfə dünyanın böyük xəritəsini yaratmışdı. XII əsrdə yaşamışdı. O, Ələvilər və ya İdrisilər adlanan məş-

hur iri feodal-əmir nəslindən idi. Bir zamanlar bu nəsil imam Əlini öz əcdadları saydıqları üçün xilafətə yiyələnmək iddiasında da olmuşdu. Lakin bu niyyət baş tutmadıqda İdrisilər sülaləsinin ilk nümayəndəsi I İdris Mərakeşə qaçmış, 789-cu ildə Seuta yaxınlığında müstəqil feodal hakimliyi yaratmışdı. Ölümündən (793) sonra Şimali Afrikada övliya kimi məşhurlaşan I İdrisin yerinə hakimiyyətə oğlu II İdris (793–828) keçmiş və Fəs şəhərini saldırmışdı. Həmin sülalə 985-ci ilə kimi hökmranlıq etmişdi. Bundan sonra İdrisinin yaxın sələfləri İspaniyaya köçmüşdülər və kiçik Malaqa əmirləri idilər. Lakin İspaniyada ərəb feodallarının ağılığına qarşı qüvvətlənməkdə olan xalq hərəkatı – Rekonkista nəticəsində burada hakimiyyəti uzun müddət əldə saxlaya bilməyən İdrisilər XI əsrdə yenidən Seutaya köçmüşdülər. Gələcək səyyah və coğrafiyaşünas İdrisi də 1100-cü ildə burda – Seutada doğulmuşdu. Lakin İdrisilər nəslə Əndəlüsdə – İspaniya ilə əlaqəni kəsməmişdi; İdrisi də ilk təhsilini o dövrün böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Kordovada almışdı. O, çox erkən yaşlarında səyahətə başlamışdı. İdrisi özündən əvvəlki ərəb səyyahlarından fərqli olaraq, yeni istiqamətlərdə səyahətə başlamışdı. O, Mərakeş, İspaniya və Portuqaliyanı başdan-başa gəzib-dolanmışdı. Buna görə də səyyah öz əsərində Şimali Afrika, İspaniya və Portuqaliya barədə, xüsusən Lissabon, Kordova haqqında geniş məlumat verir. İdrisi Fransa və İngiltərəyə də səyahət etmiş, Şərqdə isə Mərakeşdən Misirə qədər olan ərazini və Kiçik Asiyanı gəzib-dolanmışdı. 1138-ci ildə

(bəzi məlumatlara görə 1140-cı ildə) o, Palermoya – Siciliya kralı II Rojerin (1130–1154) sarayına dəvət olunmuş və 1154-cü ilədək burada yaşamışdır. II Rojerin vəfatından sonra o, qocalığında vətəni Seutaya qayıtmış və 1165-ci ildə (başqa məlumatlara görə 1161-ci, yaxud 1166-cı ildə) burda ömrünü başa vurmuşdu. İdrisi həyatının ən məhsuldar çağы Palermo ilə bağlıdır. O, özünün əsas əsərini – «Nüzhət əl-müştaq fi-xtiraq əl-afaq» («Ölkələri gəzməkdən yorulmuşun əyləncəsi») əsərini də burada – 1154-cü ildə yazmışdı.* Siciliya kralı II Rojerin şərəfinə bəzən «Kitab ər-Rucəri» («Rojerin kitabı») adlanan bu əsər normanların hakimiyyəti zamanı – Siciliyanın mədəni tərəqqisi dövründə kral II Rojerin təşəbbüsü ilə yazılmışdı. Bu da təsadüfi deyildi. Norman kralı geniş istiləçilik planlarına malik idi. Buna görə də qonşu ölkələr haqqında dəqiq coğrafi məlumatlar əldə etməyə çalışırdı. İdrisinin norman sarayına dəvət olunması da bununla əlaqədar idi. Bundan başqa, II Rojer Siciliyadan müxtəlif istiqamətlərə savadlı adamlar göndərir, bilavasitə müşahidələrə əsaslanın dəqiq məlumatlar toplatdırır, dövrünün savadlı adamlarını Siciliyaya – öz sarayına dəvət edirdi.

İdrisinin məhz həmin məlumatlardan da faydalandığı şübhəsizdir. Bundan başqa, İdrisi öz əsərində Məsudi, Ceyhani, İbn Xordadbeh, əl-Üzri, İbn Havqəl, əl-Kimaki, əl-Yəqubi, Qüdama, Ptolemey, Antioxiyalı

---

* Maraqlıdır ki, həmin əsər hələ 1592-ci ildə Romada Mediçilər mətbəəsində ərəb əlifbasında nəşr olunmuşdur.

Orosi və başqa məşhur səyyah-coğrafiyaşünasların adlarını çəkir ki, bu da onun həm Şərqdə, həm də xristian dünyasında əldə olunmuş coğrafi biliklərə dərinləndən bələd olduğunu göstərir. Məhz bütün bu məlumatlar əsasında 15 illik zəhmətdən sonra II Rojer sarayında səma cisimlərinin maketi düzəldilmiş, yastı şara bənzər dairəvi gümüş lövhə üzərində dünya xəritəsi, kağız xəritələr və İdrisinin göstərilən əsəri yaradılmışdı. Siciliya kralı dəyirmi gümüş xəritənin tökülməsi üçün İdrisiyə 400 ritl* (başqa məlumatlara görə 400 min dirhəm) xalis gümüş vermişdi. Həmin gümüşün üçdə bir hissəsindən çoxu bu işə sərf olunmuşdu. Lakin təəssüf ki, güman olunduğuna görə 1160-cı ildə üsyan zamanı həmin gümüş lövhə ələ keçirilib bölüşdürülmüşdü. Xəritələr və əsər isə ayrı-ayrı əlyazmaları halında dövrümüzədək qalmışdır.

Bir coğrafiyaşünas-səyyah kimi İdrisinin ən diqqətəlayiq cəhəti budur ki, o, Yeri fəzada dövrəsi 22900 milə bərabər bir şar formasında təsəvvür edirdi. O, bu şarın fəzadakı vəziyyətini «yumurtanın içərisində sarıya» bənzədirdi. Özündən əvvəlki ənənəyə sadıq qalan İdrisi Yeri ekvatorndan şimala doğru yeddi iqlim qurşağına ayırırdı. Lakin onun tətbiq etdiyi yenilik bundan ibarət idi ki, o, hər iqlimin özünü də qərbdən şərqə doğru on hissəyə bölürdü. O, həmin düzbucaqlılara bölünmüş iqlim qurşaqlarının, dənizlərin, körfəz-

---

* 1 ritl, təqribən 140–150 kq gümüşə və ya 112 dirhəmə bərabərdir.

lərin qısa səciyyəsinə verdikdən sonra Yer səthinin müfəssəl təsvirini verir və hər bir düzbucaqlını da xəritə ilə təchiz edir. Beləliklə, İdrisi ayrı-ayrı iqlim qurşaqlarını təsvir edərkən 70-ə qədər xəritə vermişdir ki, bu xəritələr də ümumilikdə dünyanın dördkünc xəritəsini əmələ gətirirdi. Böyük səyyahın Şimali Afrika, İspaniya, Portuqaliya, Fransa, İngiltərə və Siciliyaya, habelə bütövlükdə İtaliyaya dair məlumatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki həmin məlumatların bilavasitə səyyahın şəxsi müşahidələrinə əsaslanması şübhə doğurmur. İdrisi öz əsərində, həmçinin xəritələrində bütünlükdə Qərbi Avropanın – İspaniya, Portuqaliya, Fransa, İngiltərə, Almaniya, Şotlandiya, İslandiya və Şimal dənizi sahilləri ilə birlikdə İrlandiyanın dəqiq təsvirini vermişdir.

Səyyah Baltiksahili ölkələr – Danimarka, Norveç, İsveç, Şimali Almaniya, Finlandiya, Estoniya, Kola yarımadası, habelə Polşa və Rusiya haqqında da bir sıra mühüm məlumatlar verir, Kiyev, Novqorod, Smolensk şəhərlərinin adını çəkir, Balkan yarımadası və Rumıniyanı bütün təfərrüatı ilə təsvir edir, Bizansın və Bolqarıstanın iqtisadi vəziyyətindən söhbət açır. İdrisinin Mərkəzi Afrika, Çin, Cənub-Şərqi Asiya, o cümlədən Hindistan, habelə quzlar (oğuzlar) haqqındakı məlumatları onun öz dövrünün coğrafi biliklərinə dərinlən yiyələndiyini göstərir. Əvvəlki ərəb səyyahları və coğrafiyaşünaslarından fərqli olaraq, İdrisinin əsər və xəritələrinin coğrafi əhatə dairəsinə İslam ölkələrindən başqa, Kanar adaları da daxil olmaqla az qala bütün Avropa, Şərqi, Qərbi və Mərkəzi

Afrika, Şimali Asiyada Yenisey, Baykal, Orxon və Amura qədərki ərazilər, Tibet, Çin, Yaponiya adaları (ehtimala görə), Cənub-Şərqi Asiya, o cümlədən Hindistan, Sumatra, Yava, Borneo (Kalimantan) da əlavə olunur ki, bu da XII əsr üçün coğrafi biliklər sahəsində böyük nailiyyət idi. İdrisinin adı ilə bağlı olan 70 xəritədən ibarət coğrafi atlas bütün orta əsrlərin ən mühüm xəritələri hesab olunur. Maraqlıdır ki, İstanbulda aşkar olunmuş İdrisiyə məxsus «Sevinc bağı və qəlblərin əyləncəsi» adlı 1192-ci il tarixli bir əlyazmasında həmin xəritələr 73-ə çatır. Böyük səyyah bu əlyazmasında dünyanı 7 deyil, 8 iqlim qurşağına bölür – ekvatorun cənuba doğru da bir iqlim qurşağı əlavə edir (56, s. 295). Beləliklə, İdrisi və ondan əvvəlki Şərq səyyahlarının, coğrafiyaşünaslarının məlumatları Yer kürəsinin olduqca böyük bir hissəsini, demək olar ki, bütün Avropa və Asiyayı, Şimali və Mərkəzi Afrikanı əhatə edirdi. İdrisi yaradıcılığı o zaman şərqdə coğrafi biliklərin xristian Avropasına nisbətən xeyli irəlində olduğunu göstərir. Onun Dünya xəritəsi Ptolemeyinkinə nisbətən daha əhatəli və dəqiq olmaqla Böyük Monqol imperiyasının meydana gəlməsi ərəfəsində Yerin öyrənilməsi tarixində elmin son sözü idi; coğrafi biliklərin zirvəsi idi. Bu zaman Qərbi Avropada Böyük coğrafi kəşflərə hələ təqribən 300 il qalırdı. İdrisi də dövrünün başqa alimləri kimi ensiklopedik biliyə malik idi. O, 360-a qədər dərman bitkisi toplamış, onların təsvirini və müalicə xassələrini vermişdi. Maraqlıdır ki, o həmin bitkilərin adının həm qədim yunan, həm də Bizans-yunan dilində yazılışını vermişdi.

Azərbaycan haqqında

İdrisinin «Ölkələri gəzməkdən yorulmuşun əyləncəsi» əsərində Azərbaycan haqqında da maraqlı məlumatlar vardır. Səyyah əsərində və xəritələrində Azərbaycanı dördüncü iqlimdəki altıncı və beşinci iqlimdəki altıyedinci hissələrə daxil edir. İdrisinin əsərində Azərbaycanın Marağa, Ərdəbil, Beyləqan, Təbriz, Bərdə, Dərbənd, Şamaxı, Şəmkür, Xunan, Xoy, Səlmas, Şabran, Şəki və başqa şəhərləri, yaşayış məntəqələri haqqında bir sıra maraqlı məlumatlar vardır. Səyyah bütün bu yaşayış məntəqələri arasındakı məsafəni, Azərbaycan ərazisindəki və Azərbaycandan keçən ticarət yollarını qeyd edir. İdrisi Bərdə şəhərindən bəhs edərkən göstərir ki, bu şəhər «Arran ölkəsinin paytaxtıdır. Bu şəhər çox böyükdür. Onun uzunluğu üç milə qədərdir, eni də bundan az deyildir» (29, s. 150). O, Dərbəndi də «Xəzər dənizi sahilində çox böyük şəhər» kimi qiymətləndirir. Ərəb səyyahı Qafqaz dağı, Araz və Kür çayları haqqında da məlumat verir, Kür çayında gəmilər üzdiyünü qeyd edir. İdrisinin Azərbaycan-la əlaqədar ən geniş məlumatı Xəzər dənizi haqqındadır. O, «başqa dənizlərlə birləşməyən» bu dənizin uzunluğunun 800 mil, eninin isə 600 mil olduğunu qeyd edir və göstərir ki, bu dənizin suyu duzlidir, Xəzərdə qabarma və çəkilmə olur. O, Xəzər dənizinə tökülən çaylardan danışarkən «türklərin torpağından başlayan» (29, s. 153) İtil-Volqa çayı haqqında

geniş məlumat verir. İdrisi Xəzər dənizinin ticarət əhəmiyyətini də qeyd edir. O göstərir ki, «tacirlər öz malları ilə müsəlmanların ölkəsindən xəzərlərin ölkəsinə buradan üzüb gedirlər» (29, s.153).

YAQUT, *Yaqut əl-Həməvi*, *Yaqut ər-Rumi* – ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas və tarixçisi. Təqribən 1179-cu ildə anadan olmuşdur. «Ər-Rumi» ləqəbi daşınması göstərir ki, Kiçik Asiyada doğulmuşdur. Yaqutun mənşəcə yunan olduğu güman edilir. Atası məlum deyildir. O, hələ uşaqkən Suriyanın Həma şəhərindən olan varlı bir tacir tərəfindən qul kimi satın alınmışdı. Buna görə də o, «əl-Həməvi» ləqəbi də daşıyır. Ağası özünün ticarət işlərini sahmanda saxlamaq məqsədilə Yaqutun ərəbcə yaxşı təhsil alması qayğısına qalmışdı. O, dövrünün tanınmış alimlərindən dərs almışdı. Əsasən, Bağdadda yaşayan ağası Yaqutu tez-tez özü ilə birlikdə ticarət səfərlərinə götürər, bəzən də tək yola salardı. İran körfəzi sahillərindəki ticarət mərkəzlərinə, Ərəbistanın ayrı-ayrı yerlərinə, Suriya, Fələstin, Misir və başqa ölkələrə bu cür səyahətlər Yaqutun dünyagörüşünün genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Səyyah dəfələrlə o dövrün məşhur beynəlxalq ticarət mərkəzlərindən biri olan, İran körfəzində yerləşən Kiş (Kis, Kays) adasına getmiş, burada əcnəbi tacirlərlə görüşmüş, dünyanın bir çox ölkələri və xalqları haqqında məlumat əldə etmişdi. Ağasının ölümündən (1199) sonra azadlığa çıxan Yaqut Bağdadda qərarlaşmış, sevimli peşəsi ilə – kitab üzü köçürüb satmaqla məşğul olmuşdu.

1213-cü ildən səyahətə başlayan Yaqut on altı ilə qədər müxtəlif ölkələri gəzib dolanmışdı. Onun ardıcılıqla hansı ölkələrə səyahət etməsi barədə dəqiq məlumat yoxdur. Əsərindəki qeydlər əsasında belə qənaətə gəlmək olur ki, o, Təbriz və Mosul vasitəsilə əvvəlcə Suriyaya, oradan da Misirə səyahət etmişdi. Dəməşq, Hələb, İrbil, Urmiya və Təbrizdə olmuş, Azərbaycanı, Şərqi İrani gəzib-dolanmışdı. Nişapurda iki ilə qədər yaşamış, sonra Heratdan keçib Mərvə getmişdi. Dörd ilə qədər məşhur Mərv kitabxanalarında işlədikdən sonra – 1218-ci ildə Yaqut burada özünün gələcək coğrafi lüğətini yazmaq və həmişəlik Mərvdə yaşamaq qərarına gəlir. Buradan o, Xarəzm və Bəlxə qısamüddətli səyahətə çıxır. Lakin Bəlxədə olarkən monqolların 1219-cu ildə Buxara və Səmərqəndə hücum xəbərini eşidən səyyah Mərvə qayıtmaq fikrindən daşınır, əvvəlcə Xorasana, buradan isə Rey, Qəzvin, Təbriz, İrbil vasitəsilə Mosula gəlir. 1224-cü ildə o, öz məşhur lüğətinin ilk əlyazmasını hazırlayır. Sonra Yaqut Hələbə, oradan isə Fələstinə və Misirə səyahət edir. Misirdən bir daha Hələbə qayıdan Yaqut 1228-ci ildə yenidən lüğət üzərində işləməyə, onu təkmilləşdirməyə başlamışdı. Lakin bu işi başa çatdıra bilməmiş, ertəsi il – 1229-cu il avqustun 20-də ömrünün 50-ci ilində Hələbdə yoxsulluq içərisində ölmüşdü. O, əsərlərinin yaxından tanıdığı məşhur tarixçi İbn əl-Əsirə verilməsini vəsiyyəət etmişdi. Yaqutun elmi irsi içərisində onun «Mücam əl-büldan» («Ölkələr haqqında lüğət») əsəri xüsusi yer tutur. On altı

minə qədər məqaləni əhatə edən bu müfəssəl coğrafiya lüğətinin həcmi haqqında təkcə belə bir fakt aydın təsəvvür yaradır ki, onun çap olunmuş mətni 3894 səhifədən ibarətdir. Əlifba sırası ilə yer adları haqqında müfəssəl məlumat verilən bu əsərdə Yaqut Yerın küre şəklində olmasına və göy qübbəsinin onu hər tərəfdən, bərabər şəkildə, sanki maqnit kimi cəzb etməsinə inanırdı. Səyyah Yerın ayrı-ayrı iqlim qurşaqlarına bölünməsindən bəhs edir, Zodiak işarələrinin siyahısını, onların təsiri altında olan ölkələrin adlarını verir, istənilən yerdə qibləni axtarıb-tapmaq qaydalarını göstərir. Yaqut öz əsərində yer adlarından başqa digər coğrafi terminlər, o cümlədən enlik, uzunluq, dərəcə, dəqiqə və s. haqqında məlumat verir. Səyyah ayrı-ayrı ölkələrin, dövlətlərin və burada yaşayan xalqların tarixindən bəhs edərkən Babilistan, Hindistan, Çin, türkdilli xalqlar, romalılar haqqında maraqlı məlumatlar verir. Yaqutun lüğətində bütün yer adları əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Hər bir adın ərəbcə tələffüzünə, imkan daxilində, etimologiyasına xüsusi diqqət yetirən müəllif, həmin yerin uzunluq və en dairəsini, Zodiakın hansı işarəsinə tabe olduğunu da qeyd edir. Bundan sonra isə həmin yerin tarixinə, o cümlədən şəhərdirsə və ya kənddirsə kimin tərəfindən və nə vaxt salındığına, əhalisi və onun mənşəyinə, tarixdəki roluna diqqət yetirilir. Onun haqqındakı əfsanələr, rəvayətlər, Qurandakı və hədislərdəki məlumatlar verilir. Əgər həmin yer Xilafət tərəfindən alınmışdırsa, bu işğalın tarixi müfəssəl işıqlandırılır. Buradan çıxan məşhur adamlar,

xüsusilə alimlər haqqında söhbət açılır. Yaqutun coğrafi adlar haqqındakı izahlarında onun bilavasitə özünün gəzdiyi, gördüyü yerlər haqqındakı məlumatlar çox qiymətli-
dir. Səyyahın bir çox başqa ərəb müəlliflərindən üstün cəhəti bir də burasındadır ki, o, ancaq müsəlman ölkələri haqqında deyil, özünə məlum olan bütün ölkələr, o cümlədən Uzaq Şərq və Avropa ölkələri haqqında da məlumat verir. Yaqutun lüğəti coğrafiya, tarix və b. elm sahələrinə aid çox qiymətli mənbə kimi bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır.

Azərbaycan haqqında

Yaqut Həməvinin «Ölkələr haqqında lüğət»ində Azərbaycan haqqında olduqca qiymətli məlumatlar vardır. 1213 və 1220-ci illərdə – iki dəfə Azərbaycana səyahət etmiş Yaqut Həməvi Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Sarab, Ərdəbil, Xunəc, Xalxal, Miyana, Uçan və başqa şəhərlərimizdə olmuş, xalqımızın həyat tərzini bilavasitə müşahidə etmiş, özünün məşhur lüğətində yüzdən çox şəhər və kəndlərimiz, coğrafi məntəqələrimiz barədə maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyah Azərbaycandan bəhs edərkən bu sözün mənşəyini açmağa çalışır, bu barədə olan müxtəlif fikirləri oxucularına çatdırır. Səyyah yazır: «Azərbaycan çox geniş ölkə və böyük dövlətdir. Bura, əsasən, dağlıq diyardır; çoxlu qalası, hədsiz sərvətləri və saysız-hesabsız meyvə ağacları var. Mən buradakı qədər bağ-bağat və bu qədər çoxlu çaylar və bulaqlar heç yerdə

görməmişəm. Azərbaycanın sakinləri gülərzüzlü, alyanaq, açıq rəngli dəriləri olan adamlardır. Onlar **azəriyyə** dilində danışırlar. Bu dili başqaları başa düşmür. Onlar həlim təbiətli, xoşrəftar olmaları ilə fərqlənirlər...» (48, s. 7–8). Səyyah «Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindən biri olan Ərdəbil» haqqında məlumat verərkən göstərir ki, bu şəhərlə Xəzər dənizi arasında sıx meşəlik vardır ki, yerli əhali bu meşədən dəmir ağacı qırır, bu ağacdan kasa və məcməyi düzəldirlər (48, s. 11). Yaqut Həməvi Ərdəbil əhalisinin monqol hücumlarına qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi haqqında da maraqlı məlumat verir. Yaqut Həməvi «Şirvanın Dərbənd şəhəri» haqqında məlumat verərkən bu şəhəri «ən iri və mühüm sərhəd şəhərlərindən biri» kimi qiymətləndirir, Xəzər sahilindəki bu böyük liman şəhərinə bütün Xəzərsahili müsəlman ölkələrindən, hətta xəzərlərin ölkəsindən və Gürcüstandan da tacirlər gəldiyini göstərir. Ərəb səyyahı Dərbənddə və onun ətraflarında kətan paltarlar tikilməsi, zəfəran yetişdirilməsi haqqında da maraqlı məlumat verir. Dərbənd yaxınlığından uzanıb gedən dağlarda yetmişdən çox xalq yaşadığını, onların hər birinin qonşusunun başa düşmədiyini ayrıca dildə danışdığını göstərir (48, s. 14–15). Səyyah Bakıdan bəhs edərkən burada gecə-gündüz qara və ağ neft qaynayan bulaqların olması barədə Əbu Duləfin məlumatını təkrar edir. Yaqut Həməvi də bir çox başqa səyyahlar kimi Xəzər dənizi haqqında geniş məlumat verir. Bu dənizdə qabarma və çəkilmə olmadığını, onun başqa dənizlərlə birləşmədiyini, «müsəlman ölkələ-

rindən olan tacirlərin bu dənizlə xəzərlərin ölkəsinə üzdüyünü» qeyd edir, Xəzər adaları haqqında, xüsusilə Kürün dənizə töküldüyü yerin yaxınlığında olan bir adadan qırmız toplanılması barədə maraqlı məlumatlar verir, Xəzər dənizinin müxtəlif adlarını da qeyd edir (48, s. 16–18). Yaqut Həməvinin Təbriz haqqında məlumatı da maraqlıdır. Səyyah yazır: «Təbriz Azərbaycanda ən məşhur şəhərdir. Bu şəhər kərpic və əhəngdaşından yaxşı hörülmüş divarları olan çoxəhalili, gözəl bir şəhərdir. Şəhərin içərisindən çoxlu kiçik çaylar keçir; o bağlarla əhatə olunmuşdur; burda meyvə ucuzdur... Təbriz evləri rənglənmiş qırmızı kərpicdən və əhəngdaşından tikilmişdir və onlar çox gözəl görünürlər... Təbrizdə əbaliq parça, siqlatun, xətai, atlas və başqa parçalar toxunur. Həmin parçalar buradan bütün şərq və qərb ölkələrinə ixrac olunur» (48, s. 21–22). Ərəb səyyahı «Azərbaycanda məşhur şəhər olan» Səlməs, «bəzilərinin iddia etdiyi kimi, atəspərəstlərin peyğəmbəri Zərdüştün vətəni olan» Urmiya, «məşhur şəhər» Xoy, «abad şəhər, Şirvanın paytaxtı» Şamaxı, «qədim şəhər» Qəbələ, «böyük şəhər və Arran ölkəsinin paytaxtı» Gəncə, «Azərbaycanda ən böyük və məşhur şəhər olan» Marağa, habelə Bərdə, Naxçıvan, Miyana, Mərənd, Şəmkir, Şabran, Xalxal, Bacrəvan, Əhər, Unar, Uşnu, Ucan və başqa şəhərlər, Bəzz qalası, Şirvan, Muğan, Aran, «uca dağ olan» Savalan, Araz və Kür çayları, Urmiya gölü və bir çox yaşayış məntəqələri, tarixi-coğrafi obyektlərimiz barədə qiymətli məlumatlar verir. Yaqut Həməvi, ümumiyyətlə, Azərbaycanı bolluq diyarı,

bağ-bağatlı ölkə kimi təsvir edir. Dünyanın çox böyük rayonu haqqında coğrafi biliklərin genişlənməsi tarixində mühüm rol oynayan Yaqut Həməvinin məlumatları ulu keçmişimizi, doğma yurdumuzun ayrı-ayrı sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərinin qədim tarixini bugünkü nəsillərin gözləri önündə canlandırmaq üçün də qiymətli mənbədir.

KARPİNİ *Ciovini, Karpini Plano, Karpini Ioann* – italyan səyyahı, Fransiskançılar ordeninin üzvü, rahib. Təqribən 1182-ci ildə Peruccada Pyano de Karpine adlı yerdə doğulmuş, 1252-ci il aprelin 1-də ölmüşdür. Roma papası IV İnnokentinin (1243-1254) böyük monqol sarayına göndərdiyi səfirliyə başçılıq etmişdi. O zaman Roma papalarının monqol sarayı ilə diplomatik əlaqə yaratmasının bir sıra səbəbləri vardı: əvvəla, Roma papaları, ümumiyyətlə, xristian dünyası monqolların hərbi müvəffəqiyyətlərindən qorxuya düşmüşdülər. Xüsusilə Batu xanın qoşunları 1241–1242-ci illərdə Polşa, Çexiya, Macarıstana hücum etdikdə və Adriatik dənizi sahillərinə çıxdıqda bu təşviş daha da artmışdı. Digər tərəfdən bəhs olunan dövrdə, Yaxın Şərqdə vaxtilə papaların təşkilatçılığı ilə törədilmiş Xaç müharibələri (1096–1270) gedirdi. Səlcuq bəylikləri, Misir-Məmlük sultanlığı səlibçiləri ağır məğlubiyyətə uğratmışdılar. Səlib müharibələrinin avropalı qəsbkarların rüsvayçı məğlubiyyəti ilə sona yetməkdə olduğu göz qarşısında

idi. Xaç qırğını törədənlər aciz qalmışdılar. Məhz bu zaman monqol təhlükəsi də bir yandan baş qaldırmışdı. Belə bir şəraitdə Avropada təhlükəli düşməni zərərsizləşdirmək üçün sınıanmış üsula əl atıldı: papalar monqolların hərbi qüdrətindən bir sıra İslam dövlətlərinə qarşı, o cümlədən Kiçik Asiyadakı səlcuq əmirliklərinə qarşı istifadə etmək qərarına gəldilər. Xristian dünyasının mənafeyi naminə şərq dövlətlərini bir-birinə qarşı qaldırmaq siyasəti dövrü başlanmışdı. Başqa niyyət də vardı. Monqol sarayında Böyük Monqol imperiyasının ömrünü uzatmaq üçün təkallahlı dinə də meyil göstərirdilər. Papalar imkan ələ düşmüşkən Monqol sarayına xristianlıq toxumu da səpmək istəyirdilər...

Beləliklə, 1245-ci ildə Lion şəhərində keçirilmiş böyük kilsə məclisi Monqol sarayına elçi göndərmək qərarına gəldi və bu iş papa IV İnnokentiyə tapşırıldı. Roma papası Qaraqoruma göndəriləcək səfirliyin tərkibinə fransiskançı rahiblər Plano Karpini, Lavrenti və Benedikt Polyakı daxil etdi. Mənşəcə polyak olan və Vrotslavdakı fransiskançılar monastırının rahibi Benedikt Polyak səfirliyə Polşa ərazisində qoşulmalı idi. (Vrotslav şəhərinə çatdıqdan sonra Lavrenti xəstələndiyindən səyahəti Plano Karpini ilə Benedikt Polyak davam etdirdilər). Üç nəfərdən ibarət papa səfirliyinin 64 yaşlı başçısı Ciovanni Karpini göstərilən məsul tapşırıqlarla 1245-ci il aprelin 16-da Lavrenti ilə birlikdə Liondan yola düşdü, Bohemiya–Sileziya–Krakov–Kiyev yolu ilə Qara dəniz sahillərinə, oradan isə Qıpçaq düzü ilə düz bir il sonra – 1246-cı ilin

aprelində Qızıl Orda hökmdarı Batu xanın İtil (Volqa) çayı üzərindəki iqamətgahına – Saray şəhərinə (indiki Volqoqraddan bir qədər cənubda yerləşirdi) gəldi. Batu xan papa elçisini özünün qoşduğu mühafizə dəstəsinin müşayiəti ilə Böyük Monqol xanının sarayına – Qaraqorum şəhərinə yola saldı. Üç ay yarım sonra – 1246-cı il iyulun 22-də o, artıq Böyük Monqol xanının Qaraqorum yaxınlığındakı yay iqamətgahında – Sır-Ordada idi. Avropalı diplomat Qaraqorumda olduğu zaman monqol əyanlarının qurultayı keçirildi və 1246-cı il avqustun 24-də Monqol imperiyasına yeni Böyük xan seçildi. Bu dəfə Böyük Monqol xanı Ugedenin oğlu Güyük xan (1246–1248) seçildi. Güyük xan Roma papasının elçisini ancaq noyabr ayının 13-də qəbul etdi. Papa IV İnnokentinin məktubuna verilən cavab Karpinidən ötrü gözlənilməz oldu: Böyük monqol hökmdarı nəinki papa IV İnnokentinin heç bir təklifini qəbul etmədi, əksinə, Ciovanni Karpinidən tələb etdi ki, Qərbi Avropa ölkələri monqolların hakimiyyətini qəbul etməlidirlər. Güyük xanın Roma papasına yazdığı məktubu da bu məzmununda idi. Beləliklə, Roma papasının planları boşa çıxdı. Monqol sarayından geri qayıdan Karpininin soruşunu biz bir də 1247-ci il iyunun 9-da Kiyevdən, noyabrında isə Liondan eşidirik. Qərbi Avropadan – Lion şəhərindən Uzaq Şərqlə – Böyük Monqol imperiyasının paytaxtı Qaraqorum şəhərinə səyahət iki il yarım çəkdi. Ciovanni Karpini Qərbi Avropadan Uzaq Şərqlə ölkələrinə gedib qayıtmış ilk Avropa səyyahlarından biri idi. Onun hesabatı, «Monqol-

ların tarixi» adlı məşhur əsəri Avropada böyük maraq doğurdu. Avropada Şərqlə haqqında biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynadı. Böyük Monqol imperiyasının genişliyi, qüdrəti, iqtisadi ehtiyatları, imperiya ərazisində müxtəlif dinlərin hökmranlığı, xüsusilə rabitə işinin təşkili Ciovanni Karpiniyə dərin təsir doğurduğu kimi, qərblə aləmini də heyrətə saldı. Karpini öz hesabatında o zaman qeyri-adi görünən Şərqlə dünyasını təsvir edən və öz həmvətənlərinə tanıdan ilk avropalı səyyah idi. O, hesabatı və «Monqolların tarixi»ndən başqa «Tatar ölkəsi» adlı ümumi bir əsər də yazmışdı.

LONJÜMÖ, *Andre Lonjümö* – fransız səyyahı, Dominikançılar ordeninin üzvü, rahib. Lonjümö Şərqlə ölkələrini gəzib-dolanmış ilk fransız səyyahlarından biri idi. O, 1245-ci ildə, təqribən italyan səyyahı Ciovanni Karpini ilə eyni zamanda, Roma papası IV İnnokenti (1243–1254) və Fransa kralı IX Lüdoviq (1226–1270) tərəfindən monqol hökmdarı ilə danışıqlar aparmaq üçün yola salınmışdı. Görünür, bu fransız səyyahı da papa IV İnnokentinin təşəbbüsü ilə 1245-ci ildə keçirilən Lion kilsə məclisinin qərarına əsasən Qərbi Avropanın başı üstünü almış monqol təhlükəsini sovuşdurmaq üçün göndərilirdi. Bu zaman Xaç müharibələrində (1096–1270) məğlubiyyətə uğramaqda olan qərblə hakimləri səlcuqlara arxadan monqol qılıncı ilə zərbə vurmağa çalışırdılar. Bir qayda olaraq, bu zaman şərqlə yola salınan Avropa səyyahları qarşısında xristianlığı yay-

maq vəzifəsi də qoyulurdu. Liondan səyahətə başlayan Lonjümö Aralıq dənizi vasitəsilə əvvəlcə Suriyanın Akkona (Akka) şəhərinə gəldi. Buradan yoluna davam edən fransız səyyahı Antioxiya, Hələb və Mosul vasitəsilə bu zaman monqolların hakimiyyəti altında olan İrana gəldi. O, burada il yarım qədər qalıb şərqlərini, o cümlədən monqol dilini öyrəndi. Lakin o, bu dəfə monqol sarayına səyahətini davam etdirmədi, vətəninə qayıtdı. 1247-ci ilin yazında, Lonjümö artıq Lionda idi. Bu zaman Xaç müharibələrində məğlubiyyətin qarşısını almaq üçün iri Avropa dövlətlərinin başçıları özləri səlibçi qoşunlarına başçılıq etməyə başlamışdılar. Lonjümö səfərdən qayıdarkən Fransa kralı IX Lüdovik (Müqəddəs Lüdovik) öz qoşunlarının başında Şərqlə yola düşürdü. VII Xaç yürüşü başlanırdı. Fransa kralı təcrübəli səyyah olan Lonjümönü də özü ilə götürdü. Onun məqsədi vardı. Səlibçilər Kiprə çatdıqda IX Lüdovik monqolları Fransa ilə ittifaqa cəlb etmək üçün Lonjümönü monqol sarayına yola saldı. Fransız səyyahı tanış yolla – Suriya vasitəsilə yenidən İrana gəldi. Sonra Mərkəzi Asiyadan – ənənəvi karvan yolu ilə hərəkət edib Böyük Monqol imperiyasının paytaxtı Qaraqorum şəhərinə çatdı. Lakin Lonjümö monqol sarayında qəbul olunmadı. Çünki bu zaman Böyük Monqol xanı Güyük xan (1246–1248) ölmüş, yeni Böyük xan isə hələ seçilməmişdi. Beləliklə, Fransa elçisi tapşırılan vəzifəni yerinə yetirmədən 1251-ci ildə IX Lüdovikin yanına qayıtdı. Fransa kralı bu zaman Kiçik Asiyada –

Qeysəriyyə şəhərində idi. O, VII Xaç yürüşündə (1248–1254) iştirak edən Fransa qoşunlarına başçılıq edirdi. Səlibçilər artıq müharibəni uduzmaqda idilər. Odur ki, Fransa kralı monqollarla hərbi ittifaq bağlamaq ümidilə Qaraqoruma elçilərdən ibarət yeni heyət yola saldı. Bu dəfə Fransa elçilərinə Rubruk başçılıq edirdi.

İBN SƏİD, *İbn Səid al-Məğrabi, Əbu-l-Həsən Əli al-Qərnati* – görkəmli ərəb səyyahı coğrafiyaşünas və tarixçisi. Təqribən 1214-cü ildə Əndəlüsün – ərəb İspaniyasının Qərnatə (indiki Qranada) şəhəri yaxınlığında doğulmuşdu. İlk təhsilini Sevilyada almışdı. Babası və atası tarixçi olan İbn Səid onların ərəblərin və ərəb ölkələrinin tarixinə dair əsərlərini öz dövrünə qədər gətirib çatdırmış, lakin onların yolu ilə getməmişdi. İbn Səid coğrafiyaya daha çox meyil göstərmiş, ömrünün çoxunu səyahətlərdə – «elm axtarışlarında» keçirmişdi. Atlantik okeanı sahillərindən İran körfəzinə qədər ölkələri gəzib-dolanmış, dövrünün tanınmış alimləri ilə görüşmüş, məşhur kitabxanalarında işləmişdi. İlk səyahətə 1240-cı ildə atası ilə birlikdə Həccə gedərkən çıxmışdı: Şimali Afrikanı, Misiri gəzmişdi. Məkkədən qayıdarkən İsgəndəriyyədə atası ölən (1243) İbn Səid Qahirəyə getmiş, burada 1250-ci ilə qədər yaşadıqdan sonra Suriyaya səyahət etmiş, oradan Mosul, Bağdad və Bəsrə şəhərlərinə getmişdi. Bu səyahət zamanı o, məşhur Bağdad kitabxanalarında işləmişdi. Onun Bağdadda 36-ya qədər kitabxanada elmi araşdırmalarla

məşğul olduğu məlumdur. Sonra o dövrün məşhur tarixçisi İbn əl-Ədimlə birlikdə Hələbə və Dəməşqə yollanmış, ikinci dəfə Məkkəyə səyahət etmişdi. Bundan sonra vətəninə – Əndəlüsə qayıdan İbn Səidin sorağını 1254-cü ildə Tunisdə alırıq. İbn Səid ikinci dəfə 1267-ci ildə səyahətə çıxdı. Bu dəfə onun İsgəndəriyyə–Hələb–Ermənistan vasitəsilə Azərbaycana gəldiyi və Hülakü xanla görüşdüyü məlumdur.* Bəzi məlumatlara görə İbn Səid bu səyahətdən qayıdarkən yolda – Dəməşqdə (1274), digər məlumata görə isə səyahəti başa çatdırdıqdan çox sonra Tunisdə dünyasını dəyişir (1286).

Bir səyyah kimi onun «Kitab cuğrafiya fi-l-əqalim əs-səba» («Yeddi iqlim haqqında coğrafiya kitabı») əsəri çox maraqlıdır. İbn Səidin bu əsərinin mühüm məziyyəti burasındadır ki, o, haqqında bəhs etdiyi böyük yaşayış məntəqələrinin uzunluq və en dairələrini dəqiq göstərir ki, bunun da həmin dövrün xəritəsini tərtib etmək üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Əsərin coğrafi əhatə dairəsi Yer haqqında o zaman mövcud olan məlumatların səviyyəsinə nisbətən çox genişdir. Səyyahın bilavasitə özünün gəzib gördüyü Əndəlüs, Şimali Afrika ölkələri, Misir, Suriya, Kiçik Asiya, Azərbaycan, İran, bu yerlərdəki mühüm yaşayış məntəqələri və ticarət mərkəzləri (Mərakeş, Fəs, Tunis, İsgəndəriyyə, Qahirə, Dəməşq, Hələb və s.)

---

* Lakin İbn Səidin ikinci dəfə səyahətə çıxma tarixi (1267) ilə Hülakü xanın ölüm tarixi (1265) üst-üstə düşmədiyini üçün onun Hülakü hökmdarı ilə görüşü şübhə doğurur.

haqqındakı məlumatları daha qiymətlidir. Lakin İbn Səid gəzdiyi ölkələrin kitabxanalarında apardığı elmi araşdırmalar, görüşdüyü məşhur alimlərdən, habelə müxtəlif ölkələrin tacirlərindən topladığı bilgiler əsasında öz «Coğrafiya»sında dünyanın bir çox başqa ölkələri və xalqları haqqında da maraqlı məlumatlar verir. O, bu əsərində müxtəlif Avropa ölkələri, o cümlədən Fransa, Macarıstan barədə, bundan başqa Baltik sahillərində yaşayan qərb slavyanları barədə maraqlı məlumatlar verir. Müəllif slavyan tayfası olan rusların Azov dənizi yaxınlığında və Don ətrafında yaşadığını göstərir. İbn Səid Qafqaz dağları, bu dağlardan şimala və şərqə doğru yaşayan türkdilli xalqlar barədə müfəssəl məlumatlar verir, onlardan burtaslar, quzlar (oğuzlar), kumanlar və qıpçaqların adını çəkir. Bundan sonra səyyah Mərkəzi Asiya və Çin haqqında məlumat verir. Maraqlıdır ki, Çinin paytaxtı Pekinin türk adı – Xanbalıq və həmin dövrdə Xanbalıq hakiminin xarəzmi Mahmud Yalavaç olması İbn Səidə məlum idi. Səyyahın Cənubi Avropa, o cümlədən İtaliya barədə məlumatları da öz dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun Sardinia, Korsika, Neapol, Salerno, Roma, Piza, Genuya haqqındakı bir çox maraqlı məlumatına başqa mənbələrdə təsadüf olunmur. İbn Səid yerli mənbələrə əsaslanaraq Afrikanın Qərb və Şərq sahilləri barədə də tutarlı məlumatlar verir. O, Afrika sahillərini qərbdə Seneqala, şərqdə isə Madaqaskara qədər təsvir edir. Ərəb müəllifləri içərisində ancaq İbn Səid Madaqaskarın hindistanlılar tərəfindən məskunlaşdırıldığını göstərir.

İbn Səidin «Coğrafiya»sında hələ XIII əsrdə Yerin İspaniyadan başlayaraq Çinə, Baltik dənizi sahillərindən Madaqaskar və Seneqala qədər çox böyük hissəsi haqqında konkret coğrafi məlumatların toplanması Qərbi Avropada Böyük coğrafi kəşflərin başlanmasından hələ çox-çox əvvəl Şərqdə coğrafi biliklərin geniş yayıldığını bir daha sübut edir. İbn Səidin «Coğrafiya»sında Azərbaycanın bir çox yaşayış məntəqələri, o cümlədən şəhərləri, Xəzər dənizi, habelə başqa coğrafi obyektləri barədə maraqlı məlumatlar vardır.

RUBRUK, *Vilhelm Rubruk Qilyom de* – flamand səyyahı, Fransiskançılar ordeninin üzvü, rahib. Təqribən 1220-ci ildə (bəzi məlumatlara görə 1210 ya 1230-cu ildə) Flandriyanın Rubruk (yerli adı Reysbrukdur; indiki Brüssel yaxınlığındadır; həmin adın latın variantı olan «Rubruk»u səyyah özünə familiya götürmüşdür) kəndində anadan olmuş, təqribən 1270-ci ildə ömrünü başa vurmuşdu. Rubruk Roma papası IV İnnokenti (1243–1254) və Fransa kralı IX Lüdovik (1226–1270) tərəfindən Qaraqorumda Böyük Monqol hökmdarı Munke xanla (1251–1259) diplomatik danışıqlar aparmaq üçün yola salınmışdı. Rubruk səfərə çıxarkən Yaxın Şərqdə VII Xaç müharibəsi (1248–1254) gedirdi. Fransa kralı IX Lüdovik də bu zaman Ön Asiyada idi; fransız səlibçilərinə başçılıq edirdi. Bundan əvvəl Andre Lonjümönü monqol sarayına o, yola salmışdı. Lonjümönünün uğursuz səfərindən sonra Rubruku da monqol

sarayına bu fransız kralı yola saldı. Özündən əvvəl monqol sarayına göndərilmiş Ciovanni Karpini və Andre Lonjümö kimi Rubruk da Xaç müharibələrində (1096–1270) səlibçilərə qələbə qazandırmaq üçün monqolları arxadan səlcuqlara qarşı qaldırmalı idi. Əgər bu yolla monqolların başını xristian dünyasının xeyrinə qarışdırmaq mümkün olsaydı, eyni zamanda onların Avropa üçün törətdiyi təhlükə də öz-özünə aradan qaldırılmış olardı. Bundan başqa, monqol sarayında təkallahlı dinə meyil göstərildiyini bilən Roma papaları monqol hökmdarları ilə xristianlığın qəbulu barədə də danışıqlar aparmaq niyyətində idilər. 1253–1255-ci illərdə Böyük Monqol imperiyasının paytaxtı Qaraqoruma səyahət zamanı Vilhelm Rubrukun qarşısında bu vəzifələr qoyulmuşdu. Rubruk mənzil başına getmək üçün əvvəlcə səfər yoldaşı italyan rahibi Bartolomeo ilə birlikdə 1252-ci ildə Fələstindən IX Lüdovikin hərbi düşərgəsindən Konstantinopola gəldi. O, burada Latın imperatoru II Balduinlə görüşdü, ondan müvafiq məktub – zəmanət aldıqdan sonra 1253-cü il mayın 7-də səfərinə davam etdi. Konstantinopoldan sonra Krıma gəldi, bütün yarımadanı keçib Azov sahillərinə, oradan isə Qırçaq düzündən (Donla Volqa arasındakı düzlərdən) keçib monqolların indiki Volqoqrad yaxınlığındakı ordugahına – Saray-Batuya (indiki Həştərxan vilayətindəki Selitrennoe kəndi) yetişdi. Fransa elçisi Batu xan tərəfindən qəbul olundu. Rubruk yazır: «Mən Batunun öz evində olmuşam. O, bizə şərab verdi, özü isə kumıs

içdi. Əgər versəydi, mən də həvəslə kumis içərdim. Amma şərab da təzə və əla şərab idi. Lakin ac adam üçün kumis daha çox xeyirlidir» (86, s. 26). Buradan isə o, Orta Asiya vasitəsilə Böyük xanın iqamətgahına – Qaraqoruma yola salındı. 1253-cü il dekabrın 27-də o, artıq, Böyük Monqol imperiyasının paytaxtı olan Qaraqorum şəhərində idi. Lakin əvvəlki xristian missionerləri kimi Rubruk da nə monqolları qərb dövlətlərinin tərəfində İslam aləminə qarşı Xaç müharibələrinə cəlb edə bildi, nə də monqol sarayına xristianlıq toxumu səpməyə müvəffəq oldu. Əksinə, Böyük xan tələb etdi ki, Fransa kralı onun qarşısında vassallıq – asılılıq andı içməlidir. Beləliklə, Monqol hökmdarından rədd cavabı alan səyyah 1254-cü il iyulun 10-da Qaraqorumdan geriyə yola düşdü (Yoldaşı Bartolomeo isə Qaraqorumda açılmış katolik kilsəsində «müqəddəs borcunu» yerinə yetirmək – katolikliyi yaymaq üçün qaldı). Balxaş gölünün şimalından keçib Volqaboyuna çatan Rubruk buradan cənuba doğru endi və Azərbaycana gələn karvan yolu ilə Dərbəndə, oradan da Şamaxı və Muğan düzü vasitəsilə Naxçıvana yetişdi. IX Lüdoviqin elçisi Naxçıvandan sonra Kiçik Asiyaya, oradan Kiprə, sonra Antioxiyaya, nəhayət, 1255-ci il avqustun 12-də Trablisə (Tripoliyə) çatdı. Səyyahın Qaraqorumdan Trablisə gəlib çatmasına bir il bir aydan çox vaxt lazım gəlmişdi. Lakin səyyah burada kral IX Lüdoviki tapa bilmədi. O, müharibədə Misir sultanına əsir düşmüş, külli-miqdarda vəsaitlə özünü satın alıb Fransaya qayıtmışdı. Belə-

liklə, səyyah Suriyanın Akkona (Akka) şəhərində qalıb özünün məşhur səyahətnaməsini yazdı. Rubruk səyahətnaməsi, onun Asiya ölkələri barədə şəxsi müşahidələrinə əsaslanan maraqlı məlumatları Avropada Şərqlə haqqında, xüsusən Böyük Monqol imperiyası barədə biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynadı. Rubruk səyahətnaməsi 1589-cu ildən başlayaraq dəfələrlə müxtəlif Avropa dillərində nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan haqqında

Böyük Monqol xanı ilə danışıqlar aparıb qayıdarkən Rubrukun yolunun bir hissəsi Azərbaycandan düşdü. O, Azərbaycan ərazisinə Dərbənd keçidindən daxil oldu. Buna görə də təbiidir ki, onun Azərbaycan haqqında ilk məlumatı Dərbənd barədədir. Səyyah Dərbəndi «Dəmir qapı» adlandırır və Dərbənd səddini Makedoniyalı İsgəndərin «barbar tayfaları»nın (yəni türkdilli tayfaların – **Y.M.**) cənuba – Azərbaycan ərazisinə axınının qarşısını almaq üçün çəkdiyini söyləyir. Səyyahın məlumatına görə, şəhər hələ o zaman şərqdə – Xəzərin sahilindən başlayıb, qərbdə dağın zirvəsinə qədər uzanmış... Dağın zirvəsində isə möhkəm qala ucalırdı. «Bu şəhərdən aşağıdakı torpaq əvvəllər bu dünyanın əsl cənnəti hesab olunurdu» (86, s. 25). Bundan sonra səyyah Xəzər sahilləri ilə «Şamaxı adlı böyük şəhər»ə gəldi, buradan «Muğan adlı böyük bir düzə» endi. Kür çayından bəhs edən səyyah «bu çayda əla qızıl balıqlar olduğunu» qeyd edir (86, s.

26). Arazboyu ilə hərəkət edən Rubruk, nəhayət, qədim Azərbaycan şəhəri, «əvvəllər hansısa böyük bir sağlığın paytaxtı, çox böyük və çox gözəl bir şəhər olmuş» Naxçıvana yetişdi. Səyyah yazır ki, indi bu şəhər «tatarlar tərəfindən, demək olar ki, səhraya döndərilmişdir». Səlibçi diplomat kimi Rubruk burada bir erməni keşişinin söylədiyi dini rəvayətdən də çox ruhlandı. Həmin rəvayətin mahiyyəti bundan ibarət idi ki, «gec-tez firənglərin kralı tatarları məğlub edəcək və Təbrizdə kral tacı qoyacaqdır» (86, s. 27–28).

Lakin xristian keşişi də yanılmışdı, səlibçi diplomat da! Firəng kralları «tatarları» məğlub edə bilmədilər. Təbrizdə isə tacqoyma mərasimləri çox oldu. Lakin bu rəsmi təntənələr Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və b. sülalələrdən olan Azərbaycan hökmdarları üçün düzəldildi.

MARKO POLO – məşhur italyan səyyahı, 1254-cü ildə Venesiya şəhərində iri tacir ailəsində doğulmuşdur. O zaman varlı ticarət respublikası olan Venesiya Şərq ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla, geniş əlaqə saxlayırdı. Marko Polonun atası Nikkolo Polo və əmisi Matteo Polo Şərq ölkələrinə yaxşı bələd idilər. Polo qardaşları 1254-cü ildə ticarət məqsədilə Qara dəniz ətraflarından Orta Asiyaya – Buxaraya qədər hər yeri gəzib-dolaşmış, 1255-ci ildə Roma papasının diplomatik tapşırığı ilə monqol hökmdarı (Xubilay) xanının qəbulunda olmuşdular. Kublay xanın xüsusi diplomatik

tapşırıqları və Roma papasına yazdığı məktubla 1269-cu ildə İtaliyaya qayıdan Polo qardaşları Papa ilə görüşdükdən sonra, 1271-ci ildə yenidən monqol sarayına yola düşdülər. O zaman monqollar artıq Pekini ələ keçirib Böyük Monqol imperiyası yaratmışdılar. Roma papaları və Venesiya respublikası bu geniş ərazili imperiyanın hökmdarı Kublay xanla (1260–1294) geniş əlaqə yaratmağa çalışırdılar. Venesiyanı nadir şərq malları maraqlandırır, papalar isə Şərqdə xristianlığı yaymağa, habelə Xaç müharibələri dövründə (1096–1270) və bundan sonra monqolları səlcuqlara və Misir sultanlığına qarşı yönəltməyə cəhd göstərirdilər. Öz növbəsində monqollar sonralar isə Hülakilər dövləti də, Aralıq dənizi sahilinə çıxmaq siyasəti yeridir, məqsədlərinə çatmaq üçün səlibçilərin köməyindən istifadə edib Suriyanı işğal etməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə Hülakülər dövləti Misirlə müharibə etmiş, Papa, Genuya, Fransa və İngiltərə ilə ittifaqa girmişdi (83, s. 684). 1271-ci ildə Böyük Monqol hökmdarı Kublay xanın sarayına – Pekinə yola düşərkən Nikkolo Polo 17 yaşlı oğlu Marko Polonu da özü ilə götürürdü. Beləliklə, böyük səyyahın Şərq–Asiya ölkələrinə uzun sürən səyahəti başlandı. Venesiyadan gəmi ilə Aralıq dənizinin şərq sahillərinə gəlib çıxan italyan səyyahları Akka-Ərzurum-Təbriz-Kaşan-Hörmüz-Herat-Bəlx-Pamir-Kaşkar-Yarkənd-Xotan vasitəsilə Çinə – Böyük Monqol imperiyasının paytaxtı Xanbalıq (Pekin) şəhərinə çatdılar. Venesiyadan Xanbalıqa səyahət 1271-ci ildən 1275-ci ilədək çəkdi.

Polo qardaşları Çində öz ticarət əməliyyatlarına başladılar. Marko Polo isə Birmaya, Tibetə qədər bütün imperiya ərazisini gəzib dolandı, monqol xanının sarayında böyük nüfuz sahibi oldu. Kublay xan, hətta Marko Polonu Szyannan əyalətinə hakim təyin etdi. Marko Polo atası və əmisi ilə birlikdə 1292-ci ilə qədər – 17 il Çində qaldı. Çini, monqolların hakimiyyəti altında olan başqa yerləri gəzib dolandı, Şərq xalqlarının dillərini öyrəndi, adət-ənənələri, sənətkarlıq və ticarət həyatı ilə tanış oldu. Venesiya səyyahları monqol sarayını ancaq 1292-ci ildə tərk edə bildilər. Bu isə maraqlı bir təsadüflə əlaqədar oldu: Kublay xan qızını Hülakü hökmdarına¹ əvə vermişdi. Qərbi Çin-Tibet-Pamir-Orta Asiya yolu ilə Azərbaycan – Hülakü sarayına gedib çıxmaq təhlükəli olduğundan monqol hökmdarı qızını dəniz yolu ilə göndərməyi üstün tutdu. Kublay xan dəniz səyahətlərinə yaxşı bələd olduqları üçün Polo qardaşlarını və Marko Polonu da qızını müşayiət edənlərin sırasına daxil etdi. Kublay xan Marko Polo ilə Roma papasına məktub da göndərirdi. O, katolik kilsəsinin başçısından

---

¹ Hülakülər dövləti Böyük Monqol imperiyasının dağılması prosesində Yaxın Şərqdə yaranmış geniş ərazili dövlət idi. Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan (1217-1265) tərəfindən əsas qoyulan bu dövlət XIV əsrin ortalarına qədər yaşamışdır. Azərbaycan bu dövlətin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynayırdı. Paytaxtı ayrı-ayrı vaxtlarda Marağa, Təbriz və Sultaniyyə şəhərləri olmuşdur. 1292-ci ildə Kublay xan Xanbalıqdan qızını Azərbaycanla yola salarkən Hülakü hökmdarı Keyxatı xan (1291–1295) idi.

tələb edirdi ki, ona tabe olsun və Böyük Monqol xanını dünya hökmdarı kimi tanısin. Beləliklə, avropalı Marko Polo hələ XIII əsrdə Sakit okean və Hind okeanı ilə tanış olmaq imkanı əldə etdi. 13 yelkənli gəmidən ibarət gəlin karvanı Çinin şərq sahilləri ilə üzərək Malakka-Yava-Sumatra-Seylon vasitəsilə İran sahillərinə gəlib çıxdı. Buradan isə məşhur Hörmüz-Təbriz karvan yolu ilə Azərbaycana-Hülakü sarayına gəldilər. Marko Polo ikinci dəfə bu zaman yurdumuzda oldu, Təbrizi gördü. 1294-cü ildə Kublay xanın ölüm xəbərini alan Marko Polo bir daha Çinə dönmədi. Venesiya səyyahları Azərbaycandan Qara dəniz sahilindəki Trabzon şəhərinə, oradan da İtaliyaya – doğma şəhərinə getdilər. 1271-ci ildə başlayan səyahət 24 ildən sonra 1295-ci ildə başa çatdı. Lakin səyahət uzun çəksə də, italyan səyyahları Şərqdən külli-miqdarda sərvətlə qayıtdılar. Marko Polo səfərdən qayıdarkən Venesiya ilə Genuya arasında Şərq bazarlarında möhkəmlənmək üstündə müharibə gədirdi. Həmin müharibənin iştirakçısı olan Marko Polo 1298-ci ildə genuyalılar tərəfindən əsir alındı. Genuya məhbəsində arzuolunmaz «asudəlik» əldə edən səyyah uzaq Asiya ölkələrinə səyahət zamanı gördüklərini, başına gələnləri məhbəs yoldaşı – İtaliyanın Piza şəhərindən olan Rustiçanoya danışdı. O isə Marko Polonun «Şərq macərələri»ni köhnə fransız dilində qələmə aldı və «Dünyanın təsviri» adı ilə nəşr etdirdi. Beləcə, elm aləmində sonralar Marko Polonun adı ilə daxil olan məşhur səyahətnamə meydana gəldi.

1299-cu ildə böyük səyyahın özü də əsirlikdən azad olundu və doğma şəhərinə qayıdıb daha 25 il yaşadı. 1324-cü ildə ömrünü Venesiyada başa vurdu.

Marko Polo səyahətnaməsi hələ 1559-cu ildə italyan humanisti Ramuzio tərəfindən nəşr olundu. Şərq ölkələrinə dair bu qiymətli məlumat xəzinəsi sonralar başqa xalqların da dillərinə tərcümə edildi. Lakin Marko Polonun müasirləri olan avropalılar onun Uzaq Şərq ölkələri, buradakı çoxəhalili şəhərlər, cah-calal barədəki məlumatlarına inanmadılar. Çünki bu zaman Avropada şərq ölkələri barədə, ümumiyyətlə, Dünya okeanı barədə hələ geniş məlumat yox idi. Marko Polonun coğrafi məlumatlarında müəyyən qeyri-dəqiqliklər, səhvlər olmasına baxmayaraq, o, yaxşı müşahidə qabiliyyətinə malik olan zirək tacir idi. Onun Kiçik Asiya, Azərbaycan, İran, İraq, Mərkəzi Asiya, xüsusilə Uzaq Şərq ölkələri, o cümlədən Monqolustan, Çin haqqında, «bir milyon əhalisi olan» və «dünyanın ən yaxşı, ən böyük şəhəri» Kinsay şəhəri (Çinin Xançjou şəhəri), Cənub dənizindəki adalar, Çipinçu (Yaponiya), Şimali Asiya ilə xəz dəri ticarəti, Yava, Sumatra, Seylon, Hindistan, Madaqaskar haqqındakı məlumatları Avropada dərin maraq doğurdu. Avropalılar Şərqdə kağızdan pul kəsilməsini, yaşıllıqlara qərq edilmiş xiyabanlar olmasını ilk dəfə Marko Polodan eşitdilər. Mərkəzi, Şərqi və Cənubi Asiya, həmçinin Cənub dənizi (Sakit okean) və Hind okeanı haqqında Marko Polonun məlumatları onun keçdiyi uzun səyyah yolu Qərbdə Yer kürəsi haqqında biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynadı.

Marko Polonun səyahətnaməsi orta əsrlərdə, həm də Böyük coğrafi kəşflər ərəfəsində Avropada coğrafi biliklərin genişlənməsində, xüsusən Şərqi ölkələri haqqında məlumatların artmasında mühüm rol oynamışdı. Hətta Hindistana dəniz yolu kəşf etməyə çalışan böyük səyyah Xristofor Kolumbun da Marko Polo səyahətnaməsindən faydalandığı məlumdur.

Azərbaycan haqqında

Marko Polo atası və əmisi ilə birlikdə monqol xanının sarayına gedərkən və uzun sürən səyahətdən qayıdarkən Azərbaycandan keçmiş, Şərqi qədim sənətkarlıq, ticarət, habelə mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Təbrizdə olmuşdu. Beləliklə, böyük səyyahın səyahətnaməsinə tarixi keçmişimiz haqqında olduqca qiymətli məlumatlar daxil edilmişdir.

Marko Polo səyahətnaməsində Azərbaycanın iqtisadi həyatı haqqında verilən məlumatlar olduqca qiymətlidir. Bu məlumatlar orta əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlıq və ticarətin yüksək inkişafını sübut edir. Venesiya səyyahı Azərbaycanın başdan-başa şəhərlər, qalalar ölkəsi, bolluq diyarı olduğunu göstərir. Marko Polonun diqqətini Azərbaycanda ən çox cəlb edən ipək və ipək məmulatları olmuşdur. Onun Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafına dair verdiyi qiymətli məlumatlar Azərbaycanın ipəkçiliyin ən qədim vətənlərindən biri olduğunu sübut edir. Marko Polo səyahətnaməsində oxuyuruq:

«Burada şəhərlər və qalalar olduqca çoxdur; çoxlu ipək var. Burada ipək və zər-xara parçalar toxunur; belə gözəl parçalara heç yerdə rast gəlməzsən. Dünyada ən yaxşı şonqarlar burada olur. Hər şey burada boldur. Əhali ticarət və sənətkarlıqla məşğul olur» (61, s. 19–20).

Göründüyü kimi, bu qısa, lakin zəngin məlumat verən sətirlərdə səyyah Azərbaycanın «şəhərlər və qalalar» ölkəsi olduğunu qeyd etsə də, «dünyada ən yaxşı şonqarların» burada olduğunu unutmasa da, bir tacir kimi əsas diqqəti sənətkarlıq məhsullarına verir, ölkədə «hər şeyin bol olmasından», xüsusən Azərbaycan ipəyindən, ipək parçalardan ağızdolusu danışır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki orta əsrlərdə Azərbaycan ipəyi ancaq Şərqdə deyil, Avropada da böyük şöhrət qazanmışdı.

Azərbaycan ipəyinin, xüsusən xam ipəyin əsas alıcıları Venesiya və Genuya tacirləri idi. Avropalılar Azərbaycan ipəyini, əsasən, Ön Asiya, Qara və Azov dənizi sahillərindəki ticarət mərkəzlərindən alıb aparır, bu qiymətli məhsulun dalınca Şamaxı və Təbriz kimi Azərbaycan şəhərlərinə də gəlib çıxırdılar.

İtalyan tacirlərinin Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycanla ticarət əlaqəsi saxladıkları da məlumdur. Qara dəniz ətrafı ölkələrlə ticarəti öz inhisarında saxlayan Genuya tacirləri Qara dənizdən Azova, oradan isə Don çayı ilə hərəkət edib Volqaya keçmiş, beləliklə, Xəzərsahili ticarət mərkəzlərində Genuya gəmiləri görünməyə başlamışdı. Bu maraqlı tarixi faktı məhz Marko Polonun səyahət-naməsi də təsdiq edir. Xəzər dənizində «...Genuya tacirləri

bir az əvvəl başlamışlar: bura öz gəmilərini keçirmişlər» (61, s. 20). Marko Polonun məlumatlarından aydın olur ki, genuyalıların Xəzərsahili ticarət mərkəzlərindən alıb apardıqları məhsullar, əsasən, xam ipək və müxtəlif ipək məmulatlarından ibarət idi.

Marko Polonun orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi ən böyük sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Təbriz haqqında məlumatı xüsusilə qiymətlidir.

Venesiya səyyahı Təbriz haqqındakı məlumatında Azərbaycanın «şəhərlər və qalalar» ölkəsi olmasını yəni-dən yada salır, lakin Təbrizin bu şəhərlərin «ən gözəli» və «böyüyü» olduğunu qeyd edir. Marko Polonun diqqətini əvvəlki kimi yenə də ticarət və sənətkarlıq cəlb edir, «bahalı zərxara və ipək parçalardan» bəhs edir, daş-qaşın bolluğundan danışır, müxtəlif Asiya və Avropa ölkələrindən, o cümlədən İtaliyadan gəlmiş tacirlərin Təbriz ticarətindən böyük qazanc götürdüyünü qeyd edir. Bundan başqa, Venesiya səyyahı «Təbrizin yaxşı yerdə olduğunu», bura Hindistan, Bağdad, Mosul və başqa yerlərdən müxtəlif mallar gətirildiyini, beləliklə də, Asiya–Avropa ticarətində əlaqələndirici rol oynadığını göstərir.

Marko Polo Hülakülər dövləti kimi geniş ərazili bir imperiyanın paytaxtı olan Azərbaycan şəhəri Təbriz haqqında belə yazır: «Təbriz böyük şəhərdir... Başqa şəhərlər və qalalar da çoxdur... Lakin Təbriz ən gözəlidir... Təbriz əhalisi ticarət və sənətkarlıqla məşğul olur: burada olduqca bahalı zərxara və ipək parçalar toxu-

nur... Təbriz yaxşı yerdədir: bura Hindistan, Bağdad, Mosul... və bir çox başqa yerlərdən mal gətirirlər: bura şərq malları almaq üçün avropalı tacirlər, xüsusən genuyalılar gəlirdilər... Buradan qiymətli daş-qaş alınır. Daş-qaş burada boldur. Bura gələn tacirlər çox böyük qazanc götürürlər... Şəhər çoxlu dadlı meyvəsi olan gözəl bağlarla əhatə olunmuşdur» (61, s. 23).

Marko Polo səyahətnaməsində tariximizi öyrənmək üçün başqa qiymətli məlumatlar da vardır. O, Xəzər dənizindən bəhs edərkən bu dənizə tökülən çayların sırasında Kür çayının adını çəkir. Xəzərdə çoxlu balıq olması haqqında maraqlı məlumat verir. Səyyah yazır: «... Bu dənizdə çayların ağızında çoxlu balıq olur. Nərə balığı, qızıl balıq və başqa böyük balıqlar daha çoxdur» (61, s. 20). İtalyan səyyahının bu məlumatı, həmçinin başqa mənbələr Azərbaycanda faydalı təsərrüfat sahələrindən biri olan balıqçılığın qədim tarixə malik olduğunu sübut edir.

Beləliklə, öz uzun sürən səyahəti zamanı bir çox Şərq, habelə Avropa xalqlarının həyat tərzi ilə bilavasitə tanış olmuş, ölkələr gəzib şəhərlər görmüş Marko Polo-nun məlumatları XIII əsrdə doğma yurdumuzda sənətkarlığın, ticarətin yüksək tərəqqi etdiyini, Azərbaycan xalqının tarixi inkişaf prosesində layiqli yer tutduğunu sübut edir.

RABBAN SAUMA, *Barsauma* – Böyük uyğur-türk səyyahı. XIII əsrdə yaşamışdır. Monqol imperiyasının

paytaxtı Xanbalıq (Pekin) şəhərində xristianlığı (nestorianlığı) qəbul etmiş uyğur-türk ailəsində dünyaya gəlmişdir. Yaxşı təhsil görmüş Sauma gənc yaşlarından rahibliyə qapılmış, xeyli müddət Xanbalıq yaxınlığında bir mağarada tənha ömür sürmüşdür. Bir neçə il sonra daha bir uyğur gənci də həmin mağarada Saumaya qoşulmuş və onunla birlikdə rahibliyə başlamışdı. Beləliklə, sonralar coğrafi biliklərin genişlənməsi tarixində mühüm rol oynamış iki səyyah – Mar III Yabalaha və Rabban Saumanın tarixi əsərinin qəhrəmanları ilk dəfə Xanbalıq yaxınlığındakı mağarada görüşdülər. Məşhur səyyahların səfər yolu da 1278-ci ildə elə həmin mağaradan başlandı. Onlar əvvəlcə Xanbalıq gəlib səyahət üçün tədarük gördülər. Sonra isə Xanbalıq-Tanqut-Kaşqar-Talas-Xorasan yolu ilə Azərbaycana – Marağa şəhərinə gəldilər. Marağadan sonra yollarına davam edən uyğur səyyahları, nəhayət, Bağdada yetişdilər. 1281-ci ildə səyyahlardan biri – Markos Hülakü hökmdarı Abaqa xanın (1265–1282) fərmanı ilə nestorian kilsəsinə başçı – katolikos təyin olundu və bu vaxtdan etibarən o, III Yabalaha adlanmağa başladı. Hülakü hökmdarı Arqun xan (1284–1291) imperiyanın sərhədlərini Aralıq dənizi sahillərinə qədər genişləndirmək üçün Suriya və Fələstini işğal etməyə çalışdığından Misirə qarşı danışıqlar aparmaq üçün Avropaya bir elçi heyəti yola saldı. O, Qərbi Avropa ölkələrindəki səlib yürüşü «ənənələri»ndən öz mənafeyi naminə istifadə etmək niyyətində idi. Arqun xan Avropaya yola salınan

Hülakü səfirliyinə başçı Saumanı təyin etdi. Beləliklə, uyğur səyyahı Arqun xanın səfiri olduğunu sübut edən yarlıqlarla – fərmanlarla 1287-ci ildə Qərbi ölkələrinə yola düşdü. O, əvvəlcə Konstantinopola gəlib Bizans imperatoru II Androniklə (1282–1328) Arqun xanın səfiri kimi danışıqlar apardı. Konstantinopolda olarkən Müqəddəs Sofiya məbədinə gəzən Sauma bu məşhur abidənin 360-a qədər nəhəng sütunlar üzərində dayandığını göstərir (121, s. 81). Bizans imperatoru ilə danışıqları başa çatdıran Sauma oradan İtaliyaya getdi, Siciliyada 1287-ci il iyunun 18-də püskürməyə başlamış Etna vulkanını müşahidə etdi. Neapolda o, Anju sülaləsindən olan II Karlla (1285–1309) görüşdü. Romada isə bu zaman yeni papa seçmək üçün toplaşmış kardinallarla danışıqlar apardı (121, s. 82). Romadan sonra yoluna davam edən səyyah Toskana, Genuya və Lombardiya vasitəsilə Şimali İtaliyadan keçib Fransaya yetişdi. O, Parisdə Fransa kralı IV Gözəl Filipplə (1268–1314) görüşdü və Arqun xanın məktublarını ona yetirdi (121, s. 87). Fransa kralı Misirə qarşı Arqun xana hərbi yardım göstərəcəyini vəd etdi və Hülakü sarayına bir elçi heyəti də yola saldı (121, s. 88). Bir aydan çox Parisdə qalan Sauma Paris Universiteti ilə də tanış oldu. Səyyah o zaman Paris Universitetində 13000 nəfərə qədər tələbənin ilahiyyatdan başqa dünyəvi elmləri, o cümlədən təbabət, həndəsə, hesab və başqa elmləri də öyrəndiyini qeyd edir. Uyğur səyyahı Fransada ikən bu zaman Qaskonda olan ingilis kralı I Eduardla (1239–

1307) da görüşmək qərarına gəldi. Səyyah bu məqsədlə ingilis kralının Bordo şəhərindəki iqamətgahına gəlib çıxdı (121, s. 89). Beləliklə, məşhur uyğur səyyahı Xanbalıkdan (Pekindən) Atlantik okeanı sahillərinə qədər uzun bir səyahət yolu qət etdi, daha doğrusu, Asiya qitəsinin şərq qurtaracağından Avropanın qərb qurtaracağına yetişdi. Bu, XIII əsrin 80-ci illəri üçün coğrafi kəşflər tarixinin nadir hadisəsi idi. İngilis kralı I Eduardla danışıqları başa çatdırdıqdan sonra Bordodan geri yola düşən səyyah Romaya gəlib yeni seçilmiş Roma papası IV Nikolayla (1288–1292) danışıqlar apardı; Arqun xanın məktub və hədiyyələrini ona təqdim etdi (121, s. 90). Sonra isə yoluna davam edib, nəhayət, Bağdada çatdı. Arqun xanın ölümündən sonra Sauma Marağada qərar tutdu. Ömrünü isə 1294-cü ildə Bağdadda başa vurdu. 1317-ci ildə onun səfər yoldaşı katolikos III Yabalaha da öldü. O, ömrünün son illərini Marağada yaşadı və burada dəfn olundu. Məşhur uyğur səyyahlarının macərəlarla dolu səyahətlərini, hələ onların sağlığında ikən, naməlum bir suriyalı ruhani qələmə aldı. Beləliklə, «Mar III Yabalaha və Rabban Saumanın tarixi» adlı qiymətli bir tarixi mənbə meydana gəldi. 1245–1317-ci illəri əhatə edən bu əsər, haqqında söhbət açdığımız səyyahların həyatı və səyahətlərindən bəhs etməklə yanaşı, Hülakülər imperiyasının, o cümlədən Azərbaycanın XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərindəki dövr tarixini araşdırmaq üçün də mühüm mənbədir. Saumanın səyahətləri Çin, Orta

Asiya, Azərbaycan, İran, Ermənistan, Gürcüstan, habelə bir çox başqa Yaxın və Orta Şərq ölkələri, həmçinin Bizans və Qərbi Avropa haqqında coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynadı. Hələ XIII əsrdə Xanbalıkdan Bordoya qədər, yəni Sakit okean sahillərindən Atlantik okeanına qədər uzun səyahət yolu keçmiş böyük uyğur – türk səyyahı coğrafi kəşflər tarixinin nadir nümayəndələrindən biridir. Onun səyahətləri isə dünya coğrafiyaşünaslığının böyük nailiyyətləri idi. Avropada isə Kolumb, Vasko da Qama və başqa səyyahların kəşflərinə hələ 200 ildən də çox qalırdı...

PORDENON, *Odorik de Pordenon* – italyan səyyahı; fransiskançılar ordeninin üzvü, rahib. Asiya ölkələrini gəzib dolaşmış, ilk dəfə Tibetdə olmuş Qərbi Avropa səyyahı. Təqribən 1286-cı ildə İtaliyanın Friuli vilayətində – Pordenonda anadan olmuş, 1331-ci il yanvarın 14-də Udində ömrünü başa vurmuşdur. Roma papalarının Şərq ölkələrində xristianlığı yaymaq siyasəti ilə əlaqədar olaraq, missioner sifəti ilə Asiyaya uzunsürən səyahətə (1318–1330) çıxmışdı. Pordenon İtaliyadan Konstantinopola gəlmiş, sonra Trabzon-Ərzurum-Azərbaycan-İran-Bağdad-Hörmüz vasitəsilə Hind okeanına çıxmış və Hindistanın Malabar sahillərinə yetişmişdi. Hindistan ərazisində səyahətini davam etdirən Pordenon ölkənin Koromandel sahilinə çıxıb buradan Böyük Zond adalarına keçmiş – Sumatra və Yavanı gəzib dolaşmış, etimal ki, Kalimantanda (Borneo) olmuş, nəhayət, Çin ərazisinə

çatmışdı. Səyyah Çin haqqında «xristianlardan, saraçınlar, bütperəstlər və Böyük xanın (Böyük monqol xanı nəzərdə tutulur – **Y.M.**) təbəələrindən məlumat topladı». Pordenonun yazdığına görə, onların hamısı təsdiq edirdilər ki, «Manzi əyalətində (yəni Çində – **Y.M.**) 2000 böyük şəhər var; bu şəhərlər o qədər böyükdürlər ki, nə Trevizonu, nə də Venesiyanı onlarla bir sətərə qoymaq olmaz...» (94, s. 112). İtalyan səyyahının Kanton şəhəri haqqındakı məlumatı daha maraqlıdır. O göstərir ki, «bu şəhər üç Venesiya böyüklüyündədir»; «təkcə bu şəhərdə olan malı bütün İtaliyadan toplamaq olmaz (94, s. 112). Çin səyahətini başa çatdırdıqdan sonra Pordenon Avropaya quru yolu ilə qayıtdı. O, Şansi-Şensi-Sıçuan yolu ilə Tibetə gəldi. Avropa səyyahı uzun müddət Tibetin Lxas şəhərində yaşadı, buranı gəzib-dolandı. Hələlik əldə olan məlumata görə, o, Tibetdə olmuş ilk Avropa səyyahıdır. Odorik de Pordenon Tibetdən sonra, görünür, Orta Asiya–İran–Azərbaycan–Kiçik Asiya–Aralıq dənizi vasitəsilə vətəninə qayıtmış, 1330-cu ildə səyahətini başa vurmuşdur. O, uzunsürən səyahəti barədə qeydlərini yazıb başa vurmamış, 1331-ci ilin yanvarında dünyasını dəyişmişdir. Pordenonun yarımçıq qalmış səyahətnaməsi 1513-cü ildən başlayaraq dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Odorik de Pordenon Şərqə səyahət zamanı 1321-ci ildə Təbrizdə olmuş, bu qədim Azərbaycan şəhərinin qaynar ticarət həyatından, geniş beynəlxalq əlaqələrindən heyrətə gəlmişdi. Səyyah yazır: «Təbriz şahanə şəhərdir. Ticarət baxımından dünyada Təbrizdən yaxşı

şəhər yoxdur. ...Yer üzündə elə mal tapılmaz ki, Təbriz anbarlarında həmin maldan olmasın. Şəhərin yerləşdiyi mövqe də çox yaxşıdır. Buna görə də dünyanın hər yerindən ticarət üçün oraya gəlirlər. Təbrizdə yaşayan xristianlar mənə dedilər ki, şahın bu şəhərdən əldə etdiyi gəlir Fransa kralının bütün Fransadan əldə etdiyi gəlirdən çoxdur» (77, s. 62).

İBN BƏTTUTƏ, *Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Abdullah ibn İbrahim əl-Ləvati ət-Tənci* – böyük ərəb səyyahı, coğrafiyaşünas. 1304-cü il fevralın 24-də Təncə (Tanjer) şəhərində doğulmuş, 1377-ci ildə Fəsdə ömrünü başa vurmuşdur. Mənşəcə bərbərdir. Onun mənsub olduğu bərbər tayfaları bütün Şimali Afrikada, hətta Misirdə yayılmışdı. İlk təhsilini doğma şəhərində almış, müsəlman hüququna dərindən yiyələnmişdi. Bir çox başqa ərəb səyyahları kimi İbn Bəttutənin səyahətə başlaması da Həccə getməklə bağlı olmuşdu. O, özünün yazdığı kimi 22 yaşında – 1325-ci il iyunun 14-də doğma Təncə şəhərini tərk etmiş, tək-tənha səyahətə başlamışdı. Məkkəyə ziyarət məqsədilə başlanmış bu səyahət 25 ildən çox çəkmişdi. Təncədən səyahətə başlayan İbn Bəttutə Şimali Afrikanın mühüm ticarət mərkəzlərindən keçib İsgəndəriyyəyə gəlmiş, sonra isə Damiyettadan keçərək Nil boyunca hərəkət edib Qahirəyə çatmışdı. Qahirədən sonra yenə də Nil boyunca yolunu davam etdirən səyyah Asuana gəlmiş, oradan da səhradan keçib Qırmızı dəniz sahilinə – Ayzab limanına çıxmışdı.

Lakin İbn Bəttutə buradan Qırmızı dənizin şərq sahilinə – Cəddə limanına keçə bilməmiş, yenidən Qahirəyə qayıtmağa məcbur olmuşdu. Burada İbn Bəttutə Suriyaya səyahət etmək qərarına gəldi. Məqsədi Suriyadan Ərəbistana gedən karvanlara qoşulub Məkkəyə çatmaq idi. Bu məqsədlə Qahirədən yola çıxan İbn Bəttutə əvvəlcə Fələstinə gəldi, Qüdsü gəzib dolandı, sonra isə Suriyaya səyahət etdi. O, Suriyanın Antioxiya, Hələb şəhərlərini gəzdi, Dəməşqdə xeyli müddət yaşadı. Nəha-yət, Dəməşqdən Mədinə və Məkkəyə gedən karvanlara qoşulub səyahətini davam etdirdi. Səyyah Mədinə və Məkkədən sonra Nəcəfə gedib Əlinin qəbrini də ziyarət etdi. Sonra isə Bəsrədən keçib İrana səyahət etdi. Şirazda bir müddət qaldıqdan sonra Mesopotamiyaya gedib Mosul və Diyarbəkri gəzdi, burdan Kufəyə, sonra isə Bağdada gəldi. Bağdaddan sonra İbn Bəttutə yenidən Məkkəni ziyarət etdi. Xəstələnib xeyli müddət – 1328–1329-cu illərdə Məkkədə qalan səyyah yerli alimlərlə, dərvişlərlə tanış olur. Sağaldıqdan sonra isə Qırmızı dəniz sahilindəki Cəddə limanına gedir, buradan Afrikanın şərq sahilinə keçir və bir müddət bu yerləri gəzib dolandıqdan sonra Yəmənə səyahət edir. Yəmən səyahətindən sonra yenidən Qırmızı dənizin Afrika sahillərinə qayıdan İbn Bəttutə, nəhayət, buradan Ərəbistan yarımadasına keçib İran körfəzi sahillərini gəzir. Oman, Hörmüz, Bəhreynə səyahət edir. Bundan sonra üçüncü dəfə Məkkəyə gəlir, sonra Misirə qayıdır.

Qahirədə qərar tapa bilməyən İbn Bəttutə buradan ikinci dəfə – bu dəfə şimal istiqamətində səyahətə başladı. O, Misirdən çıxıb Fələstin vasitəsilə Suriyaya gəldi, sonra da Kiçik Asiyanı keçib Qara dəniz sahilinə – Sinopa çıxdı. Sinopdan Qara dəniz vasitəsilə Krıma – Genuya ticarət məskəni olan Kafaya (Feodosiyaya) gəldi. Bütün Krımı gəzib dolaşdı. Krımın əsas ticarət limanı olan Sudak onda dərin təsir doğurdu. İbn Bəttutə bu şəhəri İsgəndəriyyə, Qulam (Hindistan), Kalikut (Kojikode), Zeytun (Çin) kimi dövrün məşhur sahil şəhərləri ilə müqayisə edir və dünyanın o zamankı yuxarıda göstərilən beş böyük limanından biri sayır. Krımdan sonra Qara dəniz, Azov dənizi və Qafqazın şimalındakı düzlərdən keçən İbn Bəttutə Volqaboyuna gəlir, Volqa–Kama Bulqarıstanının ərazisini gəzir. Volqaboyunda səyahət zamanı Həştərxana gələn səyyah burada Özbək xanın arvadı olan yunan şahzadəsini Konstantinopola aparan karvana qoşulur. Beləliklə, o, dövrün məşhur ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi olan Konstantinopola səyahət edir. İbn Bəttutə Konstantinopoldan bir daha Volqaboyuna qayıdır. Bu dəfə səyyah Qızıl Ordanın paytaxtı Saray-Berke şəhərinə (indi Volqoqrad vilayətində) gəlir, xanın iqamətgahında olur. Saraydan sonra o, Volqa ilə şimala doğru üzüb Volqa–Kama Bulqarıstanının paytaxtı Bulqar şəhərinə gəlir. Buradan Uzaq Şimala – zəngin xəzdərili vilayətlərə getmək istəyir. Lakin niyyəti baş tutmur. Bundan sonra səyyah Volqanı keçib Xivəyə, Fərqanəyə,

Buxaraya, oradan isə Xorasan vasitəsilə Əfqanıstana gedir. 1333-cü il sentyabrın 12-də böyük səyyahın sorağı artıq Hindistandan gəlir. Dehlidə o, sultan Məhəmməd ibn Tuğlak (1325–1351) sarayında böyük nüfuz sahibi olur, bir neçə il qazilik (hakimlik) edir. Bu zaman Çin elçilər göndərən sultan Məhəmməd İbn Bəttutəni də səfirliyin tərkibinə daxil edir. Hindistan elçiləri 1342-ci ildə yola düşdülər və Çinə quru yolu ilə getmək üçün Qəndahara gəldilər. Lakin Qəndahardan keçə bilmədilər. Buna görə də İbn Bəttutə dəniz yolu ilə Kambey körfəzi – Qoa və Malabar vasitəsilə Kalikuta (Kojikode) gəldi. Lakin bundan sonra qəzaya uğrayan səyyah Maldiv adalarına gəlib çıxdı. Burada da iki il qədər qazilik etdi. O, Maldiv adalarından Seylona, Benqal, Şimali Hindistan və Zond adalarına səyahət etdi. Maraqlıdır ki, böyük səyyah Maldiv adalarından Seylona səyahət edərkən burada hündürlüyü 2524 metr olan Adam pikinə – zirvəsinə qalxdı. Buradan o, Çinə getdi. Kantonda oldu. Səyyah Kantondan başqa Çinin Zeytun (Syuançjou), Xançjou və Pekin şəhərlərinə də səyahət etdi. Çindən qayıdarkən səyyah Sumatranı gəzdi, nəhayət, Ərəbistana – Zəfər şəhərinə gəldi (1347). Bundan sonra səyyah bir daha İran, Mesopotamiya, Suriya və Misiri gəzib-dolandı, dördüncü dəfə Həccə getdi. Məkkədən sonra Fələstinə gələn səyyah, burada 1348-ci ildə o zaman bütün dünyanı bürümüş vəbanın şahidi oldu. 1349-cu ilin yazında o, vətəni Mərakeşə qayıtmaq qərarına gəldi. Qayıdarkən o bir daha Misirə

gəldi, oradan Tunisə getdi. Yolda ikən anasının ölüm xəbərini alan İbn Bəttutə 1349-cu ilin noyabrında Fəs şəhərinə çatdı və Marini hökmdarı Əbu İnan sarayında qəbul olundu. Bərbər sülaləsi olan Marinilərin zamanında, xüsusən Əbül Həsən (1331–1348) və Əbu İnanın (1348–1358) hakimiyyəti dövründə Fəs Məğribin – Şimali Afrikanın ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Əbu İnan sarayında şərəflə qəbul olunan və böyük nüfuz sahibi olan İbn Bəttutə çox çəkmədən Fəsi tərk etdi, Təncəyə gəlib anasının qəbrini ziyarət etdikdən sonra Cəbəllütariq boğazını keçib Qranadaya səyahət etdi. Bu ərəb dövlətinin ərazisini gəzib dolanan İbn Bəttutə bir müddət Qranadada qaldı və ehtimal ki, elə bu zaman öz səyahətnaməsinin gələcək tərtibçisi Məhəmməd ibn Cüzay ilə də burada tanış oldu. Qranada səyahətindən yenə də Cəbəllütariq vasitəsilə Fəsə qayıdan İbn Bəttutə Mərakeş hakimi Əbu İnanın tapşırığı ilə 1352-ci il fevralın 18-də növbəti səyahətə çıxdı. Bu dəfə Mərkəzi Afrika istiqamətində yola düşdü. Sicilmasdan və Qərbi səhradan keçib Timbuktuya qədər yol qət edən səyyah İslam dövləti olan Mali ərazisinə gəlib çıxdı. O, qayıdanbaş Tokatdakı mis mədənlərinə baş çəkdi, bir qul ticarəti karvanına qoşulub çətinliklə Axaqqar yaylasından və Aqades vahəsindən keçib Atlas dağlarını aşdı və 1353-cü ilin sonunda Fəsə qayıtdı. Ömrünün sonuna qədər burada yaşadı. Atlantik okeanı sahillərindən – Qranadadan başlamış Sakit okeana – Çinə qədər, Volqa–Kama Bulqarı-

tanından Seylona və Mərkəzi Afrikaya qədər çox böyük ərazini gəzib dolanmış, bütün səyahətləri boyu 75 min mildən çox yol keçmiş (56, s. 417) böyük səyyah 1377-ci ildə Fəsdə vəfat etdi. Coğrafi kəşflər tarixində böyük xidmətləri olan, dünyanın çox böyük ərazisini gəzib dolanmış və bilavasitə şəxsi müşahidələrə əsaslanan zəngin irs qoymuş İbn Bəttutə başqa ərəb coğrafiyaşünasları kimi hərtərəfli biliyə malik ensiklopediyaçı alim və ya zəngin ədəbi təcrübəyə malik yazıçı deyildi. Buna görə də Mərakeş hakimi Əbu İnan böyük səyyahın macərəlarla dolu səyahətnaməsini onun hekayətləri əsasında qələmə almağı qranadalı dəftərxana məmuru Məhəmməd ibn Cüzaya tapşırırdı. O, üç ay ərzində İbn Bəttutənin danışmalarını yazıya aldı və 1355-ci ilin dekabrında bu işi başa çatdırdı. Məhəmməd ibn Cüzay göstərilən səyahətnamənin ədəbi redaktəsini isə 1356-cı ilin fevralında qurtardı. Beləliklə, İbn Bəttutənin məşhur səyahətləri əks olunan «Tühfət ən-nüzzar fi qəraib əl-əmsar və əcaib əl-əsfar» – «Şəhərlərin qəribəliklərini və səyahətlərin möcüzələrini seyr edənlərə töhfə» adlı dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş məşhur səyahətnamə meydana gəldi.

İbn Bəttutə coğrafi kəşflər tarixində ən çox ölkə gəzmiş səyyahdır. Onun öz uzunsürən səyahəti zamanı gəzib gördüyü ölkələr, keçirdiyi səyahət yolu (75 min mildən çox!) Venesiyadan Çinə gedib qayıtmış məşhur səyyah Marko Polonun keçdiyi yoldan, gəzdiyi ölkələrdən üç dəfə çoxdur. Marko Polo kimi İbn Bəttutənin də

uzaq ölkələrə səyahəti, xüsusilə onun Benqal, Çin, Mali və başqa ölkələr, xalqlar, onların adət-ənənələri, həyat tərzini haqqındakı məlumatları uzun müddət şübhə ilə qarşılanmışdı.

İOANN DE QALONİFONTİBUS – Teymur işğalları dövründə Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və başqa Şərqi ölkələrinin ərazisini gəzib dolanmış Qərbi Avropa səyyahı; diplomat. Dominikançılar ordeninin üzvü, Roma papalarının Şərqi xristianlığı yaymaq siyasətinə müvafiq olaraq, 1377-ci ildə yepiskop sifəti ilə Azərbaycana (Naxçıvana) göndərilmiş, 1398-ci ildə isə papa IX Bonifasi (1389–1404) tərəfindən Sultaniyyə və bütün Şərqi arxiyepiskopu təyin olunmuşdu (122, s. 5–9). O, XIV əsrin 70-ci illərindən XV əsrin əvvəllərinə qədər dafələrlə müxtəlif Şərqi ölkələrinə səyahət etmiş, Teymurun (1370–1405) tapşırığı ilə Osmanlılara qarşı hərbi ittifaq bağlamaq və Qərbi ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri yaratmaq məqsədilə danışıqlar aparmaq üçün Avropaya göndərilmişdi (122, s. 6). O, Venesiya və Genuya hökumətləri ilə diplomatik danışıqlardan sonra Parisə getmiş, Teymurun məktublarını Fransa kralı VI Karla (1380–1422) yetirmiş, sonra isə ingilis kralı IV Henrix (1399–1413), macar kralı Sigizmund (1387–1437) və başqa qərbi hakimləri ilə danışıqlar aparmışdı (122, s. 7). O, Qərbdə Osmanlılara qarşı «səlib yürüşü»nün ən fəal təşkilatçılarından biri idi. İoann de Qalonifontibus 1404-cü ildə Şərqi ölkələrinə səyahətinə həsr olunmuş «Dünyanın dərk olunması»

əsərini yazdı. Bu əsər İslam dininin meydana gəlməsi və yayılması, Məhəmmədin həyat və fəaliyyəti, müsəlman xalqları, xristian təriqətləri, Teymur imperiyasına daxil olan ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın, Qafqaz xalqlarının, Hindistan, Çin, Misir, Efiopiya, Suriya, Fələstin və bir çox başqa Asiya və Afrika ölkələrinin, habelə Şərqi Avropa xalqlarının tarixinə dair çox qiymətli mənbədir.

Azərbaycan haqqında

İoann de Qalonifontibus Qafqaz dağları, burada yaşayan müxtəlif dilli xalqlar və Xəzər dənizi barədə danışarkən Azərbaycan haqqında da çox maraqlı məlumatlar verir. Səyyah Gürcüstan barədə məlumatlarını başa çatdırıb Azərbaycanın təsvirinə keçərkən, ilk növbədə qədim ipəkçilik diyarı Şəkidən bəhs edir. Yurdu muzun bu qədim parçasını «məhsuldar, olduqca bol suyu, taxılı, heyvanları, ipəyi və düyüsü olan çox gözəl bir ölkə» kimi təqdim edir (122, s. 25). Səyyah burada qozdan xüsusi yağ alındığını və həmin yağdan müxtəlif cür xörəklərlə yanaşı, işıq üçün də istifadə olunduğunu göstərir (122, s. 25). Avropa səyyahı burada hakimiyyətin «sarasınlərin», yəni müsəlmanların, başqa sözlə, azərbaycanlıların əlində olduğunu göstərir (122, s. 25) ki, bu da ən qədim zamanlardan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Şəki hakimliyinin siyasi tarixini öyrənmək üçün çox maraqlı faktıdır. İoann de Qalonifontibus Şəkidən sonra Dərbənddən söz salır, onun

strateji əhəmiyyətindən müfəssəl bəhs edir, başqa qərb səyyahları kimi, Dərbənd səddinin Böyük İsgəndər tərəfindən çəkdirildiyini söyləyir (122, s. 26). Şimali Azərbaycan ərazisindən bəhs edərkən həmin diyarı «sıx əhalili ölkə» kimi təqdim edən Avropa səyyahı bu diyarın sarasinlərin, yəni müsəlmanların hakimiyyəti altında olduğunu göstərir. O yazır ki, bu ölkənin ərazisində «iki çox böyük çay axıb Xəzər dənizinə tökülür» (122, s. 26–27). İoann de Qalonifontibus göstərir ki, bu çayların sahilləri boyunca yaşayan xalq müxtəlif cür ipək istehsalı sahəsində səriştəlidir və onu dünyanın hər tərəfinə aparıb çıxarır (122, s. 27). İoann de Qalonifontibusun Azərbaycan haqqında məlumatları içərisində onun neft haqqında qeydləri xüsusi yer tutur. O, Azərbaycanın neftlə zəngin olduğunu göstərir. Səyyah yazır ki, neft buradan tuluqlara doldurulub, hətta 50 günlük məsafədə olan ölkələrə də ixrac olunur (122, s. 27). Səyyah neftin yanacaq kimi əhəmiyyətindən bəhs edərkən onun müalicə əhəmiyyətini də unutmur. O, neftin, xüsusilə ağ neftin tərkibində çoxlu miqdarda dərmanlar olduğunu göstərir. Avropa səyyahı ağ neftin çox nadir olduğunu qeyd edir və müalicə gücünə görə onu məlhəmə bənzədir. İoann de Qalonifontibus yazır ki, ağ neft donmaya, zədələrə – əzələ gərilmələrinə və zəhərli cücü sancmasına qarşı əla dərmandır. Səyyahın məlumatına görə, heyvanlara – dəvəyə, kələ qotur düşəndə bu neft olmadan keçinmək mümkün deyil, belə ki, onun güclü müalicəvi xassəsi var (122, s. 27).

KLAVİXO, *Ryui Qonsales de Klavixo* – ispan səyyahı, diplomat. Madriddə doğulmuş, 1412-ci il aprelin 2-də ömrünü başa vurmuşdur. Kastiliya kralı III Enrikonun 1403–1406-cı illərdə Teymur (1370–1405) sarayına göndərdiyi elçi heyətinə başçılıq etmişdir. İspaniyanın Kadis limanından çıxaraq Aralıq dənizi–Konstantinopol–Trabzon–Ərzurum yolu ilə Azərbaycana gəlmiş, onun cənubundakı bir sıra yaşayış məntəqələrində, o cümlədən Təbrizdə olmuş, sonra Tehran–Nişapur–Məşhəd–Bəlx–Buxara yolu ilə Səmərqəndə – Teymur sarayına getmişdi. Yol boyu gördüklərini qələmə alan Klavixonun gündəliyi, xüsusilə Teymurilər dövlətinin tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

İspaniyanın Şərq ölkələri ilə, o cümlədən Teymurilər dövləti və Azərbaycanla əlaqələri təsadüfi deyildi. Venesiya və Genuya respublikaları kimi, Cənubi Fransa və Cənubi İspaniya şəhərləri də hələ qədim zamanlardan Aralıq dənizi vasitəsilə Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqəsi saxlayırdılar. Məhz, buna görə də Avropa–Şərq ticarətini çətinləşdirən Osmanlı Türkiyəsinə qarşı onun arxasında – Asiyada baş verən hər hansı siyasi dəyişikliklər İspaniya ərazisindəki dövlətləri, o cümlədən Kastiliya krallığını da maraqlandırır.

Bundan başqa, hələ VIII əsrdən ərəblər vasitəsilə Şərq aləmi ilə daha yaxından tanış ola bilmiş ispanlar Asiya ölkələri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdılar. İspaniya şəhərləri onları Aralıq dənizi vasitəsilə Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə ticarətdən sıxışdı-

ran Venesiya və Genuya respublikalarından narazı olmaqla öz rəqiblərinə zərbə vurmaq üçün fürsət axtarırdılar. Buna görə də Teymurun hərbi müvəffəqiyyətləri başqa Avropa dövlətləri kimi, Kastiliyada da böyük maraq doğurdu. Kastiliya ilə Teymurilər dövləti arasında diplomatik əlaqələr yarandı. 1394-cü ildə Kastiliya kralı III Enrikonun elçiləri Teymur sarayına gəldi. Danışıqlar aparıldı. Teymur da Kastiliyaya öz elçisini yola saldı. Əlaqələr genişləndi.

Teymurun 1402-ci ildə Ankara vuruşmasında Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidə qalib gəlməsi Avropada ona olan marağı daha da artırdı. 1403-cü ildə Kastiliya kralı III Enriko Teymur sarayına yeni elçi heyəti göndərdi. Klavixo da məhz bu heyətə daxil idi.

Azərbaycan haqqında

Səmərqəndə gedərkən Azərbaycandan keçən İspaniya elçiləri Xoy, Təbriz, Miyana, Sultaniyyə şəhərlərində olmuş, beləliklə, Kastiliya diplomatı Klavixo 1403–1406-cı illəri əhatə edən gündəliyinə tariximizə dair, xüsusən o zamankı Azərbaycanın sənətkarlıq və ticarət həyatı barədə çox qiymətli məlumatlar daxil etmişdir.

Klavixonun Azərbaycan haqqındakı məlumatı əvvəlki Qərb səyyahlarınınkindən daha ətraflıdır, dəqiqdir. İspaniya diplomatının gündəliyi də Azərbaycanın qədim sənətkarlıq və ticarət diyarı olduğunu, müxtəlif Şərqi ölkələri ilə Avropa arasında ticarəti əlaqələndirən

çox mühüm beynəlxalq karvan yollarının yurdumuzdan keçdiyini göstərir. Klavixonun xatirələrini oxuyarkən ulu tarixli Təbrizin, Şamaxının orta əsrlərdəki qaynar sənətkarlıq və ticarət həyatı, dünyaya səs salan yüksəkkeyfiyyətli Azərbaycan xam ipəyi sənətkarlarımızın qızıl əlləri ilə toxunmuş müxtəlif cür al-əlvən ipək parçalarımız, nadir memarlıq abidələrimiz... göz önündə canlanır. Onun gündəliyindəki maraqlı məlumatlar doğma diyarımızın XIV və XV əsrin əvvəllərindəki tarixini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Beləliklə, Klavixonun gündəliyi sanki Marko Polonun XIII əsrə dair məlumatını tamamlayır, xalqımızın tarixi tərəqqi yolunda əsrbəsr atdığı addımları ardıcılıqla izləmək imkanı verir. Klavixonun gündəliyində Azərbaycan haqqında ilk maraqlı məlumat Əlincə qalası haqqındadır. Klavixo yazır ki, Əlincə qalası «... uca dağda idi. Divar və bürc-lərlə əhatə olunmuşdu. Qalada üzümlük, bağlar və əkin yerləri, çoxlu su, otluqlar vardı. Qala dağın lap zirvəsində ucalırdı» (51, s. 162). Kastiliya diplomatı bu bir neçə sətirlik məlumatla Teymur qoşunlarına qarşı qeyribərabər mübarizədə qəhrəmanlıq salnaməmizə şanlı səhifələr yazmış, Azərbaycan cəngavərlərinin 14 ilədək müdafiə edib yadellilərə təslim etmədiyini möhtəşəm tarixi abidəmizin XV əsrdəki görünüşünü, əzəmətini sanki bugünkü nəslə yadigar qoymaq istəmişdir.

Klavixo Əlincə qalısından sonra Xoy şəhəri haqqında məlumat verir. O göstərir ki, Xoy düzənlikdədir. Onun ətrafında çoxlu bağlar və əkin yerləri, göz işlə-

dikcə uzanıb gedən düzənliklər var. Klavixonun Təbriz haqqındakı məlumatı daha qiymətlidir. Şərqi bu qədim iqtisadiyyat və mədəniyyət mərkəzi haqqında Klavixonun məlumatı başqa Avropa səyyahlarınınkindən daha genişdir, hərtərəflidir. Təbriz haqqındakı xatirəsinə təbiət təsvirindən başlayan Klavixonun şəhərin təkcə qaynar, səslili-küylü sənətkarlıq və ticarət həyatı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələri haqqında deyil, quruluşu, küçələri, abidələri, əhəlinin həyat tərzi və s. haqqında da məlumat verməyi yaddan çıxarmır.

Səyyah yazır: «Şəhərdə çoxlu abad küçə və döngələr var. Bu küçələrdə və döngələrdə müxtəlif şeylər satılır; zövqlə düzəldilmiş dükanlar var. Küçə və döngələr arasında çoxlu qapısı olan, alkasarlara* bənzəyən böyük binalar var... Onların içərisində də evlər və dükanlar var... Alkasarların müxtəlif küçələrə darvazaları var. Küçələrdə müxtəlif şeylər, məsələn, ipək və pambıq parçalar, boyaq və tafta, ipək və mirvari satılır. Alkasarlarda da çoxlu müxtəlif şeylər satılır. Bu şəhər çox izdihamlıdır, ticarət şəhəridir. Alkasarların bir yerində xüsusi adamlar, qadınlar üçün müxtəlif ətir və kirşan satırlar. Qadınlar ətir və kirşan almaq üçün

---

* Alkasar – ərəb mənşəli ispan sözüdür. «Əl-qəsr» sözündəndir. İspaniyada qalalara, qəsrlərə «alkasar» deyilirdi. İspaniya səyyahı Təbrizdəki nəhəng, içərisində çoxlu dükanlar olan, qızgın alver gedən üstüörtülü bazarları İspaniyadakı qəsrlərə – alkasarlara bənzətmişdir.

bazara özləri gəlir, ətirlənir, kirşan çəkirdilər. Onlar ağ örtüyə bürünür və gözləri önünə qara at tükündən rübənd salıb gəzirdilər... Bu şəhərdə kaşı və sal daş, mavi rəng və qızıl suyu, ...müxtəlif gözəl şüşələrlə son dərəcə qərribə bəzək vurulmuş çox böyük binalar və məscidlər var... Bu binalar və tikililər arasında zəngin bəzəkli gözəl divarla əhatələnmiş iyirmi min otağı olan böyük bir bina vardı... Bu şəhər çox böyükdür. Pul, mal cəhətdən olduqca varlıdır... Deyirlər ki, əvvəllər onun əhalisi daha çox olub; hər halda indiki əhalisi də iki yüz min nəfər və daha çox olar. Şəhərdə çox yaxşı, təmiz və müxtəlif üsullarla bişirilmiş ət, müxtəlif meyvələr satılan bir neçə meydan var... Şəhərin küçə və meydanlarında çoxlu hovuz və kəhriz var; yazda onları buz parçaları ilə doldurur, yanına çoxlu mis və dəmir dolçalar qoyurlar ki, ürəyi yanan su içsin... Bundan başqa, şəhərdə gözəl və bəzəkli məscidlər var. Dünyada ən yaxşı hamamlar buradadır...» (51, s. 167–171). Kastiliya elçisi orta əsrlərdə dünyanın ən gözəl və zəngin şəhərlərindən biri olan Təbrizi belə təsvir edirdi!

Klavixonun məlumatları o zaman Azərbaycanın nəinki qonşu Şərqi ölkələri, hətta Avropa ölkələri ilə xüsusən İtaliya ilə geniş ticarət əlaqələri saxladığını sübut edir. Məlum olduğu kimi, Venesiya və Genuya tacirləri Misirdə, Ön Asiya şəhərlərində, Konstantinopolda, Kırımında, bir sözlə, ticarət əlaqələri saxladıkları hər yerdə daimi yaşayış məskənləri salır, ticarət faktoriyaları yaradırdılar. XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycan şəhər-

lərində qızğın ticarət edən italyan tacirləri – genuyalılar burada möhkəmlənməyə çalışmış, hətta Təbrizdə özlərinə daimi məskən də salmağa cəhd göstərmişdilər. Bu barədə Klavixonun bir məlumatı olduqca maraqlıdır. İspaniya diplomatı göstərir ki, genuyalılar vaxtilə Təbriz ətrafındakı dağlardan birinin zirvəsini «orada qəsr tikmək üçün» satın almışdılar. «Bu yeri Sultan Vays* adlı bir imperatordan almışdılar. O, həmin yeri satdığına peşman olmuş, buna görə də genuyalılar qəsr tikmək istərkən onlara xəbər göndərmişdi ki, mənim ölkəmdə elə bir adət yoxdur ki, tacirlər özlərinə qəsrlər tikdirləsinlər; onlar mənim ölkəmdən yalnız satın aldıkları malları apara bilərlər. Genuyalılar da belə etməlidir. Əgər qəsr tikdirmək istəyirlərsə, onda satın aldıkları yeri mənim ölkəmdən götürüb aparsınlar; Genuyalılar onunla mübahisəyə başladığında əmr etmişdir ki, boyunları vurulsun» (51, s. 167–168).

Təbrizdən Səmərqəndə yola düşən Klavixo yol keçərkən dayandığı Miyana və Sultaniyyə şəhərləri haqqında da məlumat verir.

Klavixonun Sultaniyyə şəhəri haqqındakı məlumatı daha geniş, həm də maraqlıdır. İspaniya səyyahının məlumatından aydın olur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri üçün xas olan xarakterik

---

* Sultan Üveys (1360–1372) nəzərdə tutulur. O, 1360–1410-cu illərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Cəlairilər sülaləsinin ilk hökmdarı idi.

cəhətlər Sultaniyyə şəhəri üçün də səciyyəvi idi. Hər şeydən əvvəl, bu şəhər Hindistan və Orta Asiyadan gələn karvan yollarının ağzında yerləşən beynəlxalq ticarət mərkəzlərindən biri idi. Bundan başqa, Azərbaycanı Asiya ilə Avropa ölkələri arasındakı iqtisadi əlaqələrdə məşhurlaşdıran üç başlıca məhsul – ipək, daş-qaş, ədviyyat Sultaniyyə şəhərinin də iqtisadiyyatına rəvnəq verirdi. Klavixov yazır ki, Sultaniyyə böyük şəhərdir: «...şəhər düzənlikdədir. Qalası olmasa da, daşdan yaxşı divarlarla əhatələnmiş çox gözəl qüllələri olan böyük qəsri var. Bütün qüllələrə kaşından müxtəlif naxış vurulmuşdur. Hər bir qüllədə kiçik katapult qoyulmuşdur. Şəhərdə çox adam yaşayır. Lakin Təbriz kimi böyük deyil. Amma burada daha çox ticarət edilir. Çünki bura hər il, xüsusən iyun, iyul, avqust aylarında olduqca çox mal gətirən karvanlar gəlir... Bu şəhər çox ticarət edir və hökmdara böyük mənfəət verir. Hər il bura Kiçik Hindistandan saysız-hesabsız tacir gəlir. Onlar çoxlu ədviyyat gətirirlər. Suriyaya aparılmayan... ədviyyatın ən yaxşı növləri Sultaniyyəyə gətirilir. Burada satılan mixək, cövüz, darçın, manna, cövüz yağı və başqa bir çox qiymətli ədviyyat İsgəndəriyyəyə aparılmır və bunları orada tapmazsan. Bundan başqa, Bakı dənizi yaxınlığında olan Gilan adlı yerdə istehsal edilən ipəyin çox hissəsi bura gətirilir. Gilanda hər il çoxlu ipək istehsal olunur. Gilan ipəyi Dəməşqə – Suriya ölkəsinə, Türkiyəyə Kafaya və bir çox başqa yerlərə aparılır. Bura bir də Şamaxı ölkəsində istehsal olunan ipək gətirilir.

Şamaxıda ipək lap çox istehsal olunur. Ora, hətta ipək almaq üçün Genuya və Venesiya tacirləri də gəlirlər... Bundan əlavə, Şiraz adlı yerdən çoxlu ipək və pambıq parça, tafta, boyaq və başqa şeylər gətirirlər... Xorasan-dan isə çoxlu iplik, pambıq və həmçinin müxtəlif rəngli pambıq parça gətirirlər... Bundan başqa, Sultaniyyəyə bir də Hörmüzdən... çoxlu mirvari və qiymətli daş-qaş gətirilir... Xristian ölkələrindən, Kafa və Trabzondan gələn bütün tacirlər, həmçinin Türkiyə, Suriya, Bağdad tacirləri hər ilin bu vaxtı Sultaniyyəyə mal almağa gəlirlər. Bu şəhər düzənlikdədir. Ondan çoxlu arxlar keçir. Müxtəlif mallar satılan çoxlu abad meydan və küçələr var. Bundan başqa, şəhərdə gəlmə tacirlərin düşməsi üçün böyük qonaq evləri (karvansaralar – **Y.M.**) var... Sultaniyyədə elə böyük ticarət gedir ki, bu, hər il öz hökmdarına lap çox mənfəət verir... (51, s. 176–180)

İspaniya diplomatı Sultaniyyədən Səmərqəndə gə-dərkən «sol tərəfdə» qalan Xəzər dənizi haqqında məlumat verir. Başqa Avropa səyyahları kimi, o da Xəzəri «Bakı dənizi» adlandırır. Klavixə Bakı dənizinin heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmadığını «Sultaniyyə şəhərindən Bakı dənizinə qədər 6 günlük yol olduğunu», hətta «Bakı dənizindəki bəzi adalarda almaz tapıldığını» göstərir (51, s. 180).

Beləliklə, İspaniya diplomatı Ryui Qonsales de Klavixonun Azərbaycan haqqında maraqlı qeydləri sanki əvvəlki Avropa səyyahlarının məlumatlarını tamamlayır. XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində Odlar

yurdunun iqtisadi tərəqqisini, xüsusən Asiya və Avropanın bir çox ölkələri ilə beynəlxalq ticarət əlaqələrini gözlərimiz önündə canlandırır.

ÇJEN HE – Çin dənizçisi, səyyah. XV əsrdə yaşamışdır. Təqribən 1350–1360-cı illər arasında Çinin cənubunda Yunnan əyalətində, müsəlman ailəsində doğulmuşdur. Coğrafi kəşflər tarixinin ən böyük simalarından biri idi. 1405–1433-cü illər ərzində yeddi dəfə uzaq dəniz səfərlərinə çıxmış, Vyetnam, Kampuçiya, Yava, Sumatra, Siam, Seylon, Hindistan, Hörmüz, Ədən, Moqadişo, Malindi və s. yerlərə səyahət etmiş, 30-dan çox ölkədə olmuşdu. Okean yolu ilə Afrikaya gedib çıxmış ilk Çin dənizçisi idi. Çjen Henin mənsub olduğu Ma adlı çinli nəsiləri, adətən, ölkənin cənub əyalətlərində yaşayırdılar və İslam dinini qəbul etmişdilər. Sonralar tarixçilər Yunnan qəbiristanlığında Çjen Henin atasının başdaşını tapdılar. Oğlu tərəfindən yazdırılmış başdaşında göstərilirdi: «Mərhum Ma nəslindən idi və fəxri Hacı ləqəbi daşıyırdı». Buradan aydın olur ki, Çjen Henin atası Məkkəyə – Kəbəyə də ziyarət edibmiş. Həmin baş daşından daha iki maraqlı məlumat əldə olundu. Sən demə, Çjen Henin nənəsi də Ma nəslindən olubmuş, babasının adı isə Bay Yan imiş. Bəzi tarixçilər bu adı monqol adı «Bayan»la eyniləşdirirlər. Beləliklə, dini mənsubiyyətinə görə müsəlman olan bu görkəmli Çin dənizçisinin mənşəcə monqol olması hələlik ehtimal olunur. Balacalıqdan dənizçiliyə, səyahətə böyük həvəs

göstərən Çjen He imperator Çen Szunun sarayına xidmətə götürüldü. Çox çəkmədən o, hərbi istedadı və xidmətlərinə görə sarayda yüksək mənşəb sahibi oldu. 1405-ci ilin apreliyində Çjen He imperatordan çox mühüm tapşırıq aldı. O, Çinin Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və Hind okeanı hövzəsində hərbi siyasi nüfuzunu artırmaq, bu yerlərdə ticarət faktoriyaları yaratmaq məqsədilə böyük bir donanmanın komandiri kimi səfərə çıxmalı idi. 63 gəmidən ibarət bu Çin donanması ilə uzaq səfərə 27880 nəfər zabit və əsgər, habelə müxtəlif peşə sahibləri yola düşürdü. Mənbələrin məlumatına görə səfərə çıxan Çin gəmilərinin uzunluğu təqribən 142 metrə, eni isə 57 metrə bərabər idi (94, s. 125-126). Donanma iki, üç və dörd dorlu, qamışdan hörülmüş yüngül və möhkəm yelkəni olan, küləyin əksinə üzməyi bacaran çevik gəmilərdən ibarət idi. Bu gəmilər, eyni zamanda Çinin bir neçə liman şəhərində quraşdırılmışdı. Gəmi heyəti içərisində çoxlu tacir; müxtəlif peşə sahibləri, o cümlədən gəmi sənətkarları, katiblər, həkimlər və b. Kateqoriyalardan olan adamlar da vardı. Maraqlıdır ki, Çjen He ekspedisiyalarının tərcüməçisi «qərb barbarları»nın dillərini bilən Ma Huan da müsəlman idi. Yeri gəlmişkən, onun «Okean sahillərinin təsviri» adlı əsəri Çjen He ekspedisiyalarının tarixini və şəxsən Ma Huanın özünün olduğu 19-a qədər ölkənin tarixini öyrənmək üçün çox qiymətli mənbədir. Uzaq səfərə çıxan bu böyük donanmanın həm komandirinin, həm də tərcüməçisinin müsəlman olması aydın göstərir ki, Çin müsəlmanları Şərqi

Çin dənizindən Afrika və Ərəbistan sahillərinə gedən yollara yaxşı bələd imişlər.

Çjen Henin başçılıq etdiyi böyük donanma şərqçi Çin dənizi sahilindəki Lüsüyaxe limanından yola düşdü (1405-ci il sentyabrın sonu – oktyabrın əvvəli). Hind-Çinin şərq sahilləri ilə hərəkət edən donanma ilk dəfə Yavanın şimalında lövbər saldı və yerli hakimi bac verməyə məcbur etdi. Ma Huan bu zaman Yavada Qərb ölkələrindən* gəlmiş çoxlu müsəlman tacirləri, həmçinin xeyli Çindən gəlmə sakinlər olduğunu göstərir (94, s. 132). Bu zaman Yavanın yerli əhalisi, həmçinin gəlmə çinlilər də İslamı qəbul etmişdilər.

Yavadan sonra Çjen He Sumatra sahilləri ilə qərbə doğru hərəkət edib Malakkanın cənubundan Hind okeanına keçdi. Əvvəlcə kiçik müsəlman dövlətləri olan Lambri və Açın sultanlıqlarına «baş çəkdi». Hər iki sultanlıq Hindistan və Seylondan Malayya arxipelağına gedən dəniz yollarının ağzında idi. Həmçinin Uzaq Şərqi və Malayya arxipelağını Hind okeanı hövzəsi ilə əlaqələndirən ticarət yolları da buradan keçirdi.

Açın limanlarında azuqə tədarük etdikdən sonra Çjen Henin gəmiləri Andaman dənizindən keçib Seylonla Hindistan arasındakı Polk boğazına daxil oldu, buradan da Hindistanın Malabar sahillərinə gəldi. Bura-

---

* Qərb anlayışı burada Çinə nisbətdə işlədilir. «Qərb ölkələri» anlayışı altında Hindistan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri, Afrika sahilləri nəzərdə tutulur.

da – Kalikut (Kojikode) limanında Çjen Henin birinci dəniz səfəri başa çatdı. Çinlilər burada gətirdikləri ipək, çini qab-qacaq, habelə Yava və Sumatra ədviyyatını satıb Hind, İran, Misir, türk və Venesiya malları alırdılar (94, s. 136). Ma Huan, həmçinin ekspedisiyanın digər iştirakçısı Fey Sin Kalikut haqqında olduqca maraqlı məlumat verirlər. Onlar şəhərin əhalisindən bəhs edərkən birinci olaraq müsəlmanların adını çəkir və burada 20–30 məscid olduğunu, idarəçilik işlərinin iki müsəlman əyanının əlində olduğunu qeyd edirlər (94, s. 136–137). Kalikut «Qərb okeanının (Hind okeanının – Y.M.) bütün ölkələri üçün ticarət mərkəzi idi» (94, s. 137). Müxtəlif ölkələrdən gələn tacirlər bura istiot, gül yağı, mirvari, buxur, ənbər, mərcan, əlvan pambıq parçalar və s. gətirir, buradan qızıl, gümüş, pambıq parça, mavi və ağ rəngli çini qablar, muncuq, civə, kafur yağı, müşk və başqa mallar alıb aparırdılar. Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən gətirilən əla atlar burada çox baha, özü də ancaq qızıl pula satılırdı.

Çjen He Çin imperatorunun adından Kalikut hakimi ilə danışıqlar apardı və bu böyük ticarət mərkəzi ilə müntəzəm əlaqə saxlamaq üçün razılıq aldı. Çin donanması 1407-ci ilin yazında Kalikutdan geri istiqamət götürdü. Qayıdanbaşı Yava və Sumatra sahillərində hərbi qüvvə tətbiq etməklə Çin imperiyası üçün yeni dayaq məntəqələri yaratdı.

Çjen He 1407–1409 və 1409–1411-ci illərdə daha iki dəfə eyni yolla Hindistanın Koçin və Kalikut limanları-

na səyahət etdi. 1413–1415-ci illər səyahəti zamanı 60 gəmi, 25000 nəfərdən çox heyəti olan Çin donanması artıq İranın qapısı ağzında – məşhur Hörmüz limanında lövbər salmışdı. Çin donanmasına yenə də məşhur dənizçi Çjen He başçılıq edirdi. Bu, onun dördüncü dəniz səfəri idi. Ma Huan göstərir ki, Hörmüz şəhəri bütün dünya ilə ticarət edir; Kalikutdan bura dənizlə 25 günlük yoldur; buranın camaatı Məhəmmədin dininə sitayiş edir, gündə 5 dəfə namaz qılırdılar; çox mömin adamlardır. Bəhs olunan dövrdə Hörmüz Təbrizdən, Buxara, Səmərqənd və Kabildən gələn karvan yollarının son məntəqəsi idi. Misir, Ədən, Afrika sahilləri və Hindistandan, o cümlədən Kalikutdan gələn gəmilər Hörmüz limanına yan alırdı. Hindistan, Seylon və Malayya arxipelağından gətirilən ədviyyat, Afrikadan idxal olunan fil sümüyü, Çinin çini qabları və ipəyi Hörmüz vasitəsilə bütün İranda və Qafqazda, Orta Asiyada yayılır, Azərbaycan, İran, Orta Asiya sənətkarlarının istehsal etdikləri silah, toxuculuq məhsulları, o cümlədən xalça, zərgərlik məmulatı burada dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan tacirlərin əlinə keçirdi. Çinlilər Hörmüz səfəri zamanı burada çoxlu mavi və ağ çini qablar, ipək parça, istiot və s. satdılar, özləri isə mirvari, bahalı daş-qaş, ənbər, mərcan, xalça-palaz aldılar. Çjen Henin dördüncü səyahəti 1415-ci il avqustun 12-də başa çatarkən çinlilər ilk dəfə zürafə də gördülər. Bu qərribə heyvanı səyyahlar Benqaliyadan aparmışdılar. Böyük dənizçinin ən uzaq səyahəti – beşinci səfəri 1417–1419-

cu illərdə oldu. Bu dəfə Çjen Henin donanması Afrika sahillərinə – Malindiyyə istiqamət götürdü. Çin gəmiləri, əvvəlcə, artıq onlara tanış olan yolla Kalikuta çatdılar. Bundan təqribən bir ay sonra – 1418-ci ilin yazında isə Çjen Henin gəmiləri artıq Ədən limanına daxil olmuşdular. Beləliklə, Çjen He Portuqaliya səyyahı Vasqo da Qamadan təqribən 80 il əvvəl Afrika sahillərini çinlilər üçün kəşf etdi. Ədən Çin səyyahlarını heyrətə saldı. Beşinci ekspedisiyanın iştirakçısı Fey Sin yazır ki, burada yemək şeyləri, pal-paltar, kitab çox boldur; yerli astronomlar Ay və Günəşin tutulma günlərini müəyyən edir, küləklər və yağış, qabarma və çəkilmə haqqında qabaqcadan məlumat verirlər; bu cür şeylərdən eləsini tapmazsan ki, onlar bilməmiş olsunlar (94, s. 142). Ədəndə çinliləri heyrətə salan zebr, dəvəquşu, zürafə və şir oldu. Ədəndən sonra Çjen He həm beşinci, həm də altıncı (1421–1422) səfərləri zamanı Afrika sahillərinə də səyahət etdi. Çin gəmiləri Somali limanlarına, o cümlədən Moqadişo və Malindiyyə yan aldılar. Bu səyahətlər zamanı Çjen He ekspedisiyasının Qırmızı dənizə daxil olub Məkkə yaxınlığındakı Cəddə limanına qədər yetişməsi də güman olunur. Böyük Çin dənizçisinin yeddinci – sonuncu səyahəti 1431–1433-cü illərdə baş verdi. Bu səyahət zamanı onun bir daha Hörmüzə gəlib qayıtması güman olunur. Əldə olan məlumata görə, Çjen He 1433-cü ildə ömrünü başa vurmuşdur. Kim bilir, bəlkə də, xəstəlik sonuncu dəfə səyyahı Afrika sahillərinə çatmadan geri dönməyə məcbur etmişdi?!

Çjen Henin ölümündən sonra, bir daha Çin sahillərindən uzaq dəniz səfərlərinə gəmilər çıxmadı. Buna böyük səyyahın ölümü deyil, feodal irticasının güclənməsi səbəb oldu. XV əsrin 30–50-ci illərində qüvvətlənən mürtəcə feodal əyanlar dövlətin siyasi həyatına istiqamət verməyə başladılar. Tacir və sənətkar dairələrinin mövqeyi zəiflədi, xarici ticarət tənəzzülə uğradı. Hətta feodal güruhu Çjen He ekspedisiyalarının nəticələri əks olunmuş bütün qiymətli sənədləri arxivlərdən toplatdırıb məhv etdirdi. Hərbi idarənin yüksək rütbəli işçilərindən biri bu misilsiz arxiv sənədlərini yandırdıqdan sonra həmin idarənin rəisi onun bu hərəkətini «layiqincə» qiymətləndirdi: «Sizin hələ üzə çıxmayan müsbət keyfiyyətləriniz çoxdur; söz yox ki, hazırda tutduğunuz vəzifə Sizdən ötrü çox cüzidir» (94, s. 148). Beləliklə, portuqalialılar, ümumiyyətlə, Avropa müstəmləkəçiləri Hind okeanı hövzəsində, Malayya arxipelağında hərbi əməliyyatları genişləndirdiyi bir zamanda Çində Çjen He ekspedisiyalarının nəticələrini aradan qaldırmaqla məşğul idilər. Bununla belə, Çjen Henin yeddi dəniz səyahəti nəticəsində XV əsrin 30-cu illərində Çinin Malayya arxipelağı, Seylon, Hindistan İran, Ərəb ölkələri və Afrika ilə əlaqələri genişləndirdi. Eyni zamanda Dünya okeanı haqqında təsəvvürlər də, bütövlükdə coğrafi biliklər də genişləndi. Xəritəçilik işi inkişaf etdi. Portuqalialılar hələ Afrikanın qərb sahillərini yenicə öyrənməyə başlayarkən Uzaq Şərqlə Afrikanın şərq sahillərini birləşdirən dəniz yolları, artıq, təkcə ərəb və Hind dəniz-

çilərində deyil, Çin səyyahlarına da məlum idi. Avropada Böyük coğrafi kəşflərin başlanmasından çox əvvəl şərqdə 60 gəmilik böyük bir donanmanı və az qala 30 minlik heyəti uzaq və təhlükəli dəniz səfərlərinə apara bilən və salamat doğma sahillərə qaytarıb gətirməyi bacaran, dünyanın ən böyük dəniz səyyahları sırasında duran dənizçilər, donanma komandirləri yetişmişdi.

ŞİLTBERGER Hans – alman səyyahı. Təqribən 1380-ci ildə Freyziq yaxınlığında anadan olmuşdur. Şiltberger Şərq ölkələrinə uzunsürən səyahətə çıxmış ilk Avropa səyyahlarından biridir. Onun müxtəlif Asiya ölkələrinə səyahəti təqribən 33 il (1394–1427) çəkmişdi. Şiltberger hələ 14 yaşında ikən Roma papalarının Osmanlı dövlətinə qarşı təşkil etdikləri səlib yürüşündə iştirak etmiş, 1396-cı ildə Nikopol vuruşmasında səlibçi qoşunları darmadağın edildikdə Türkiyəyə əsir düşmüşdü. Bununla da, Şiltbergerin öz arzusu ilə deyil, «taleyin hökmü» ilə Şərq ölkələrinə səyahəti başlamışdı. Osmanlı sultanına xidmət edən Şiltberger, 1402-ci ildə Teymurla İldırım Bəyazid arasında baş vermiş Ankara vuruşmasında yenidən əsir düşdü. Bu dəfə Teymurun əsirləri içərisində Səmərqəndə getdi. Şiltberger, sonralar, Teymurilərin Fələstin və Misirə, Ural və Sibirə yürüşlərində də iştirak etdi. Beləliklə, Nikopolda əsir düşdükdən sonra Kiçik Asiya, Fələstin, Misir, İran, Orta Asiya, Ural, Sibir, Həştərxan və b. yerlərə səyahət edən Şiltberger uzun müddət ərzində Asiya xalqlarının,

xüsusilə türkdilli xalqların həyatı ilə yaxından tanış ola bildi. Sonralar Krıma (Kafaya), Şimali və Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana və Gürcüstana (Minqreliyaya), habelə bir çox Şərqi Avropa ölkələrinə də səyahət etdi. Minqreliyaya səyahət zamanı əsirlikdən qaça bilən Şiltberger, nəhayət, 33 illik macəralarla dolu səyahətdən sonra vətəninə qayıtdı. Səyyah əsirlikdə başına gələnləri, gəzdiyi ölkələrdə gördüklərini «1394-cü ildən 1427-ci ilədək Avropa, Asiya və Afrikaya səyahət» adlı səyahətnaməsində qələmə aldı. Bu səyahətnamə ilk dəfə 1473-cü ildə Ulm şəhərində nəşr olunmuşdu.

Azərbaycan haqqında

Şiltberger səyahətnaməsi tarixi keçmişimizi öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Səyyah Təbriz, Astara, Naxçıvan, Şamaxı, Şabran, Dəmir qapı (Dərbənd), Şəki, Maku, Marağa, Lahıc və bir çox başqa sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərimizdə, yaşayış məntəqələrimizdə olmuş, gördüklərini qələmə almışdı. Başqa qərb səyyahları kimi Şiltberger də Azərbaycanda (Astara, Şirvan, Şəki və b. yerlərdə) çoxlu xam ipək istehsal olunduğunu göstərir, yurdumuzun beynəlxalq ticarət əlaqələri barədə maraqlı məlumatlar verir. Səyyah göstərir ki, Şirvanda «ipəyin ən yaxşı növü» istehsal olunur (113, s. 41). Şirvan ipəyi Kaşan, Dəməşq, Bursa kimi sənətkarlıq mərkəzlərinə ixrac olunur və bu yerlərdə həmin ipəkdən «yaxşı parçalar toxunur» (113, s. 33). Səyyahın orta

əsrlərdə Azərbaycandan İtaliyaya xam ipək ixrac olunması barədə məlumatı xüsusilə qiymətlidir: Azərbaycan ipəyi «qismən Venesiya və Lukkaya da aparılır ki, bu yerlərdə ondan əla məxmər toxunur» (113, s. 33). Alman səyyahı mərkəzi şəhəri Şəki olan «yaxşı bir ölkədən» də bəhs edir və «bu ölkədə» də ipək istehsal olduğunu göstərir (113, s. 41). Şiltberger Təbriz haqqında yazır ki, bu şəhər «İran şahına ən qüdrətli xristian müstəbidinin mədaxilindən daha çox gəlir verir, çünki bu şəhər çox böyük ticarət dövriyyələrinin mərkəzidir» (113, s. 40).

Səyyah Naxçıvan və «onun ətrafındakı məhsuldar torpaqlar», Marağa, Maku, Əlincəqala haqqında da maraqlı məlumatlar verir.

Şiltberger səyahətnaməsi Avropada şərq ölkələri haqqında, o cümlədən Azərbaycan barədə məlumatların genişlənməsində mühüm rol oynadı.

ƏHMƏD İBN MƏCİD, *Şihab əd-Din Əhməd ibn Məcid ibn Məhəmməd* – məşhur ərəb səyyahı; dənizçi-coğrafiyaşünas. XV əsrdə yaşamışdır. Avropadan Hindistana gedən dəniz yolunun kəşf olunmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin uzun zaman onun bu xidməti lazımınca qiymətləndirilməmiş, Hindistana dəniz yolunun kəşfi ancaq Vasqo da Qamanın xidməti sayılmışdır. Əslində isə bu hadisə belə olmuşdu: Portuqaliya dənizçisi Bartolomeu Diaş 1488-ci ildə Afrikanın ən cənub nöqtəsinə – Ümid burnuna çatmışdı. Bundan sonra Portuqaliya dənizçiləri Afrikanın cənubundan keçərək

bir qədər də şimal-şərqə doğru irəliləmiş və qəti olaraq müəyyən etmişdilər ki, onlar Atlantik okeanından Hind okeanına keçmişlər və növbəti dəfə Hindistana çata biləcəklər. Portuqaliya kralı bu vəzifəni Vasqo da Qamaya tapşırırdı. Vasqo da Qama artıq məlum olan yol ilə hərəkət keçdi və edərək Afrikanın cənubundan – Ümid burnundan Hind okeanına Afrikanın şərq sahili ilə üzüb 1498-ci il martın 15-də Somalinin Malindi limanına gəlib çıxdı. Burada bir aya qədər qalıb Hindistana getmək üçün bələdçi axtardı. Yerli hakim məsləhət gördü ki, o özünə bu yolların ən yaxşı bilicisi «qucaratlı mavr» olan «Malemo Kanaka»-nı bələdçi götürsün. Məhz həmin «Malemo Kanaka» 1498-ci il aprelin 24-də portuqaliyalıları Hindistana apardı. Üstündən heç bir ay da keçməmiş, 1498-ci il mayın 20-də Vasqo da Qamanın başçılıq etdiyi Portuqaliya gəmiləri Hindistanın qərb sahillərində – Kalikutda (Kojikode) lövbər saldı. Sonralar elm aləminə məlum oldu ki, «Malemo Kanaka» həmin məşhur dənizçinin adı deyil, ləqəbi imiş. Özü də bu ləqəb iki sözün – ərəbcə «müəllim», yəni bilici, malabar-qucarət dilində isə «qanika» – astroloq, münəccim sözlərinin təhrif olunmuş tələffüzü nəticəsində əmələ gəlməklə dənizçilik elmində «müəllim», «bilici» olan mahir dənizçiyə verilmiş təxəllüs imiş. Həmin dənizçinin öz adı isə Əhməd ibn Məcid imiş. Beləliklə, Hindistanın yolunu Avropa müstəmləkəçilərinə məşhur ərəb dənizçisi tanıtdı. Lakin çox çəkmədən, portuqaliyalılar Hindistanda, ümumiyyətlə, Hind okeanı hövzəsində qətlərə,

qarətə başladıqda o, dünya dənizçilik elminə bəxş etdiyi bu töhfənin xəcalətini çəkdi və yana-yana yazdı: «... insanlar qorxuya və təşvişə düşdülər... Təəssüf, onların nələr törədəcəyini mən bilsəydim...» Lakin iş-işdən keçmişdi...

Əhməd ibn Məcidi ilk dəfə elm aləminə dəniz coğrafiyasına dair məşhur «Mühit» əsərini yazmış türk admiralı Sidi Əli Rəis tanıtdı. Türk admiralı yuxarıda göstərilən kitabı yazarkən özündən əvvəlki bir çox müəlliflərlə yanaşı, Əhməd ibn Məcidin əsərlərindən də faydalanmış, onun adını çəkmişdi. Beləliklə, böyük ərəb coğrafiyaşünasının adı elm aləminə yol tapmışdı.

Görkəmli ərəb dənizçisi Əhməd ibn Məcid Oman körfəzinin Ərəbistan sahilindəki Culfar şəhərində doğulmuşdu. Ömrünü Qırmızı dəniz, İran körfəzi, Hind okeanı, Hind-Çin arxipelağı ölkələrinə dəniz səyahətlərində keçirmişdi. O, daim gəmilərlə Qucarat sahillərinə gedib gəldiyi üçün «qucaratlı» ləqəbini də qazanmışdı. Təqribən 1430-cu ildə doğulduğu güman olunur. Görkəmli səyyah peşəkar dənizçilər ailəsində dünyaya gəlmişdi. Onun atası və babası da məşhur dənizçi idilər. Əhməd ibn Məcidin atası da dənizçilik elminə dair qiymətli əsər («Hicaz poeması») yazmışdı. 1462–1495-ci illər arasındakı dövrdə, yəni Qərbi Avropadan Hindistana okean yolu kəşf olunmasından əvvəl, Əhməd ibn Məcidin dənizçilik elminə dair 40-dan çox əsər yazdığı məlumdur. Bu əsərlərin əksəriyyəti şeirlə yazılmışdı. Ən başlıca əsəri – «Kitab əl-fəvaid fi üsul elm əl-bəhr və-l-qəvaid» – «Dənizçilik elminin əsasları və qayda-

ları barədə faydalı məlumatlar kitabı» isə nəslə yazılmışdır. Bu əsər Hind okeanına dərinədən bələd olan məşhur dəniz səyyahının şəxsi müşahidələrinə, habelə qədim ərəb mənbələrinə əsaslanmaqla dənizçilik elminin nəzəri və təcrübi əsaslarına dair son dərəcə müfəssəl məlumat verən olduqca qiymətli mənbədir. Əsərin ilk variantı 1475-ci ildə yazılmış, 1478 və 1489-cu illərdə isə tamamlanmışdır. Hind okeanı hövzəsinə, dünyanın bu rayonundakı dənizlərə yaxşı bələd olan Əhməd İbn Məcidin qələmindən hələ XV əsrdə – Kolumbun, Vasko da Qama və Magellanın səyahətlərindən çox qabaq dənizçilik elminə dair qiymətli tədqiqat işinin çıxması şərqdə dənizçilik elminin qədim tarixə malik olduğunu sübut edir. Əhməd İbn Məcidin həmin əsəri onun Hindistanın, Ərəbistan yarımadasının müxtəlif liman şəhərlərində, Qırmızı dəniz və İran körfəzi hövzəsində, Madaqasqar, Sumatra, Yava, Tayvan (Formoza), Seylon, Zənzibar, Bəhreyn və başqa yerlərdə olmasını sübut edən çox qiymətli faktlarla zəngindir. Əhməd İbn Məcid Ərəbistanla Afrika, Afrika ilə Hindistan, İndoneziya adaları ilə Hindistan, İran körfəzi ilə Afrika arasındakı dəniz yollarına ən yaxşı bələd olan dəniz səyyahı idi. Əsərdə Hind okeanı hövzəsinin dəniz yolları, dəniz küləkləri – mussonlar, məhəlli küləklər, gəminin hərəkət istiqamətinin düzgün olub olmadığını müəyyən etmək üsulları, sahilin yaxınlıqda olduğunu göstərən əlamətlər, habelə gəmiçilik üçün mühüm əhəmiyyəti olan bir çox başqa məsələlər barədə çox qiymətli məlumatlar verilir. Əhməd İbn Məcid öz əsərlərində gəmiçilik elmi sahəsində əvvəlki irsə, ata-

babasının qoyub getdiyi zəngin təcrübəyə hörmətlə yanaşır, eyni zamanda səhvləri də göstərir. O, dənizçilik elminə dair əsərlər yazmış əvvəlki müəllifləri, o cümlədən babasını və atasını təcrübəyə lazımınca əsaslanmamaqda, ancaq yazıçı, ədib olmaqda günahlandırır və göstərir ki, «mənim ölümümdən sonra elə bir dövr və insanlar gələcək ki, onlar bizim hər birimizin öz yerini müəyyən edəcəklər... Mən o kəşflərdən bəhs etmişəm ki, onları özüm tapmışam, ilbəl düzgünlüyünü yoxlamış, təcrübədən keçirmişəm...» (56, s. 564) Əhməd İbn Məcid bir alim kimi özündən əvvəlki dövrlərin çox görkəmli şərq alimlərinə – coğrafiyaşünaslara, astronomlara, riyaziyyatçılara, ədiblərə, o cümlədən islamdan əvvəlki dövrün müəlliflərinə istinad edir, onlardan iqtibaslar gətirir. Maraqlıdır ki, Əhməd İbn Məcid öz kəşflərində, araşdırmalarında böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin və məşhur astronom Uluqbəyin elmi irsindən də faydalanmışdı. Onun yaradıcılığında öz dövrünə qədər Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, Hindistanda, habelə Afrikada dənizçilik elmi, o cümlədən astronomiya sahəsində əldə olunmuş bütün nailiyyətlər öz əksini tapmışdır. Buna görə də Əhməd İbn Məcidin ölümündən yüz illər keçdikdən sonra da onun «Dənizçilik elminin əsasları və qaydaları barədə faydalı məlumatlar kitabı»nı əldə etmədən kapitanlar Hind okeanı hövzəsinə səyahətə çıxmırdılar. Bu əsər dəniz səyyahları arasında «Məcidin kitabı» adı ilə şöhrət qazanmışdı. Beləliklə, Əhməd İbn Məcid, habelə onun ardıcılı olan Süleyman ibn Əhməd əl-Məhri və başqa şərq dənizçiləri Avropa səyyah-

larından çox əvvəl Afrikanın şərqindəki bütün sahil məntəqələrindən, o cümlədən Ümid burnundan Çindəki Zeytun limanına qədər olan bütün okean yollarına, Qırmızı dəniz, İran körfəzi və Hind okeanı hövzəsindəki bütün yaşayış məntəqələrinə, o cümlədən Malayya arxipelağı adalarına gedən dəniz yollarına qarış-qarış bələd idilər. Əhməd İbn Məcid və başqa ərəb dənizçilərinin kəşfləri Qərbi Avropada, xüsusilə Portuqaliya və Hollandiya Hind okeanı hövzəsi ilə əlaqədar olaraq, dənizçilik elminin inkişafına güclü təsir göstərdi.

AFANASI NİKİTİN – Məşhur rus səyyahı, tacir. XV əsrdə yaşamışdır. Tverdə doğulmuşdur. 1466–1472-ci illərdə Tverdən çıxıb ticarət məqsədilə Volqa–Xəzər yolu ilə Azərbaycana gəlmiş, Şamaxı, Dərbənd və Bakıda olmuş, sonra İrana səyahət etmiş, nəhayət, Ərəbistan dənizi vasitəsilə Hindistana getmişdi. Üç ilə qədər Hindistanda yaşadıqdan sonra dəniz yolu ilə Şərqi Afrikaya – Somali sahillərinə səyahət etmişdi. Afrikadan sonra Ərəbistan dənizinə dönən Afanasi Nikitin Hörmüz–Təbriz karvan yolu ilə yenidən Azərbaycana gəlmiş, Təbrizdə olmuş, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453–1478) Ərzincandakı hərbi düşərgəsinə getmiş, on günə qədər orada qaldıqdan sonra Trabzona, oradan da Qara dəniz yolu ilə Kafaya (indiki Feodosiya) yetişmişdi. Kafadan həmyerlisi olan tacirlərlə birlikdə vətənə yola düşən Afanasi Nikitin doğma Tverə çata bilməmiş, 1472-ci ildə yolda – Smolensk yaxınlığında ömrünü başa vurmuşdu.

Afanasi Nikitin Böyük coğrafi kəşflər dövrünün məşhur səyyahları ilə bir sırada durur. O, avropalıların Hindistana dəniz yolu kəşf etməyə çalışdıqları zaman portuqaliyalılardan təqribən 30 il əvvəl bu ölkəyə səyahət etmiş ilk rus səyyahıdır. Afanasi Nikitin «Üç dəniz arxasına səyahət» adlı məşhur gündəliyi Yer kürəsi haqqında, xüsusilə Hindistan barədə coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan haqqında

Afanasi Nikitin «Üç dəniz arxasına səyahət» adlı məşhur əsərinə Azərbaycan haqqında da maraqlı qeydlər daxil etmişdi.

Afanasi Nikitinin səyahəti ərəfəsində Rusiyada Şərqi ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana maraq artmışdı. Azərbaycan ərazisindəki dövlətlər ilə Moskva knyazlığı arasında yaxınlaşma başlamışdı.

Şirvanşahlar dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında əlaqələr daha erkən yaranmışdı. Şirvan–Rusiya əlaqələri iqtisadi əsasən malik idi. Şirvan tacirləri orta əsrlərin ən mühüm ticarət yollarından biri olan Xəzər–Volqa vasitəsilə çoxdan Rusiya ilə ticarət əlaqəsi yaratmışdılar. Həmin yolla rus tacirləri də Şirvana gələrək burada möhkəmlənib Şərqi ölkələri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdılar.

Afanasi Nikitinin səyahətə başlamasından bir il əvvəl, 1465-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin elçisi Həsən bəy

Moskvaya getdi. Şirvanşah Fərrux Yasar (1462–1500) onu III İvanla (1462–1505) danışıqlar aparmaq üçün göndərmişdi. Həsən bəy bir il sonra, 1466-cı ildə Vasili Papinin başçılıq etdiyi rus elçiləri, habelə Tverdən və Moskvadan olan bir qrup rus taciri ilə birlikdə Şirvana qayıtdı. Azərbaycan haqqında bəzi maraqlı məlumatlar verən məşhur səyyah Tver taciri Afanasi Nikitin də onların arasında idi.

Afanasi Nikitinin səyahətnaməsindən məlum olur ki, o, Tverdən çıxarkən Hindistana deyil, Azərbaycana, məhz Şirvana gəlməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bunu onun gündəliyi təsdiq edir.

Afanasi Nikitin Tverdən Uqliç–Kostroma–Ples yolu ilə Nijni Novqoroda gəlmiş, burada özünün yazdığı kimi iki həftə Şirvanşahlar dövlətinin bu zaman Moskvada danışıqlar aparıb qayıdan elçisi Həsən bəyi gözləmişdi. Səyyah gündəliyində bu haqda belə yazır: «Vasili Papin bu zaman artıq ölmüşdü. Mən isə Novqorodda Şirvanşahın səfiri Həsən bəyi iki həftə gözlədim. O, böyük knyaz III İvanın yanından şonqarlarla qayıdırdı; onun 90 şonqarı vardı. Mən onunla birlikdə Volqa ilə üzüaşağı endim...» (12, s. 82) Səyyahın bu məlumatı, əlbəttə, ilk növbədə Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında diplomatik əlaqələr olduğunu sübut edən bir fakt kimi qiymətlidir. Lakin bununla belə, Afanasi Nikitinin Nijni-Novqorodda Moskvadan qayıdan Şirvan elçisini iki həftə gözləməsi təsadüfi deyildi. Şübhə yeri qalmır ki, Afanasi

Nikitin ticarət məqsədilə Azərbaycana gəlmək üçün yola çıxdığına görə mənzilbaşına məhz bu ölkədən olan elçi ilə getmək istəyirdi. Bundan başqa, Afanasi Nikitin Vasili Papinin də «artıq öldüyünü» nahaq yerə qeyd etmir. O, Moskva knyazı elçisinin Şirvana gəldiyini bilirdi və yəqin ki, mənzilbaşınadək onunla yol yoldaşı olmaq niyyətində idi.

Afanasi Nikitinin Tverdən məhz Azərbaycana gəlmək üçün çıxdığını hadisələrin sonrakı gedişi daha aydın sübut edir.

Volqa çayı ilə aşağı enən Afanasi Nikitin və başqa rus tacirləri yolda – Həştərxan yaxınlığında quldurlar tərəfindən qarət olundular. Tacirlərin bir qrupunu isə Qaytaq hakimi əsir aldı. Lakin Şirvanşah Fərrux Yasar işə qarışdıqdan sonra rus tacirləri azad olundular və Şirvana gəldilər. Afanasi Nikitinin səyahətnaməsindən məlum olur ki, onun, həmçinin başqa rus tacirlərinin malları əlindən alındığından geri qayıtmaq istəyirdilər. Lakin «Rusiyaya çatmaq üçün» əllərində heç nəyi yox idi. Şirvanşah Fərrux Yasar isə Afanasi Nikitin yazdığına görə, tacirlər çox olduğu üçün onlara geri, Rusiyaya qayıtmaq üçün vəsaitlə kömək edə bilməmişdi. Digər tərəfdən bəzi başqa tacirlər kimi Afanasi Nikitin də Azərbaycana satmaq üçün gətirdiyi malları borc yığmışdı. İndi qarət olunmuş tacirlərin bir çoxu kimi, o da Rusiyaya əliboş qayıda bilməzdi. Buna görə də səyyahın yazdığı kimi «hərə bir yana dağılışmışdı». Tacirlərin bəzisi Rusiyaya qayıtmış, Rusiyada borcu olanlar «hara

gəldi getmiş», bəzisi Şamaxıda qalmış, digərləri isə Bakıya işləməyə getmişdi. Beləcə, Afanasi Nikitin də Rusiyaya qayıda bilməmiş, səyahətini davam etdirməyə məcbur olmuşdu. Səyyah yazır ki, «Mən isə Dərbəndə, oradan da sönməyən alov yanan Bakıya getdim» (12, s. 86).

Afanasi Nikitin bundan sonra Bakıdan dənizlə Mazandarana getmiş, nəhayət, Hörmüzə çatmış, oradan da Hindistana yola düşmüşdü. Hindistanda yaşadığı dövrlə əlaqədar Afanasi Nikitinin bir qeydi də onun əvvəlcədən Hindistana getmək fikri olmadığını, bu ölkəyə İran tacirlərinin məsləhəti ilə gəldiyini göstərir. Səyyah yazır ki, «məni... müsəlmanlar aldatdılar. Onlar dedilər ki, burada çox mal olur, ancaq məlum oldu ki, bizim ölkəmiz üçün heç nə yoxdur...» (12, s. 93)

Artıq deyildi ki kimi Hindistanda üç ilə qədər yaşadıqdan sonra vətənə qayıdarkən Afanasi Nikitin yenidən Azərbaycanda olmuşdu. Lakin bu dəfə o, Şirvanşahlar dövlətində deyil, Ağqoyunlu dövləti ərazisində daxil olan Sultaniyyə və Təbrizdə olmuş, oradan da Ərzincana – Uzun Həsənin hərbi düşərgəsinə getmişdi.

Afanasi Nikitin Ağqoyunlu dövləti haqqında, xüsusən Uzun Həsənin müharibələri barədə, qısa da olsa maraqlı məlumatlar verir. O, Ağqoyunlular haqqında ilk məlumatı hələ Hindistanda ikən verir. Rusiyaya qayıtmaq üçün yol seçməkdə tərəddüd edən Afanasi Nikitin yazır ki, mən Hindistandan hansı tərəfə gedim?! «Hər yerdə qiyamdır. Knyazları hər yerdə qovublar. Mirzə Cahanşahı Uzun Həsən bəy öldürüb,

sultan Əbu Səidi zəhərləmişlər; ...Yadigar Məhəmməd isə onun (yəni Uzun Həsənin – **Y.M.**) yanına getmir, ehtiyat edir. Başqa yol isə yoxdur» (12, s. 111–112).

Afanasi Nikitin Azərbaycanla əlaqədar olan bu bir neçə sətirlik məlumatının arxasında mühüm hərbi-siyasi hadisələrlə zəngin bir tarix yatır. Özü də bu hadisələr çoxdan yox, səyyah 1466-cı ildə Azərbaycandan keçib Hindistana getdikdən sonra baş vermişdi. Ağqoyunlu sərkdəsi Uzun Həsən 1467-ci ilin payızında Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahı məğlub edib Təbrizi ələ keçirmiş, bununla da Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqlarında Ağqoyunlular sülaləsinin hakimiyyəti dövrü başlanmışdı. Uzun Həsənin bu qələbəsindən narahat olan Teymuri hökmdarı Əbu Səid 1468-ci ildə Azərbaycana hücum etmişdi. Lakin Uzun Həsən Əbu Səidə də qalib gəlmiş, onu əsir alıb taxt-tac rəqibi Yadigar Məhəmmədə «hədiyyə» göndərmişdi.

Afanasi Nikitin də öz gündəliyində məhz bu tarixi hadisələri nəzərdə tutmuşdu. Səyyahın hələ Hindistanda ikən, yenicə baş vermiş bu hadisələr haqqında məlumat əldə etməsi çox maraqlıdır.

Hindistandan qayıdarkən Hörmüzdən sonra həmişə Ağqoyunlu ərazisi ilə irəliləyən Afanasi Nikitin olduğu şəhərlərin, heç biri, o cümlədən Təbriz haqqında ətraflı məlumat vermir. Görünür, xeyli müddət Hindistanda yaşamış Afanasi Nikitin üçün Şərq şəhərlərinin bir-birinə bənzəyən sənətkarlıq və ticarət həyatı artıq o qədər də təəccüblü deyildi.

Afanasi Nikitin 1472-ci ildə Təbrizə çatarkən Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən paytaxtda deyildi. Çünki bu vaxt Ağqoyunlu dövləti ilə Türkiyə arasında 1472–1473-cü illər müharibəsi artıq başlanmışdı. Ağqoyunlu süvariləri Tokat, Amasya və başqa Türkiyə şəhərlərini alıb Aralıq dənizi sahilindəki Qaraman bəyliyi istiqamətində hücum etmiş, Qaramanın hərbi qüvvələri ilə birləşərək Osmanlı qoşunlarını Bursa altına qədər sıxışdırmışdılar. Bu hərbi əməliyyata Uzun Həsənin özü deyil, Ağqoyunlu sərkərdələri başçılıq edirdilər. Uzun Həsənin özü isə Ərzincan yaxınlığında Ağqoyunluların hərbi düşərgəsində idi. O, Osmanlı Sultanı II Mehmetə (1451–1481) qarşı həlledici toqquşmaya hazırlaşırıdı.

Afanasi Nikitin məhz bu zaman Təbrizə gəlmişdi. O, Təbrizdə çox qalmadan Uzun Həsənin Ərzincan yaxınlığındakı hərbi düşərgəsinə getmiş, onunla görüşmüş və 10 gün burada qalmışdı. Azərbaycan dilinə bələd olan Afanasi Nikitin bu müddət ərzində Ağqoyunlu – Türkiyə müharibəsinin gedişi barədə bir sıra dəqiq məlumatlar öyrənib gündəliyinə qeyd etmişdi. Səyyahın Ağqoyunlu dövlətinin tarixinə dair məlumatları, qısa olmasına baxmayaraq, maraqlı və qiymətlidir. Afanasi Nikitin yazır: «...Sultaniyyədən Təbrizə qədər gəldim. Təbrizdən isə düşərgəyə, Həsən bəyin yanına getdim; qərargahda 10 gün qaldım, çünki heç yerə yol yox idi. Həsən bəy türk sultanına qarşı özünün 40 min nəfərlik qoşununu göndərmişdir. Onlar Sivası almışlar, Tokatı da alıb yandırmışlar.

Amasyanı almış və orada çoxlu kənd talan etmişlər, vuruşa-vuruşa Qaramana getmişlər» (12, s. 123).

Səyyahın məlumatından aydın olduğu kimi, artıq bizim yuxarıda bəhs etdiyimiz hadisələri o, düzgün təsvir edir. Müxtəlif türkdilli xalqlar, o cümlədən azərbaycanlıların içərisində yaşamış Afanasi Nikitin Uzun Həsənin hərbi düşərgəsində olduğu müddətdə Ağqoyunlu–Türkiyə müharibəsinin gedişi haqqında, gördüyü kimi düzgün məlumat əldə edə bilmişdi.

Bundan başqa, Afanasi Nikitinin məlumatı öz obyektivliyi ilə də fərqlənir. Məlum olduğu kimi, Osmanlı Sultanı II Mehmetin Azərbaycanı işğal etmək planından xəbərdar olan Ağqoyunlu hökmdarı onu qabaqlamaq qərarına gəlmiş, Aralıq dənizi sahilində Avropa ölkələrinin, o cümlədən Venesiyanın hərbi qüvvələri ilə birləşmək üçün müharibəyə birinci başlamışdı. Bu faktı Afanasi Nikitin düzgün verir.

Afanasi Nikitin yoluna davam edərək Ağqoyunlu hökmdarının hərbi düşərgəsindən Ərzincanın özünə, oradan da Aralıq dənizi sahilindəki Trabzon şəhərinə gəlmişdi. Trabzondan sonra öz səyahəti zamanı üçüncü dənizi – Qara dənizi arxada qoyaraq vətəni Rusiyaya qayıtdı. Lakin səyyah doğma Tverə çatmamış yolda vəfat etdi.

Beləliklə, Şərqlə ölkələrinin, xüsusən Hindistanın tarixini öyrənmək üçün çox qiymətli mənbə olan Afanasi Nikitin səyahətnaməsində Azərbaycan haqqında da bəzi maraqlı faktlar vardır. Bu qeydlər qısa da olsa məlumatlılıq baxımından zəngindir. Afanasi Nikitin səyahət etdiyi

ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana müəyyən siyasi tapşırıqla göndərilməmişdi. Buna görə də o, haqqında söhbət açdığı hadisələrin birini rəğbət, digərini isə nifrət hissi ilə qələmə almır, gördüyünü, eşitdiyini necə var, elə də yazır. Bu baxımdan Afanasi Nikitinin məlumatları obyektivdir. Elə buna görə də «Üç dəniz arxasına səyahət» bizim üçün qiymətli mənbədir.

KATERİNO ZENO – italyan səyyahı, diplomat. XV əsrdə yaşamışdır. Böyük coğrafi kəşflərin yenidən başlandığı dövrdə Qərbi Avropada Şərq haqqında, xüsusilə Azərbaycan barədə coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Katerino Zeno Şərq ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla qədim ticarət əlaqələrinə malik olan Venesiya şəhərində doğulmuşdu. Onun atası Drakone Zeno Venesiyanın ən varlı tacirlərindən biri idi. O, demək olar ki, bütün Asiyayı, o cümlədən Azərbaycanı başdan-başa gəzib dolanmış, Bəsrədə, Məkkədə yaşamış, ömrünü Dəməşqdə başa vurmuşdu. Atasını Şərq səyahətlərində müşayiət edən Katerino Zeno hələ gənc yaşlarında Şərq aləmilə, Şərq xalqlarının həyat tərzi ilə yaxından tanış ola bilmişdi. Yaxşı təhsil görmüş, geniş dünyagörüşə malik olan Katerino Zeno Venesiya diplomatiya məktəbinin ən mahir nümayəndələrindən biri idi. Elə bu səbəbdən də, çox çəkmədən Venesiya hökuməti ona çətin bir diplomatik tapşırıq verdi. O, Azərbaycana – Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453–1478) sarayına səfir göndərildi. O zaman Azərbaycanla İtaliya arasında geniş

əlaqələr vardı. İtalyan tacirləri Azərbaycan ipəyinin əsas alıcıları idilər. Azərbaycan ipəyi beynəlxalq meydanda kəskin rəqabət doğururdu. Osmanlı imperiyası və Venesiya respublikası Azərbaycan ipəyini ələ keçirmək üstündə mübarizə aparırdılar. Türkiyə ilə Venesiya respublikası arasında müharibə (1463–1479) gedirdi. Öz ölkəsinin beynəlxalq ticarət əlaqələrini sahmana salmağa çalışan Uzun Həsən Qərb dövlətləri ilə, o cümlədən Venesiya hökuməti ilə danışıqlar aparırdı. Katerino Zenonun Şərqə yola düşməsi ərəfəsində Uzun Həsənin elçisi Murad bəy Romada və Venesiyada danışıqlar aparırdı. Venesiya hökuməti Katerino Zenonu Təbrizə məhz həmin Azərbaycan diplomatı ilə yola saldı. Katerino Zenonun Azərbaycan sarayı ilə qohumluq əlaqəsi də vardı. O, Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatunun* bacısı qızı Violantayla evlənmişdi. Avropadan qayıdan Azərbaycan diplomatı Murad bəylə birlikdə Venesiya-Aralıq dənizi-Kipr-Kiçik Asiya yolu ilə Təbrizə gələn Katerino Zeno 1471–1473-cü illər ərzində Uzun Həsən sarayında Venesiya respublikasının səfiri oldu. O, Ağqoyunlu dövlətinin geniş ərazisini başdan-başa gəzib dolandı, Uzun Həsənin hərbi əməliyyatlarında iştirak etdi. Ağqoyunlu sarayında yaxşı qarşılandığı üçün dövlət həyatının müxtəlif sahələri

---

* Dəspinə Xatun yunan qızı idi. Qərbdə Teodora və ya Feodora kimi tanınırdı. O, Trabzon imperatoru IV İoannın qızı idi. Dəspinə Xatunun bacısı qızları, o cümlədən Violanta Venesiya zadəganlarına əvə verilmişdilər (65, s. 27).

ilə yaxından tanış ola bildi. Ağqoyunlu hökmdarı ilə sultan II Mehmet (1451–1481) arasında baş vermiş Malatya (1.8.1473) və Otluqbəli (11.8.1473) vuruşmalarında iştirak etdi. Katerino Zeno 1473-cü ilin avqustunda Uzun Həsənin diplomatik tapşırıqları ilə Avropaya yola düşdü. O, Təbriz-Qara dəniz-Ukrayna-Polşa-Macaristan-Almaniya vasitəsilə vətəninə qayıtdı (1474). Uzun Həsənin tapşırığı ilə Polşa, Macaristan, Neapol kralları, Almaniya imperatoru və Roma papası ilə danışıqlar apardı. Katerino Zeno Venesiyaya qayıtdıqdan sonra Azərbaycana səyahətini qələmə aldı. Lakin onun səyahətnaməsi hələ nəşr olunmamış, əlyazısı ikən itdi. Sonralar səyyahın nəticəsi Nikkolo Zeno, XVI əsrdə İtaliyada Azərbaycana maraq daha da artdıqda, ulu babasının Ağqoyunlu sarayından yazdığı məktublar əsasında bu səyahətnaməni bərpa etdi. Zeno səyahətnaməsi Böyük coğrafi kəşflər dövründə Avropada Şərq haqqında məlumatların genişlənməsində mühüm rol oynadı. Venesiya Roma arxivləri Azərbaycan haqqında məlumatlarla, qiymətli sənədlərlə daha da zənginləşdi.

Azərbaycan haqqında

Katerino Zeno dost ölkənin elçisi kimi Təbrizdə yaxşı qarşılandı. O, Venesiya hökumətinin məktublarını Uzun Həsənə və Dəspinə Xatuna yetirdi. İtalyan diplomatına sarayda yer verildi, üstəlik hər gün hökmdar süfrəsində nahar etmək imtiyazı da. Katerino Zeno isə onun üçün yaradılmış bu əlverişli imkandan istifadə

edərək bütün ölkəni gəzib dolandı, dövlətin daxili həyatını, beynəlxalq əlaqələrini incəliklərinə qədər öyrəndi, Uzun Həsənin hərbi səfərlərində, onun ən məşhur vuruşmalarında iştirak etdi, bütün gördüklərini qələmə aldı və gizli yolla Ağqoyunlu sarayından Venesiyaya məktublar göndərməyə başladı. Lakin bu məktublar uzun müddət elm aləminə məlum olmadı. Çünki italyan diplomatlarının xaricdən göndərdiyi məktublar Venesiya respublikasının dövlət sirri olduğu üçün məxfi saxlanılırdı. 1865-ci ildə italyan tarixçisi Q.Berşe orta əsrlərdə Azərbaycanda və İranda fəaliyyət göstərmiş italyan diplomatlarının məktublarının bir qismini – Venesiya senatının arxiv sənədlərini nəşr etdirdi (bax: 24). Həmin qiymətli sənədlər toplusuna vaxtilə Katerino Zenonun Azərbaycandan İtaliyaya göndərdiyi məktublar da daxil edilmişdir. Bu məktublarda, həmçinin Zeno səyahətnaməsində Azərbaycan haqqında olduqca maraqlı qeydlər vardır. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək!

Məlum olduğu kimi, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən istedadlı sərkərdə və diplomat olmaqla yanaşı, dərin məlumatlı və uzaqgörən dövlət xadimi idi. O, ölkədə elm, mədəniyyət və abadlıq işlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, dövrün savadlı adamlarını saraya toplayır və himayə edirdi. Uzun Həsən şəxsən özü də mütaləni sevirdi. Onun kitabxanasında 60-a qədər adam işləyirdi. Hökmdarın göstərişi ilə yaradılmış sazəndələr dəstəsi onu müharibələr zamanı müşayiət edirdi. Uzun Həsən çox zaman mühüm dövlət sənəd-

lərini də özü tərtib edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Venesiya diplomatının 1472–1473-cü illər Ağqoyunlu – Türkiyə müharibəsi ərəfəsində verdiyi bir məlumat çox qiymətlidir. Zeno yazır ki, Ağqoyunlu hökmdarı «...gürcü çarına və knyazlarına Türkiyəyə qarşı tezliklə müharibəyə başlamaq üçün öz əli ilə fərmanlar yazıb göndərdi» (65, s. 29). Deməli, bəzilərinin köçəri tayfa başçısı kimi qiymətləndirdiyi Uzun Həsən «öz əli ilə fərmanlar da yazırmış...»

Katerino Zeno Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənlə Osmanlı sultanı II Mehmet arasındakı Malatya və Otluqbəli vuruşmalarının iştirakçısı olduğu üçün onun Ağqoyunlu hərbi qüvvələrinin sayı haqqında məlumatı daha inandırıcıdır. İtalyan səyyahı Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyata başlayan Ağqoyunlu qoşunlarının, ümumiyyətlə, 100 min nəfər olduğunu göstərir. Ağqoyunlu süvarilərini çox tərifləyən Venesiya diplomatı döyüşçülərin ucaboylu və çox qüvvətli olması, geyimləri və silahları haqqında müfəssəl məlumat verir (65, s. 29).

Uzun Həsən Osmanlı imperiyasına qalib gəlmək üçün bir çox qərb hökmdarları ilə yazışır, sultan II Mehmetin hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamağa çalışırdı. İtalyan diplomatının bir qiymətli məlumatı Uzun Həsənin Venesiya hökumətindən başqa Almaniya imperatoru və Macarıstan kralı ilə də saxladığını sübut edir. Hökmdar Malatya vuruşması ərəfəsində, bu zaman hərbi düşərgədə olan Venesiya diplomatını yanına çağırırdı və demişdi: «Səfir, sən bilirsən ki, Osman (II

Mehmet – **Y.M.**) qərbdəki yerlərini buraxaraq, bütün hərbi qüvvəsi ilə mənim üstümə gəlir. Mən sənəin şöhrətli hökmdarına, imperatora (Almaniya imperatoru nəzərdə tutulur – **Y.M.**) və macar kralına yazmışam ki, onlar Osmanı Avropada məğlub etmək üçün əllərindən gələni etsinlər. Burada isə mən onunla görüşəcək və Allahın köməyi ilə qalib gələcəyəm. Buna görə də mən istəyirəm ki, bu qərb hökmdarları elə etsinlər ki, Osman bir daha öz qüvvələrini bərpa edə bilməsin, tamamilə iqtidardan salınsın və hətta onun adı belə, yer üzündən silinsin» (24, s. 131).

Ağqoyunlu hökmdarının tələbinə cavab olaraq Aralıq dənizi sahilinə qüvvətli donanma göndərildi. Maraqlıdır ki, Uzun Həsən üçün çoxlu odlu silahlarla yanaşı, artilleriya mütəxəssisləri – toptökən ustalar da göndərilmişdi. Azərbaycan hökmdarı öz ölkəsində topçuluq sənətinin inkişafına çalışırdı. Zeno bu haqda belə yazır: «(Venesiyadan başqa) papa və kral Ferdinan-dın gəmilərindən ibarət çox qüvvətli donanma, qoşun, çoxlu top, silahlar, toptökən ustalar və şöhrətli hökmdar üçün hədiyyələrlə (Aralıq dənizi sahilinə) gəlmişdir...» (24, s. 131)

Venesiya diplomatının məlumatından aydın olur ki, Ağqoyunlu dövlətinin başqa ölkələrlə də diplomatik əlaqəsi varmış. Bu ölkələrdən biri Böyük Orda xanlığı idi. Katerino Zenonun yazdığından məlum olduğu kimi, Uzun Həsənin qələbələrindən yaxşı xəbərdar olan Böyük Orda xanı Ağqoyunlu dövləti ilə sülh şəraitində

yaşamağa çalışırdı. Elə buna görə də Ağqoyunlu hökmdarı ilə danışıqlar aparmaq üçün Azərbaycana öz elçilərini göndərmişdi. Malatya döyüşü (1.8.1473) ərəfəsində Uzun Həsən tatar xanının göndərdiyi həmin elçiləri qəbul etmişdi. Ağqoyunlu dövlətinin qısa müddət ərzində xeyli qüvvətlənməsindən ehtiyat edən və bu ölkə ilə dostluq şəraitində yaşamağa çalışan Böyük Orda xanı Azərbaycan hökmdarına çoxlu hədiyyələr göndərmişdi. Əsasən, qiymətli xəzlərdən ibarət olan bu hədiyyələri Azərbaycana 200 adam gətirmişdi. Uzun Həsən bu elçilərə Böyük Orda ilə sülh münasibətlərini davam etdirəcəyini bildirmişdi. Səyyah bu barədə Venesiyaya göndərdiyi məxfi məlumatında yazırdı: «İyunun 12-də yazdığım... kimi, bu şöhrətli hökmdarın (Uzun Həsən – **Y.M.**) yanına tatar xanının təntənəli səfirliyi gəlmişdi. Hədiyyə olaraq hökmdara 9 qılınç, 9 qəmər, yəhər, fənər... və xəz (dələ, samur, sincab, tülkü... dərisi) gətirmişdilər... O, (Uzun Həsən – **Y.M.**) əmr etdi bu hökmdara (tatar xanına) desinlər ki, indiyədək olduğu kimi, yenə də onunla sülh şəraitində yaşayacaqlar...» (24, s. 133).

Ağqoyunlu hökmdarı ömrünün sonuna qədər mərkəzi hakimiyyəti qüvvətləndirmək siyasəti yeritmişdi. Buna görə də o, ölkədəki bütün iri feodalların hərbi-siyasi müstəqilliyini aradan qaldırır, onların qalalarını alıb dağıdır, daim mərkəzi hakimiyyətdən asılı saxlayır, vahid və qüdrətli mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaratmağa çalışırdı. Bununla əlaqədar olaraq, Zenonun

Ağqoyunlu hərbi düşərgəsi haqqındakı məlumatından bir parçaya diqqət edək: «Bu qüdrətli hökmdar əgər istəsə, bir milyon döyüşçüyə malik ola bilər.

Hökmdarın knyazları onu müqəddəs sayırlar; lap böyük cənablar belə, hökmdarın əlaçığına girməyi onun tərəfindən mərhəmət hesab edirdilər... Əlaçıda isə heç kəs danışa bilməz. Ancaq hökmdar danışır. O, nə desə, hamı təsdiq edir. Heç kəsin cəsarəti çatmır ki, onun dediyinə etiraz etsin. Belə ki, o, hamını çox böyük itaətdə saxlayır. Bu düşərgə ziyarətgaha bənzəyir. Heç kəs heç nədən şikayətlənmir...» (24, s. 133–134)

Zenonun məlumatları bir daha sübut edir ki, Uzun Həsənin dini siyasəti dövlətin siyasi qüdrətinin daha da artırılmasına yönəlmişdi. Ağqoyunlu imperiyası ərazisindəki xristian əhali dini mənsubiyyətinə görə təqib olunurdu. İtalyan diplomatı yazır: «Ölkənin hər yerində çoxlu xristian yaşayır. Onların istənilən qədər kilsələri var. Hökmdar onlara Qalquş adlı yerdə müqəddəs Məryəmin şərəfinə məbəd tikdirməyə icazə verib...» (24, s. 133–134)

Ağqoyunlu dövləti geniş ərazili dövlət idi. «Xorasandan Qaramana qədər uzanan» bu böyük imperiya Karl Marksın da diqqətini cəlb etmişdi. İtalyan diplomatının məlumatları sübut edir ki, bu böyük imperiyanın hökmdarı Uzun Həsən öz ərazisini daha da genişləndirməyə çalışır, Osmanlı imperiyasını məğlub etmək siyasəti yeridir və bu məqsədlə Qərb ölkələri ilə geniş əlaqə saxlayırdı. Onun Katerino Zeno ilə Avropa hökmdarlarına göndərdiyi bir məktub çox maraqlıdır.

Azərbaycan hökmdarı yazırdı: «...Mən gecə-gündüz ancaq bir şey – Sizinlə ittifaqda və Allahın iradəsi ilə tezliklə Osmanın üzərinə yerimək haqqında fikirləşirəm. Onu bilin ki, başqa cür olmayacaqdır. Çünki mənim niyyətim belədir. İraq, Hindistanın qapılarına qədər bütün Fars, ...Mazandaran, Gilan, ...Azərbaycan, Bağdad – hamısı mənim torpaqlarımdır. Mən bu yerlərin ağasıyam. Bu yerlərdəki döyüşçülərin hamısı istədiyim vaxt mənim arxamca gedəcəkdir. Bilin ki, başqa cür olmayacaqdır. Buna şübhəniz olmasın. Mənim sözüm birdir. Sizin mövqeyinizi isə mən yaxşı bilirəm. Mənə yazdığınız məktublarda heç bir çatışmazlıq yoxdur... Mən əmr vermişəm Sizə bildirsinlər ki, Sizin adamlarınız arasıkəsilmədən mənim yanıma gəlsinlər, hər şey haqqında Katerino Zenodan məlumat əldə etsinlər» (24, s. 137–139).

İOSAFAT BARBARO – italyan səyyahı, diplomat və tacir. 1413-cü ildə Venesiyada doğulmuş, 1494-cü ildə ömrünü başa vurmuşdu. Böyük coğrafi kəşflərin başlandığı dövrdə Qərbi Avropada Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Gürcüstan, İran, Qara dəniz ətrafı ölkələr və xalqlar, həmçinin Rusiya haqqında coğrafi biliklərin genişlənməsində bu səyyah mühüm rol oynamışdı.

İoasafat Barbaro Venesiya diplomatiya məktəbinin ən mahir nümayəndələrindən biri idi. Onun mənsub olduğu Barbarolar nəsli Venesiyanın hərbi-siyasi və mədəniyyət tarixində mühüm rol oynamışdı. Venesiya

diplomatiya məktəbinin bir çox mahir nümayəndələri, hərbi sərkərdələr, məşhur alimlər, habelə din xadimləri bu nəsilədən çıxmışdılar.

İosafat Barbaro çox erkən səyahətə başlamış, özü demişkən, «bütün gəncliyini və ömrünün yaşlı çağındakı günlərinin çoxunu» qürbətdə, başqa xalqlar içərisində keçirmişdi. O, hələ 1436-cı ildə ticarət məqsədilə Tanaya* səyahət etmiş, 16 ilə qədər burada yaşamış, Venesiya respublikasının konsulu işləmişdi. Bu müddət ərzində Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı yerləri dəfələrlə gəzib dolanmış İosafat Barbaro, yəqin ki, ilk dəfə bu zaman Şərqi aləm ilə, o cümlədən Azərbaycan, Azərbaycan xalqının həyat tərzi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, dili və s. ilə tanış olmuşdu.

Tana səyahətindən vətənə qayıtdıqdan sonra o, yenidən diplomatik xidmətə göndərildi: əvvəlcə Dalmasiyada, sonra isə Albaniyada uzun müddət (1463–1473) Venesiya respublikasının müvəkkili işlədi.

1473-cü ilin yanvarında Barbaro Venesiya hökumətindən yeni, çox mühüm diplomatik tapşırıq aldı. Bu

---

* Tana və ya Tanais Don çayının mənsəbində Genüvaya məxsus mühüm ticarət mərkəzi idi. Avropa-Şərqi ticarətində mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanda istehsal olunan müxtəlif Şərqi malları, xüsusən xam ipək və cürbəcür ipək parçalar Tana vasitəsilə Avropa ölkələrinə ixrac olunurdu. XI əsrdə bir müddət qırpaqların (poloveslərin) hakimiyyəti altına düşən Tana bu vaxtdan etibarən qırpaq hakimi Azuf (və ya Azup, Azuv) xanın adı ilə, həm də Azov adlanmağa başladı.

zaman Azərbaycan diplomatı Hacı Məhəmmədin Venesiya hökuməti ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Uzun Həsənin hərbi qüvvələri üçün Aralıq dənizinin Qaraman sahilinə odlu silahlar və artilleriya mütəxəssisləri aparan gəmilər yola salındı. Həmin silahları mənzil başına yetirmək Uzun Həsənin elçisi Hacı Məhəmmədlə birlikdə İosafat Barbaroya etibar olundu. Venesiya senatının qərarına əsasən o, Təbrizdən qayıtmış Katerino Zenonun əvəzinə Uzun Həsən sarayına səfir göndərildi (1473–1478).

İosafat Barbaro 1473-cü il fevralın 18-də Hacı Məhəmmədin başçılıq etdiyi Ağqoyunlu diplomatları, habelə Uzun Həsən sarayına yola düşən Neapol kralı və Roma papasının elçiləri ilə birlikdə Venesiyanı tərk etdi. O, Ağqoyunlular üçün odlu silahlar yüklənmiş gəmilərlə Zadar, Korfu və Rodos vasitəsilə həmin il martın 29-da Kiprə çatdı. Burada Barbaro Qaramanın, artıq Osmanlı qoşunları tərəfindən fəth olunduğunu öyrəndi və göstərilən silahları Aralıq dənizi sahilinə çıxara bilmədi; Venesiya hökumətinin tapşırığı ilə silah gəmilərini Kiprdə qoyub özü Azərbaycana yola düşdü. Venesiya diplomatı 1474-cü ilin aprelində Təbrizə çatdı.

İosafat Barbaro Venesiya respublikasının səfiri kimi dörd ilə qədər Təbrizdə qalmış, Uzun Həsənin bir sıra hərbi səfərlərində iştirak etmiş, Azərbaycan, Gürcüstan və İran ərazisini başdan-başa gəzib dolanmışdı. O, Uzun Həsənin ölümündən (1478) sonra Ağqoyunlu sarayını tərk edib, Hələbə gedən ticarət karvanına

qoşularaq Ərzincan-Hələb-Beyrut və Kipr vasitəsilə vətəninə qayıtmışdı. Barbaronun öz səyahətlərinə, o cümlədən Azərbaycanca səyahətinə həsr etdiyi «Tanaya və İrana səyahət» adlı əsəri hələ 1543-cü ildə Venesiyada nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan haqqında

İosafat Barbaro Ağqoyunlu dövlətində olduğu müddətdə ölkəni, demək olar ki, qarış-qarış gəzib dolanmış, Azərbaycan və ona qonşu ölkələrin tarixinin müxtəlif məsələləri barədə geniş məlumat toplamışdı. O, Ağqoyunlu dövlətinin Hindistanla əlaqələrinə, ordunun quruluşu, saray həyatı, Uzun Həsənin Gürcüstan səfəri, onun şəxsiyyəti və s. haqqında maraqlı məlumatlar verir. Lakin Venesiya diplomatının Təbriz, Şamaxı, Bakı, Dərbənd və başqa şəhərlər, xüsusən onların ticarət əlaqələri haqqındakı məlumatları daha zəngindir. O, ipək və ipək məmulatı ilə ticarətə xüsusi fikir verir. Bu təbiidir. Çünki həmin dövrdə ipək ticarəti Venesiya respublikasını maraqlandıran ən mühüm məsələ idi. Venesiya ipək manufakturaları, əsasən, Azərbaycan xam ipəyi ilə işləyirdi.

Azərbaycan haqqında, xüsusən Ağqoyunlu dövlətinin beynəlxalq əlaqələri – Kipr, Rodos, Neapol krallıqları və Roma papası ilə əlaqələr, Uzun Həsənin ölkədə topçuluq sənətini inkişaf etdirmək planları, Osmanlı imperiyasını məğlub etmək siyasəti və s. barədə Venesiya hökumətinin İosafat Barbaroya verdiyi məxfi

təlimatlarda da maraqlı məlumatlar vardır. 28 yanvar və 11 fevral 1473-cü il tarixli gizli təlimatlarda (bax: 24, s. 116–129) Barbaroya tapşırırdı: «Kiprə çatan kimi bizim adımızdan əlahəzrət krala (Kipr kralına – **Y.M.**) baş çək və etimadnamələrimizi təqdim et... Ona səfərinin məqsədi barədə məlumat ver, səninlə birlikdə papa və kralın (Neapol kralının – **Y.M.**) elçilərinin də Uzun Həsənin yanına onu ümumi düşmən olan Osmana (II Mehmetə – **Y.M.**) qarşı başladığı müharibəni sonadək çətdırmaq niyyətində möhkəmləndirmək üçün getdiklərini bildir. Ona məlumat ver ki, bizim qüvvətli dəniz donanması yaratmaq qərarımız tezliklə yerinə yetiriləcəkdir... Şübhəsiz ki, müqəddəs papa da bu donanmanın təchiz olunmasında iştirak edəcəkdir. Ona bildir ki, Türkiyəyə qarşı müharibədə kömək üçün Uzun Həsənə böyük, orta və kiçikhəcmli toplar, silahlar, barıt, həmçinin başqa hərbi təchizat və artilleriya ləvazimatı, topçular, toptökən ustalar və mühəndislər göndəririk. Bu məlumatlardan sonra... əlahəzrətdən təkidlə xahiş et ki, o da mümkün olduğu qədər gəmi təchiz edib versin; başqa xristian ölkələrinin gəmiləri ilə birlikdə və ya ayrılıqda ümumi işə kömək etsin... Uzun Həsən və onun müttəfiqləri üçün hər cür təchizat və kömək almaq üçün əlahəzrəti (Kipr kralını – **Y.M.**) həvəsləndirmək və bu işə təhrik etmək üçün bütün imkanlarından istifadə et».

Venesiya diplomatı Ağqoyunlu elçiləri ilə birlikdə Rodosada getməli, yerli hakimi Osmanlı imperiyasına

qarşı müharibəyə cəlb etməli idi. Venesiya hökumətinin ona konkret tapşırığı belə idi: «Rodosa çatdıqda bizim etimadnamələrimizlə Rodos hakiminə də baş çək... Sənin və başqa elçilərin gəlişinin səbəbini, yuxarıda göstərilən qayda ilə ona da bildir, ...bütün hazırlıklarımız barədə məlumat ver... Qoy əlahəzrət (Rodos kralı), kral həzrətləri ilə (Neapol kralı ilə – **Y.M.**) və bizimlə bağladığı ittifaqa əsasən 4 qaler silahlandırıb bizim kapitanın sərəncamına göndərsin və yuxarıda göstərilən şöhrətli hökmdarın (Uzun Həsənin – **Y.M.**) başladığı işə hər cür kömək və yardım göstərsin. Çünki o (yəni Rodos hakimi – **Y.M.**), bir çox başqa qonşularına nisbətən daha çox təhlükə qarşısındadır».

İosafat Barbaroya verilmiş məxfi təlimatlardakı bütün qalan məlumatlar bilavasitə Azərbaycan haqqındadır. Həmin qiymətli sənədlərdən aydın olur ki, Ağqoyunlu hökmdarı Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamaq siyasəti yeritməklə yanaşı, Azərbaycanda topçuluq sənətini inkişaf etdirmək siyasəti yeridirdi. Təlimatda deyilir: «Əgər... hökmdara (Uzun Həsənə – **Y.M.**) biz göndərdiyimizdən əlavə top və hərbi ləvazimat lazım olarsa, ona yazdığımız çoxlu məktublarda vəd etdiyimiz kimi, nə qədər istəyirsə, yenə göndərəcəyik. Biz ona kömək etməyimizə şad olacağıq... Toplar, ustalar... və başqa bütün hərbi təchizatla əlaqədar olaraq əlahəzrətə bütün bu şeylərin miqdarını de, təcrübəli, mahir ustalar və topçular haqqında məlumat ver. Onlar hökmdarın adamlarına bu silahlarla

necə davranmağı başa salacaq, əlahəzrətin adamları isə onun istədiyi kimi, bir neçə gün ərzində bu silahların dilini öyrənəcək, bu sahədə bacarıqlı və mahir olacaqlar... Əlahəzrətə bildir ki, qərbdə hər şey onun sərəncamındadır və düşmən torpaqlarını işğal edib öz hakimiyyəti altına salmaq üçün sahilə gəlməkdə gecikməməlidir. Bütün bu məsələlər haqqında... danışarkən ona izah et ki, bizim hərbi sursat sarıdan çatışmazlığımız yoxdur və pulumuz çoxdur. Biz uzunmüddətli müharibə aparmaq iqtidarındayıq və qüdrətli hərbi qüvvələrimiz onun səfirlərinin xahişini yerinə yetirmək üçün lazım olan hər şeyi etməyə qadirdir».

Maraqlı burasıdır ki, İtaliyada Ağqoyunlu sarayı, saraydakı nüfuzlu adamlar və Uzun Həsənin ailəsi haqqında da dəqiq məlumat vardı. Venesiya diplomatı məqsədinə çatmaq üçün onların hamısından istifadə etməli idi: «Əlinə imkan düşsə... bizim etimadnamələrimizlə, hökmdardan (yəni Uzun Həsəndən – **Y.M.**) icazə aldıqdan sonra, onun arvadına – mərhum Trabzon imperatorunun qızına baş çək, ad-sanına uyğun tərzdə onu salamla... bizim adımızdan hədiyyələr ver. Əgər əlahəzrətin bir neçə arvadı varsa, hansılarını çox sevir və hörmət edirsə, onlarla da görüş və hədiyyələr ver... Hökmdarın oğlanlarına baş çək, onların hər birinə hədiyyələr ver... Təkidlə dilə tut və müharibəni davam etdirməyə həvəsləndir. Onların əmin-amanlığı, yüksəlişi üçün də lazımdır... Əlahəzrətin baş sərkərdəsi Ömər bəyə və lazım bildiyin başqa adamlara da baş çək...»

Yuxarıdakı təlimatdan aydınca göründüyü kimi, Ağqoyunlu sarayındakı Venesiya diplomatları səfir olmaqdan savayı, həm də kəşfiyyatçı idilər. Əslində bunu onlara öz hökumətləri tapşırırmışdı: «Bizim ən böyük arzumuz şöhrətli hökmdarın müvəffəqiyyətləri haqqında məlumat əldə etmək, onun qoşununda və o yerlərdə baş verən hər şeyi öyrənməkdir. Sən bunu bilirsən. Ona görə də hökmdarın qoşununun sayı, onun niyyət və planları, onun qoşununun keçdiyi yollar – bir sözlə, gördüyün və öyrəndiyin hər şey haqqında bizə söylə, yorulmadan məlumat verməyə çalış. Biz səndən mümkün qədər tez-tez məktub və məlumat gözləyəcəyik. Bunun üçün nə xərc, nə zəhmət, nə də cəsarətini əsirgə; nə qədər təhlükəli olsa da, bütün yolların hamısı ilə bizə xəbərçi yolla...»

XV əsrin məşhur qadın diplomatı, Uzun Həsənin anası Sara Xatunun Ağqoyunlu sarayında böyük nüfuzə malik olduğu Avropa ölkələrində, o cümlədən Venesiyada da yaxşı məlum idi. Venesiya hökuməti məqsədinə nail olmaq üçün Sara Xatundan da istifadə etməyə çalışırdı. Venesiya hökuməti məxfi təlimatda səfir İosafat Barbaroya təkidlə tapşırırdı:

«Hökmdarın anasına baş çək, ona etiram bəslə, hədiyyələr ver. Qəbul olunmuş formada, ad-sanına layiq çıxışlarınla onu müharibəni davam etdirməyə həvəsləndir; oğlu, qardaşı oğlanları və nəvələri üçün bu işin nə qədər mənfəətli və vacib olduğunu şəxsiyyətinə münasib sözlərlə, mühakimələrlə ona izah et».

Beləliklə, İosafat Barbaro səyahət etdiyi bütün ölkələrə diplomatik tapşırıqla – konsul, müvəkkil və səfir kimi göndərilmişdi. Onun topladığı məlumatlar Venesiya hökumətinə özünün şərq siyasətini müəyyən etmək üçün lazım idi. Buna görə də İosafat Barbaro Venesiyaya göndərdiyi məlumatların dəqiqliyi üçün məsuliyyət daşıyırdı. Başqa italyan diplomatları kimi, Barbaronun məlumatlarının da bir mənbə kimi qiyməti elə burasındadır.

AMBROCCO KONTARİNİ – italyan səyyahı, diplomat. Venesiyada doğulmuş, 1499-cu ildə ömrünü başa vurmuşdur. Böyük coğrafi kəşflərin başladığı dövrdə Qərbi Avropada Azərbaycan, Gürcüstan, İran, Qafqaz, Kırım, Volqaboyu, Rusiya, habelə Şərqi Avropa ölkələri və xalqları haqqında məlumatların genişlənməsində mühüm rol oynamışdı. Ambrocco Kontarini 1474–1475-ci illərdə Venesiya respublikasının Azərbaycanda – Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453–1478) sarayında səfiri olmuşdu. O, Təbrizə Ağqoyunlu dövləti ilə hərbi ittifaq bağlamaq, Uzun Həsəni Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirməyə sövq etmək üçün göndərilmişdi.

Ambrocco Kontarini o zaman Venesiyada çox məşhur olan ən qədim zadəgan nəslindən idi. Kontarinilər Venesiya respublikasını yaratmış və hələ 694-cü ildə onun ilk dövlət başçısını – dojunu seçmiş on iki zadəgandan birinin – Kontarininin nəslindən idilər. Bu zadəgan nəslinin Venesiya tarixində mühüm rolu olmuşdu. Venesiya

respublikasının təkcə səkkiz doju, habelə bir çox sərkərdəsi, alimi, ədibi, rəssamı məhz bu nəsiləndən çıxmışdı. Kontarinilər nəslə istedadlı diplomatlar da yetirmişdi. Bunlardan biri də məhz Azərbaycana səfir göndərilən Ambrocco Kontarini idi.

Ambrocco Kontarini Venesiya-Auqsburq-Nürnberg-Frankfurt-Poznan-Lüblin-Jitomir-Kiyev-Kafa-Fazis-Kutaisi-Qori vasitəsilə Azərbaycana gəlmiş, İsfahana qədər gedib çıxmış və 1474-cü il noyabrın 4-də İsfahanda – bu zaman Ağqoyunluların hərbi düşərgəsində olan digər Venesiya səfiri İosafat Barbaro ilə birlikdə Uzun Həsən tərəfindən qəbul edilmişdi. Azərbaycanda olduğu müddətdə hər iki tərəfi maraqlandıran məsələlər barədə dəfələrlə danışıqlar aparan Ambrocco Kontarini Uzun Həsənin tapşırığı ilə 1475-ci il iyunun 28-də Avropaya yola düşdü. Təbriz-Fazis-Tiflis-Şamaxı-Dərbənd-Həştərxan yolu ilə Moskvaya çatdı, bir müddət burada qaldı, Böyük Moskva knyazı III İvan tərəfindən qəbul olundu. Moskvadan sonra Polşa və Almaniya ərazisindən keçib 1477-ci il aprelin 10-da Venesiyaya çatdı. Vətənə qayıtdıqdan sonra Ambrocco Kontarini «Şöhrətli Venesiya respublikasının məşhur İran şahı Uzun Həsən sarayında səfiri Ambrocco Kontarininin səyahəti» adlı əsər yazdı. Onun səyahətnaməsi ilk dəfə, hələ öz sağlığında – 1487-ci ildə Venesiyada nəşr edilmişdi.

Azərbaycan haqqında

Ambrocco Kontarininin səyahətnaməsi Azərbaycanın XV əsr tarixini öyrənmək üçün çox qiymətli mənbədir. İtalyan səyyahı öz həmyerliləri kimi, Ağqoyunlu dövləti və onun sərhədləri, orduda işlədilən silahlar, saray həyatı, Uzun Həsənin şəxsiyyəti, mərkəzləşdirilmiş möhkəm feodal dövləti yaratmaq üçün gördüyü tədbirlər və s. haqqında maraqlı məlumatlar verir. Onun Şamaxı və Təbriz kimi Azərbaycan şəhərlərinin ticarət və sənətkarlıq həyatına dair məlumatları daha qiymətlidir. Səyyah XV əsrdə Azərbaycanın xarici ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxladığını göstərir.

Ambrocco Kontarininin səyahətnaməsi gündəlik xarakterindədir; xronoloji ardıcılıqla tərtib olunmuşdur. Gəlin, onun Azərbaycan haqqında bəzi məlumatlarını biz də həmin ardıcılıqla izləyək.

Səyyah Təbrizə 1474-cü il avqustun 4-də axşam-üstü çatdı. Bu zaman Uzun Həsən paytaxtda yox idi. O, böyük oğlu Uğurlu Məhəmmədin başçılığı ilə Şirazda mərkəzi hakimiyyətə qarşı qalxmış qiyamı yatırmağa getmişdi. Uzun Həsənin aramsız müharibələrindən, xüsusilə Ağqoyunlu–Türkiyə müharibələrindən təngə gəlmiş Təbriz əhalisi həyəcan içərisində idi. Sadə xalq kütlələri onları var-yoxdan çıxaran bu müharibələrin səbəbini Uzun Həsən sarayında qaynaşan qərb diplomatlarının fəaliyyəti ilə izah edirdilər. Belə şəraitdə Kontarinin başçılığı ilə növbəti Avropa elçilərinin gəlişi

təbrizliləri daha da hiddətləndirmişdi. İndi də görək səyyahın özü bu haqda nə yazır.

Kontarini qeyd edir ki, biz 1474-cü il avqustun 4-də «axşam ibadəti radələrində Təbrizə çatdıq. Biz şəhərə girəndə Təbriz əhalisi böyük həyəcan içərisində idi. Özümüzü birtəhər karvansaralardan birinə saldıq və gecələmək qərarına gəldik. Yolboyu bizimlə rastlaşan türklər (azərbaycanlılar – **Y.M.**) öz aralarında danışdılar: «Bu köpəklər Məhəmmədin dininə nifaq salmaq üçün gəliblər! Onları tikə-tikə doğramaq lazımdır»... Buna görə də mən karvansara sahibinin məsləhəti ilə bütün bu müddət ərzində karvansarada gizlənib qalmağa məcbur oldum. Bayıra arabir ərzaq şeyləri almaq üçün çıxırdım. Bu işə bəzən tərcüməçimi, bəzən də Kafadan özümlə gətirdiyim, Paviada doğulmuş Avqustini göndərirdim. Hər dəfə küçəyə çıxanda camaat onları söyüşlə qarşılayır, hədələyirdilər ki, bizim hamımızı tikə-tikə doğrayacaqlar» (25,s. 44–46).

Venesiya diplomatı 1474-cü il sentyabrın 22-nə qədər Təbrizdə qaldı. Lakin yuxarıdakı səbəbə görə öz həmyerlilərindən fərqli olaraq, Şərfin bu qədim sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzini gəzib dolana bilmədi. Buna görə də onun Təbriz haqqındakı məlumatı son dərəcə yığcamdır. Lakin həmin qısa məlumat belə Yaxın və Orta Şərfin bu böyük iqtisadi mərkəzinin beynəlxalq ticarət əlaqələri barədə aydın təsəvvür yaradır. Səyyah yazır: «...Təbriz xeyli böyük şəhərdir... Bir neçə bazarı var. Bura olduqca çoxlu ipək gətirilir ki,

sonra da bu ipək, karvanlarla Hələbə yola salınır... İpək parçalar, kəhraba və başqa müxtəlif xırdavatla qızgın ticarət gedir» (25, s. 48).

Kontarini 1474-ci il sentyabrın 22-də Misirdən qayıtmış bir nəfər Ağqoyunlu diplomatı ilə birlikdə Uzun Həsənlə görüşmək üçün Şiraza yola düşdü. Sentyabrın 28-də Sultaniyyə şəhərinə çatdı. Kontarini yazır ki, «Sultaniyyə ilk baxışdan gözəl şəhərdir və ağacdan xeyli böyük qalası* var... Bu qalada məscid var. Çox qədim olan bu məscid, özünün üç tunc darvazası ilə xüsusilə gözəldir. Bu darvazalar Venesiyadakı Müqəddəs Mark kilsəsinin darvazasından hündürdür və onlara oyma üsulu ilə gümüşü bəzək vurulmuşdur. Darvazalar dedikcə gözəldir və şübhəsiz ki, çox dəyərlidir...» (25, s. 50–51)

Sultaniyyədən sonra «orada-burada təpələr görünən qeyri-məhsuldar düzlər»də səyahətini davam etdirən Venesiya diplomatı 1474-cü il oktyabrın 30-da İsfahana çatdı. Bu zaman Uzun Həsən İsfahanda idi. Kontarini Uzun Həsənin qəbuluna getməzdən qabaq özündən bir az əvvəl İsfahana gəlmiş digər Venesiya diplomatı İosafat Barbaro ilə görüşdü. 1474-cü il noyabrın 4-də Ağqoyunlu hökmdarı hər iki italyan diplomatını qəbul etdi. Kontarini bu qəbul haqqında

---

* İtalyan səyyahı Şərq ölkələrində məscidin hündür hasarla əhatələnməsi barədə məlumata malik olmadığı üçün Sultaniyyə məscidinin hasarını qalaya bənzətmişdi.

yazır: «1474-cü il noyabrın 4-də o (yəni Uzun Həsən – Y.M.), məni İosafat Barbaro ilə birlikdə yanına çağırırdı. Onun olduğu otağa daxil olduq. Hökmdarın əhatəsində səkkiz, görünür çox görkəmli əyan əyləşmişdi. Mən ölkənin qaydası ilə ona təzim etdim və Şöhrətli Respublikanın adından öz səfirliyimin məqsədini aydınlaşdırıb mənə verilmiş etimadnamələri ona təqdim etdim. Məni dinlədikdən sonra o, qısaca cavab verdi... Sonra isə həmin əyanların yaxınlığında əyləşməyi mənə əmr etdi. Bundan sonra bizə oranın adəti ilə hazırlanmış və ümumiyyətlə, olduqca dadlı, çoxlu cürbəcür yemək verdilər...» (25, s. 53)

Noyabr ayında Ağqoyunlu hökmdarı avropalı diplomatları daha bir neçə dəfə qəbul etdi. Bu qəbullardan birində əcnəbi qonaqlar İsfahan sarayı ilə tanış edildilər. Sarayı gəzərkən Uzun Həsənin qələbə səhnələri təsvir olunmuş qübbəvari tavanlı bir salon Kontarinini heyrətə saldı (25, s.54).

1474-cü il noyabrın 25-də Uzun Həsən öz hərbi qüvvələrinin başında Təbrizə yola düşdü. Uzun Həsənin hərbi qüvvələri, həmçinin Ağqoyunlu köçü, ayrı-ayrı məntəqələrdə düşərgə sala-sala hərəkət etdi və 1475-ci il iyunun əvvəllərində Təbrizə çatdı. Kontarini və başqa qərb elçiləri də Ağqoyunlularla birlikdə hərəkət edirdilər. Beləliklə, Kontarini İsfahandan Təbrizə gələrkən yolda keçən təqribən 6 ay ərzində dəfələrlə Uzun Həsən tərəfindən qəbul edildi, dövlət həyatının müxtəlif sahələrilə, xüsusən Ağqoyunluların həyat təzi ilə dərindən tanış

oldu və bütün gördüklərini, əlbəttə, diplomatiya məsələləri istisna edilməklə, qələmə aldı.

Səyyah yazır ki, «yolda olduğumuz müddətdə heç yerdə, kiçicik də olsa, heç bir xoşagəlməz hadisə və təhqirin şahidi olmadıq» (25, s. 55). Qadınlarımız haqqındakı qeyd isə daha maraqlıdır: «Qadınlar dedikcə qəşəng geyinirlər. Geyimdə olduğu kimi, at çapmaqda da kişilərdən daha mahirdirlər» (25, s. 55). Ambrocco Kontarini Ağqoyunluların plovu çox böyük həvəslə yediklərini göstərir. Lakin plovun nə olduğunu bilməyən Venesiya diplomatı onu «az miqdarda ət qatılmış saraçin darısı» adlandırır.

Uzun Həsənin qoşunları 1474-cü il dekabrın 14-də Qum şəhərinə çatdı. Hökmdar bərk soyuqlar düşdüüyü üçün Qumda qışlamaq qərarına gəldi və 1475-ci ilin martın 21-dək burada qaldı. Səyyah yazır ki, həmin müddət ərzində biz yerli adətə görə, «dəfələrlə Uzun Həsənin yanına dəvət olunduq. Bəzən biz onunla birlikdə nahar edirdik. Bu zaman bizi onun alaçığına buraxırdılar; bəzən də qapının ağzında gözləyir və çox vaxt onunla kəlmə də kəsmədən qayıdırdıq. Bir yerdə olduqda o, bizdən ölkəmiz haqqında məlumat alır, çox hallarda olduqca qəribə suallar verirdi. Onu da deyim ki, Uzun Həsənin alaçığının girəcəyi artıq şərəfətli yerdir. Hər gün onun yaxınlığına çoxlu görkəmli adamlar toplanır. ...Burada dörd yüzə qədər və ondan çox adam nahar edir. Onlara mis camlarda az miqdarda ət qatılmış saraçin darısı və ya başqa hər hansı bir darı verirlər. Bunu onlar çox böyük həvəslə

yeyirlər.* Hökmdarın özünə və onunla bir süfrədə nahar edənlərə isə çox və olduqca yaxşı hazırlanmış xörəklər verirlər. Uzun Həsən çox yeyir, fasiləsiz şərab içir və öz müsahiblərini ələ salmağı sevir. Onun yanında həmişə çoxlu rəqqasə və xanəndə olur. Onlar hökmdarın əmri ilə çalib-oyunayır, oxuyurlar. Ümumiyyətlə, o, xoştəbiət, uca-boy, arıq, qırmızısifət adamdır və özündə də nə isə tatar əlamətləri var. Şərab içəndə əlləri əsir. Üzdən ona 70 yaş vermək olar. O, zarafat etməyi sevir. Qəzəbli vaxtlarında dəhşətli olsa da, olduqca nəzakətlidir, ümumiyyətlə, onun rəftarı dedikcə xoşdur» (25, s. 57–58).

Yeni ili Qumda qarşıladıqdan sonra, Uzun Həsənin əmri ilə, 1475-ci il martın 21-də Ağqoyunlu düşərgəsi yenidən hərəkətə gəldi. Köçün tərpənməsi, dəvələrin, atların bəzədilməsi, qadınların «misilsiz at çapması» səyyahda dərin təsir doğurdu. Orta əsr köçəri tayfalarımızın adi həyat təzi əks olunan bir parçaya diqqət edək: «1475-ci il martın 21-də biz bütün düşərgə ilə birlikdə Qumdan Təbrizə yola düşdük. Əlahəzrəti müşayiət edənlərin hər biri bütün ailəsi və əmlakını dəvələrə və atlara yükləyib özü ilə aparırdı ki, bunların hamısı birlikdə böyük karvana çevrilirdi. Gündə 10–12 mil, yaxınlıqda yaxşı otlaqlar olmayanda isə 20 milə qədər yol gedirdik; belə hallar nadir olurdu. Uzun Həsənin

---

* Venesiya diplomatının «saraçın darısı və ya başqa hər hansı bir darı» adlandırdığı düyüdür. Ağqoyunluların «çox böyük həvəslə yediyi» isə plovdur.

yürüşü aşağıdakı qayda ilə olurdu: o, düşərgə salacağı hər hansı yerə əvvəlcə adamlarını göndərib alaçığını qurdu-rurdu. Gecə bütün düşərgə hərəkətə gəlir, həmin yerə yola düşürdü. Düşərgə, əksər hallarda otlaqları və suyu bol olan yerlərdə salınırdı. O, burada otlaqların otu qurtarınca qalır, sonra isə yolunu davam etdirirdi. Qadınlar düşərgəyə kişilərindən əvvəl gəlirdilər ki, alaçıq qursun-lar və onlar gəlincə rahatlıq yaratsınlar. Onlar dedikcə qəşəng geyinir, öz əla atlarını misilsiz çapırlar. Ağqo-yunlular, ümumiyyətlə, dəbdəbəni sevirlər. Onlar öz dəvələrini yükləyəndə elə bəzəyirlər ki, adam baxmaqdan doymur. Onların içərisində elə bir kasıb yoxdur ki, onun ən azı yeddi dəvəsi olmasın. Buna görə də uzaqdan onların köçü çox böyük izdihama bənzəyir. ... Uzun Həsən Təbrizə yaxınlaşanda onu ən azı iki min piyada müşayiət edirdi; süvarilərin sayı isə, İosafat Barbaro və mənim gördüyüm kimi, beş yüz nəfərdən çox olmazdı; qalanları isə nizamsız halda hara gəldi getmişdilər.* Əlahəzrətin alaçığı qeyri-adi dərəcədə gözəldir. Yatdığı yer otaq şəklində düzəldilmiş və dövrəsinə qırmızı keçə vurulmuşdu; qapıları hər hansı bir yaxşı ev üçün yararlar. Yolumuzu yuxarıdakı qayda ilə davam etdirir və alaçıq-larımızla Uzun Həsənin arxasınca irəliləyirdik; özümüzə

---

* Şübhəsiz ki, Ağqoyunlu hökmdarı hərbi qüvvənin bir hissəsini İsfahanda qoymuşdu. Qalan qoşunların isə təbiidir ki, hamısı Təbrizdə saxlanılmırdı. Buna görə də Təbrizə yaxınlaşan qoşunların sayı belə az idi.

lazım olan azuqəni düşərgənin bazarından olduqca baha qiymətə alırdıq. Çox vaxt o bizi yuxarıda təsvir olunan təmtəraqlı süfrəsinə dəvət edirdi. Lakin daha tez-tez bizə müxtəlif ərzaq şeylərindən pay göndərirdi ki, bu da onun çox lütfkar olmasına aşkar sübutdur. Ümumiyyətlə, yolda olduğumuz bütün müddət ərzində nə onun özündən, nə də yaxın adamlarından kiçik də olsa təhqirə məruz qalmadıq» (25, s. 58–59).

Ağqoyunlu hökmdarı 1475-ci il mayın 31-də, iyunun 8-də və 26-da – üç dəfə sarayda olan qərb diplomatlarını qəbul etdi. Həmin qəbul mərasimləri haqqında Kontarininin qeydlərinin konkret əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, bu məlumat Ağqoyunlu dövlətinin uzaq Burqundiya hersoqluğu və Moskva knyazlığı ilə də diplomatik əlaqələr saxladığını, Uzun Həsənin bu ölkələrə elçilər göndərdiyini sübut edir. İndi də hər üç qəbul mərasimi haqqında italyan diplomatının qeydlərinə diqqət yetirək.

Birinci qəbul: «1475-ci il mayın 30-da, Təbrizə çatmağımıza heç 15 mil də qalmamışdı ki, düşərgəmizə Lüdivik adlı bir Bolonya rahibi gəldi. O, Antioxiya patriarxı və Burqundiya hersoqunun elçisi olduğunu bildirdi. Onun gəlişindən çox keçməmiş Uzun Həsən yanımıza adam göndərib bizdən soruşdu ki, bu elçini tanıyırmı? Cavabında isə onun haqqında ən xoş məlumat aldı. Ayın 31-də səhər əlahəzrət həmin Lüdiviqi yanına çağırırdı. Bu qəbulda olmağı bizə əmr etdi. Patriarx ona əvvəlcə adət üzrə hədiyyələr verdi. Hədiyy-

yələr qızılı zərxara, al-qırmızı məxmər və bənövşəyi mahuddan tikilmiş kaftanlardan ibarət idi. Biz alaçığa girəndə isə, Uzun Həsənin əmri ilə o, öz səfirliyinin məqsədini – Burqundiya hersoqunun müxtəlif təkliflərini izah edirdi. Bunları burada (yəni səyahətnamədə – Y.M.) aydınlaşdırmağı yersiz sayıram. Bu təkliflərə əlahəzrətin özü də xüsusi diqqət vermədi. Qəbul qurtardıqdan sonra hamımız süfrəyə dəvət olunduq. Nahar zamanı Uzun Həsən Lüdivikə müxtəlif suallar verir, Lüdivik isə bu suallara bacardığı qədər qənaətləndirici cavablar verirdi. Nahardan sonra biz əlahəzrətə təzim edib öz alaçığımıza qayıtdıq» (25, s. 60).

İkinci qəbul: «...1475-ci il iyunun 8-də bizi patriarxla birlikdə Uzun Həsənin yanına çağırıldı. Əlahəzrət hələ bundan əvvəl dörd dəfə işarə vurmuşdu ki, mən firənglər* ölkəsinə qayıdım, ... İosafat Barbaro isə onun yanında qalsın** ; lakin mən onun bu təklifindən hər dəfə boyun qaçırır və heç ağıma da gətirmirdim ki, o, yenidən bu təklifi təkrar edəcəkdir. Uzun Həsən bizi qəbul edən kimi əvvəlcə patriarxa müraciət etdi: «Öz hökmdarının yanına

---

* Orta əsrlərdə azərbaycanlılar avropalıları «firəng» adlandırırdılar. Bu, Avropa tarixində mühüm rol oynamış franklarla və Frank dövləti ilə bağlıdır.

** Ağqoyunlu hökmdarı yenidən Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlayacağı təqdirdə Aralıq dənizi sahilinə çıxmaq, beləliklə də, qoşunununu Venesiyadan göndərilmiş odlu silahlarla, xüsusən toplarla silahlandırmaq istəyirdi. Həmin silahları isə məhz İosafat Barbaro gətirmişdi. Buna görə də o, İosafat Barbaronu «yanında» saxladı, Ambrocco Kontarinini isə geri yola saldı.

qayıt və bildir ki, mən Osmanlılarla müharibəyə başlamaq vədimdən dönməmişəm, buna indi də hazırım...»* Bundan sonra isə mənə müraciətlə sözünə davam etdi: «Bu adamla birlikdə sən də qayıdacaqsan. Öz hökmdarına aydınlaşdır ki, mən Osmanlılarla müharibə etməyə hazırım; qoy o da öz tərəfindən belə etsin. Mən özümə səndən yaxşı və daha layiqli başqa səfir seçə bilmədim. Sən İsfahana qədər getmiş, oradan mənimlə birlikdə qayıtmış, bizim hazırlığımızı öz gözlərinlə görmüsən. Buna görə də bütün bunların hamısını öz hökmdarına və başqa xristian hökmdarlarına danışa bilərsən» (25, s. 60–61).

Üçüncü qəbul: «Ayın 26-da biz sonuncu dəfə əlahəzrətin yanına çağırıldıq. Qəbuldan əvvəl biz, onun göstərişi ilə, ... bəxşiş üçün ayrılmış müxtəlif ipək məmulatına, ... habelə Burqundiya hersoqu, bizim şöhrətli respublikamız və ... Böyük Moskva knyazının səfiri Marko Rosso adlı birisi üçün ayrılmış hədiyyələrə baxdıq... Sonra bizi əlahəzrətin alaçıqına apardılar. Alaçıqda bizdən başqa onun iki türk (azərbaycanlı – Y.M.) elçisi vardı. Onların biri Burqundiya hersoqunun, digəri isə Böyük Moskva knyazının yanına yola düşürdü. (25, s. 63–65).

---

* Ağqoyunlu hökmdarı Burqundiya elçisini qəbul etdiyi zaman ona «mən Osmanlılarla müharibəyə başlamaq vədimdən dönməmişəm, buna indi də hazırım», – deməsi, heç şübhəsiz ki, iki ölkə arasında bundan əvvəl də diplomatik əlaqələr və müvafiq danışıqlar olduğunu sübut edir.

Kontarini 1475-ci il iyunun 28-də Ağqoyunlu sarayını tərk etdi. Onunla birlikdə III İvanın elçisi Marko Rosso, Burqundiya elçisi Lüdoviq, habelə Uzun Həsənin Moskvaya və Burqundiya gedən elçiləri də yola düşürdülər. Lakin 1475-ci ildə Kafanı Türkiyə qoşunları tutduğundan Kontarini Qara dəniz yolu ilə qayıda bilmədi, Volqaboyuna çıxmaq üçün Tiflisdən Şimali Azərbaycana gəldi. Şirvanşahlar dövlətinin ərazisindən keçərkən onu bir nəfər azərbaycanlı bələdçi müşayiət edirdi. Səyyahın Şimali Azərbaycan haqqında ümumi təəssüratı: «Bu ölkənin ərazisinin çoxu olduqca gözəl və məhsuldar düzənlikdir. Bura Uzun Həsənin torpaqlarından* daha yaxşı və daha bərəkətlidir. Bələdçimizdən** mən bütün yol boyu çox razı qaldım» (25, s. 78).

Kontarini Şamaxı haqqında məlumatında Azərbaycan ipəyinin Venesiyada çoxdan məşhur olduğunu təsdiq edir: «Bu şəhərdə, bizdə talaman ipəyi adı ilə məşhur olan ipək hazırlanır. Bundan başqa, müxtəlif zərif ipək parçalar

---

* Səyahətnaməsindən göründüyü kimi, Ambrocco Kontarini bütün səyahəti dövründə, əsasən, Ağqoyunlu dövlətinin İran ərazisində olmuş, Azərbaycanın cənub torpaqlarını lazımınca gəzə bilməmiş, xalqımızın burada yaşayan hissəsinin həyat təzi ilə dərindən tanış ola bilməmişdi. Buna görə də Venesiya diplomatı Şimali Azərbaycanı «Uzun Həsənin torpaqları» ilə müqayisə etdikdə heç şübhəsiz ki, İsfahana gedib qayıdarkən yolda gördüyü «qeyri-məhsuldar» İran düzlərini nəzərdə tutur.

** Ambrocco Kontarininin bələdçisi bu zaman azərbaycanlı idi. O, səyahətnaməsinin hər yerində azərbaycanlıları türk adlandırır.

toxunur... Şamaxı Təbriz kimi böyük deyil. Lakin mənim fikrimcə, hər cəhətdən ondan qat-qat yaxşıdır və insana lazım olan hər şey burada boldur» (25, s.78).

İtalyan səyyahı 1475-ci il noyabrın 6-da Şamaxıdan Dərbəndə yola düşdü. Yol boyunca Azərbaycan kəndlərində qonaqpərvərlik gördü, alma bağlarımıza heyran oldu: Şamaxıdan sonra «...gah dağlar, gah da düzənlərlə sakitcə yolumuza davam edirdik. Yol boyunca qaldığımız türk (azərbaycanlı – **Y.M.**) kəndlərində bizi olduqca yaxşı qəbul edirdilər. Yarıyolda o qədər də böyük olmayan, lakin çox gözəl bir şəhər var. Burada o qədər gözəl meyvələr, xüsusən alma yetişir ki, onlara baxanda öz gözlərinə inanmırsan» (25, s. 79).

Kontarini noyabrın 12-də, özü demişkən, «Tatarıstan sərhədində yerləşən və həmçinin Şirvanşahlara məxsus olan Dərbənd şəhərinə» çatdı. Onun bu qədim Azərbaycan şəhəri haqqındaki məlumatı da olduqca maraqlıdır: «Dərbənd, Bakı dənizinin* və ya Xəzər dənizinin lap sahilindədir. Deyilənə görə, hələ Böyük İsgəndər tərəfindən salınmış bu şəhər Dəmir qapı adlanır... Tatarıstandan Midiyaya** və İrana ancaq bu şəhərdən keçib getmək mümkündür... Dərbənd möhkəm, qalın divarlarla əhatələnmişdir... Dərbənddə insan üçün lazım olan hər şey –

---

* Orta əsr səyyahları Xəzər dənizini Bakı dənizi də adlandırırdılar.

Bu, Bakının Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rol oynadığını göstərir.

** Bəzi Avropa səyyahları Azərbaycanı «Midiya» adlandırırdılar.

meyvə, şərab boldur. Bakı dənizi olduqca böyükdür və heç bir körfəzi yoxdur. Deyildiyinə görə, o, Qara dənizdən kiçik deyil. Lakin ondan daha dərinidir. Əhali bu dənizdən çoxlu nərə balığı və ağ balıq tutur... Dərbəndlilər ürəyiaçıq adamlardır. Onların yanında olduğumuz bütün müddət ərzində bir dəfə də olsun, kiçik də olsa, heç bir təhqirə məruz qalmadıq... əhali bizimlə olduqca yaxşı rəftar edirdi» (25, s. 79–80).

Kontarini Dərbənddə təqribən 5 ay – Həştərxana gəmi gediş-gəlişi açılana qədər qaldı. 1476-cı il aprelin 6-da o, Marko Rosso və Uzun Həsənin Moskvaya gedən elçisi ilə birlikdə Həştərxana yola düşdü. Səyyahın Azərbaycan ərazisini tərk edərkən Həştərxana gedən gəmi ilə əlaqədar olaraq verdiyi bir məlumat da maraqlıdır. Venesiya diplomatının yazdığına görə, həmin gəmidə cəmi 35 nəfər vardı ki, onların da əksəriyyəti «ruslar və tatarlardan xəz və başqa mallar almaq üçün saraçın danısı (düyü – Y.M.), ipək parça və başqa xırdavat» aparan tacirlər idi (25, s. 83).

KOLUMB *Xristofor, Kristoforo Kolumbo Kristoval Kolon* – məşhur səyyah. Amerika qitəsini kəşf etmişdir. Kolomb 1451-ci il oktyabrın 29-da İtaliyanın Genuya şəhərində doğulmuş, ömrünü İspaniyada başa vurmuşdur (20 may 1526-cı il). Vaxtilə qüvvətli dəniz dövləti olan Genuya mühiti, dənizçilik sahəsində burada toplanmış zəngin təcrübə və elmi biliklər Kolumbun dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdi. O, ilk dəniz səyahətlərinə də hələ 1472-ci ildə doğma şəhərində

başlamışdı. 1476-cı ildə Portuqaliyaya gedən Kolumb ilk dəfə buradan uzaq dəniz səyahətlərinə çıxdı – İngiltərəyə, Atlantik okeanındakı Madeyra adasına, Qvineya körfəzinə üzdü. Bir müddət Madeyra adasında yaşadı. Səyyah Portuqaliyada ailə də qurdu – Portu-Santu adasının hakimi italyan Perestrellonun qızı ilə evləndi. Beləliklə, Kolumb 1479-cu ildə qəti olaraq Portuqaliyada qərarlaşdı. Bu zaman geniş coğrafi biliyə malik olan Kolumb, artıq dənizçilik işində də xeyli zəngin təcrübə toplamışdı. O, Yerin kürə şəklində olması fikrinə qəti olaraq inanırdı. Özündən əvvəlki coğrafi kəşflər, xüsusən Marko Polonun keçdiyi səyahət yolu, onun Uzaq Şərq ölkələri, oradakı dənizlər, Hindistan, Seylon haqqındakı məlumatları Kolumbu bu fikirdə daha da möhkəmləndirdi. Digər tərəfdən Kolumba məlum oldu ki, hələ qədim dövrdə Aristotel, Strabon və Seneka söyləmişlər ki, Avropadan qərbə doğru hərəkət edərək Hindistana gedib çıxmaq mümkündür. Orta əsrlərdə isə, Kolumbdan bir az əvvəl məşhur italyan astronomu florensiyalı Toskanelli (1397–1482) də qəti olaraq belə fikrə gəldi ki, qərb istiqamətində üzüb Hindistana çatmaq olar. Lakin Kolumb da daxil olmaqla o zamankı coğrafiyaşünaslar Yer kürəsini əslində olduğundan kiçik təsəvvür edirdilər. Ona görə də güman edirdilər ki, Qərbi Avropadan Atlantik okeanı vasitəsilə Şərqi Asiya sahillərinə bir o qədər də böyük məsafə yoxdur. (Hələ aralıqda Amerika kimi böyük bir qitənin olması isə onların heç ağlına belə gəlmirdi!)

Yer haqqında coğrafi biliklərin genişlənməkdə olduğu bir zamanda, artıq Qərbi Avropada müstəmləkə işğalları dövrü başlanmışdı. Coğrafi kəşflər, yeni torpaqlar tutmaq Portuqaliya və İspaniya kimi ölkələrin dövlət siyasətinə çevrilmişdi. Bu iki dövlət Hindistana dəniz yolu tapmaq üstündə bəhsə girmişdilər. Buna görə də Kolumb Atlantik okeanı ilə qərbə doğru üzüb Hindistana dəniz yolu tapmaq barədə öz layihəsini Portuqaliya kralı II Joana (1481–1495) təqdim etdi. Kral Kolumbun təklifini rədd etdi. Çünki bu zaman Portuqaliya səyyahı Diyeqo Kan Atlantik okeanı ilə Afrikanın Qana sahillərinə qədər irəliləmiş (1482–1483) və II Juanı əmin etmişdi ki, portuqaliyalılar bu istiqamətdə kəşfləri davam etdirsələr tezliklə Hindistana dəniz yolu açacaqlar. Buna görə də Portuqaliya Kolumbun ehtimala əsaslanan, qeyri-real görünən layihəsini həyata keçirmək üçün vəsait buraxmadı. Belə olduqda, Kolumb 1484-cü ildə Portuqaliyanın rəqibi olan İspaniyaya köçdü. 1486-cı ildə İspaniya kraliçası İzabella Kolumbu qəbul etdi və onun layihəsini bəyəndi. Lakin kral şurası Kolumbun layihəsinə inanmadı və onun üçün ekspedisiya təchiz etməkdən ötrü vəsait buraxmadı. Böyük səyyah yenidən Portuqaliya kralına müraciət etdi. Rədd cavabı aldı. Fransaya müraciət etdi. Oradan da eyni cavabı aldı. 1492-ci ildə səyyah üçün, nəhayət, işıq ucu açıldı. Bu zaman İspaniya ölkənin cənubundakı ərəblərə məxsus Qranadanı ələ keçirdi. Bununla da İspaniyada ərəb əsarətinə qarşı mübarizə başa çatdı. Bu zaman kraliça

İzabella Kolumbu İspaniyaya dəvət etdi və onun səfəri üçün ekspedisiya təchiz olunacağını bildirdi. Kolumb ekspedisiyalarının təchizinə səyyahın İspaniyanın Palos şəhərindən olan dostları – Pinson qardaşları da kömək edirdilər. Geniş maddi imkanları olan bu qardaşlar, həm də məşhur dənizçi və gəmi sahibləri idilər.

Böyük coğrafi kəşflər dövrünün bir çox səyyahı, o cümlədən Kolumb, heç də «elm fədailəri» deyildilər. Onlar geniş mənada, öz ölkələrinin ilk müstəmləkə işğalçıları idilər. Lakin onların konkret mənafeləri də vardı. Məsələn, Kolumbun 1492-ci il aprelin 17-də İspaniya kralı ilə bağladığı müqaviləyə əsasən ona irsi olaraq baş admiral rütbəsi və kəşf olunacaq ölkələrin vitse-kralı vəzifəsi vəd olunurdu. Bundan əlavə, işğal olunan ölkələrdən ələ keçiriləcək qənimətin də onda biri Kolumba çatmalı idi.

Nəhayət, gözlənilən gün gəlib çatdı. 1492-ci il avqustun 3-də İspaniyanın Palos limanından 90 nəfərdən ibarət heyəti olan üç gəmi uzaq səfərə çıxdı: «Santa Mariya», «Pinta» və «Ninya». Bu Kolumbun naməlum səfərə çıxan ilk ekspedisiyası idi. Beləliklə, coğrafi kəşflər tarixində ən cəsarətli addım atıldı: «Santa Mariya» adlı flaqman gəmisi Kolumb tərəfindən idarə olunurdu. Qalan iki gəmi isə Pinson qardaşlarına məxsus olmaqla onun arxasınca irəliləyirdi. Kanar adalarından sonra hey Atlantik okeanının içərilərinə doğru üzən Kolumb dəfələrlə istiqaməti dəyişsə də, qurudan əsər-əlamət görünmürdü. Nəhayət, 1492-ci il oktyabrın 12-də gecə saat 2

radələrində matros Rodriqo de Triyenanın həyəcanlı səsi eşidildi: «Quru!» Səhərə yaxın portuqaliya gəmiləri artıq qumlu sahilə yan almışdılar! Bu zaman Kolumbun sevincinin həddi-hüdudu yox idi. O, güman edirdi ki, Şərqi Asiya sahilinə çatıb, artıq Hindistana yaxın dəniz yolu kəşf olunmuşdur! Əslində isə səyyah gözlənilmədən başqa bir böyük kəşf etmişdi. Kolumbun gəmiləri Baham adalarının birinin – Quanaxani (Kolumb bu adanı «San-Salvador» adlandırdı) adasının sahilinə yan almış, ispan gəmiləri yeni qitəyə – Amerikaya gəlib çıxmışdılar. Lakin səyyah buranı Şərqi Asiya yaxınlığındakı adalardan biri hesab etdi və dərhal əfsanəvi daşqaş ölkəsini tapmaq üçün cənuba doğru üzdü. Oktyabrın 27-də Kuba (Kolumb bu adanı «Xuana» adlandırdı) kəşf olundu. «Hindistan axtarışı», daha doğrusu, qızıl-gümüş axtarışı davam etdirildi. Bu dəfə – dekabrın 6-da Haiti adası (Espanyola və ya İspanyola) tapıldı. Lakin bu yerlər səyyahın öz təsəvvüründə canlandırdığı «Hindistan» və ya «Çin» ölkələrinə bənzərmirdi. Haitidən sonra kəşfləri davam etdirmək mümkün olmadı. «Santa-Mariya» qəzaya uğramış, «Pinta» isə «yoxa çıxmışdı». Belə olduqda o, Haitidə möhkəmləndirilmiş bir məntəqə yaratdı və burada 43 nəfər könüllü qoyub 1493-cü il yanvarın 16-da İspaniyaya yola düşdü. Həmin il martın 15-də o artıq Palos limanına yan almışdı.

İlk səfərdən qayıdarkən Kolumb İspaniyada yaxşı qarşılandı. Barselonada onu İspaniya kraliçası İzabella

və kral Fernando qəbul etdilər. O, bu dəfə İspaniya sarayını inandıra bildi ki, yeni kəşf olunan ölkələr xəzinəyə külli-miqdarda gəlir verəcək; Şərqi Asiya sahillərinə dəniz yolu tapılıb, Hindistanın kəşfinə isə az qalıb. Böyük ümidlər verən bu məlumatlara görə o, «Baş okean admiralı» rütbəsi ilə təltif olundu.

1493-cü il sentyabrın 25-də Kolumb ikinci dəfə Atlantik okeanının qərbinə doğru səyahətə çıxdı. Bu dəfə o, 17 gəmi və 1500 nəfərlik heyətlə yola düşmüşdü. Bu gəmilər İspaniya sarayı üçün daş-qaş gətirməli, qarət yolu ilə varlanmağa gedən 1500 nəfər ispan cəngavəri isə həm də missioner kimi xristianlığı yaymalı idi. Bu dəfə Kolumb əvvəlki yolla getmədi. O, düz Hindistan sahillərinə gedib çıxmaq üçün Atlantik okeanını nisbətən cənub tərəfdən üzüb keçdi. Lakin səyyahın niyyəti yenə də boşa çıxdı. Hindistan əvəzinə Kiçik Antil adalarını, Dominika, Mariya Qalante, Qvadelupa, Antiqua və Puerto-Rikonu kəşf etdi. Noyabrın 22-də Kolumb yenidən Haitiyə gəldi. Lakin o, Haitidə qoyub getdiyi «könüllülər»dən heç birini sağ tapmadı. Yerli hindular onları əsarət altına salmağa gəlmiş yadelli qəsbkarların hamısını qırışdırdılar. Haitidən sonra Kolumb Kuba sahillərinə gəldi və 1494-cü il mayın 4-də Yamayka adasını kəşf etdi. Sonra isə yenidən Kubaya, oradan da Haitiyə qayıtdı. Burada yerli hindulara qarşı bir neçə yürüş təşkil etdi. Özü və ailəsi üçün sərvət toplamaqla məşğul oldu. Bir qardaşını – Diyeqonu yeni kəşf olunmuş adalara canişin, digərini – Varfolomeyi (Bartolomeonu) isə ona müavin təyin etdi. Bu zaman artıq

ekspedisiya heyəti Kolumbun səmərəsiz «Hindistan axtarırlarından», xüsusilə onun acgözlüyü və nəzakətsizliyindən təngə gəlmişdi. Onların içərisində narazılıq və həyəcan başlamışdı. Bir çoxları isə İspaniyaya qayıtmışdı. Bütün bunlardan kral sarayının da xəbəri vardı. Çox çəkmədi ki, Kolumbun imtiyazları məhdudlaşdırıldı və Haitiyə xüsusi kral canişini göndərildi. Kolumb isə vaxtilə ona verilmiş imtiyazları bərpa etmək üçün 1496-cı il iyunun 11-də İspaniyaya qayıtdı. Səyyah bu dəfə də özünə haqq qazandıra bildi.

1498-ci il mayın 30-da (bu zaman Portuqaliya dənizçisi Vasko da Qama artıq Hindistana dəniz yolu kəşf etmişdi, lakin bu xəbər hələlik Avropaya gəlib çatmamışdı) Kolumb 6 gəmi ilə üçüncü dəfə Atlantik okeanı ilə qərbə doğru yola düşdü. Lakin bu dəfə uzaq səfərə gedən gəmilərin heyəti sürgünə məhkum edilmiş canilərdən ibarət idi. İspanlar «könüllü surətdə» hindularla vuruşmağa getmək istəmirdilər... Kolumb səfərə çıxan gəmilərdən üçünü Haitiyə göndərdi. Özü isə qalan üç gəmi ilə Atlantik okeanı ilə, əvvəlkinə nisbətən, bir qədər də cənub-qərbə doğru üzdü ki, nəhayət, Hindistana gedib çıxsın. Səyyah bu dəfə, həqiqətən də, böyük bir materikin sahilinə gəlib çıxdı. Lakin səyyah yenə də arzusuna çatmadı. Yeni kəşf olunan materik Hindistan yox, Cənubi Amerika idi. Bu səfər zamanı Orinoko çayının mənsəbindən qərbə doğru hərəkət edən Kolumb Trinidad adasını kəşf etdi. Lakin Hindistanın bu yerlərdə olduğuna şübhəsini itirməyən

səyyah yenə də ağına gətirmədi ki, Şərqi Asiya sahillərindən onu böyük bir qitə ayırır. Beləliklə, səyyah yeni qitə kəşf etdiyini bu dəfə də yəqin etmədi. O, ümitsizlik içərisində «daimi dayanacağı»na – Haitiyə qayıtdı. Haitidə isə yerli əhali və ispanlar Kolumbun qardaşı Varfolomeyin amansız rejiminə qarşı üsyana qalxmışdılar. Kolumb bu üsyanı çətinliklə yatırda bildi. Lakin ona qarşı narazılıq daha da artdı. Səyyahın verdiyi xoş vədlərin heç biri özünü doğrultmamışdı. Kolumbun səfərləri hələlik nə xəzinəni, nə okean adlayıb gəlmiş cəngavərləri, nə də missionerləri – din təbliğatçılarını varlandırmışdı.

Elə bu zaman, 1500-cü il avqustun 3-də Haitiyə Fransisko Bobadilya adlı yeni İspaniya canişini gəldi. O, çatan kimi Kolumbu və qardaşını qandalladıb İspaniyaya göndərdi, əmlaklarını isə müsadirə etdirdi. Lakin səyyah bu dəfə də başını qurtara bildi. Rütbəsi bərpa olundu və 1502-ci il mayın 9-da dördüncü dəfə dənizə çıxdı. Bu, Kolumbun son səfəri idi. Əvvəlki nüfuzunu itirmiş səyyah bu dəfə uzaq səfərə dörd kiçik gəmi və 150 nəfər heyət üzvü ilə çıxırdı. Bu dəfə o, belə qərara gəldi ki, haradasa Kuba yaxınlığında əsl Hindistanın sahillərinə çıxmaq üçün keçid – boğaz olmalıdır. Kolumb bu boğazı tapmaq istəyirdi. Həmin arzu ilə səyyah bu dəfə yenidən Haitiyə gəldi. Lakin yeni canişin onu sahilə çıxmağa qoymadı. Belə olduqda o, Mərkəzi Amerika sahillərinə üzdü – indiki Hondurasa gəlib çıxdı. Burada səyyah ilk dəfə eşitdi ki, qurunun o tayında böyük bir dəniz var.

Lakin səyyah bu dənizə, yəni Sakit okeana çıxış yolu tapa bilmədi. Həm də bu zaman, artıq onun iki zədələnmiş gəmisi qalmışdı. Beləliklə, səyyah 1503-cü il mayın 1-də Mərkəzi Amerika sahillərini tərk etdi, əvvəlcə Kubaya, oradan da Yamaykaya gəldi. Burada dördüncü səyahət də sona çatdı, özü də arzu olunmadan: 1503-cü il iyunun 14-də o, zədələnmiş gəmiləri sahilə oturtmağa məcbur oldu. Həmin gəmilərin qırıntılarından o, hinduların hücumu ehtimalına qarşı möhkəmləndirilmiş məntəqə yaratdı. Cəsur dənizçi Diyeqo Mendes isə kiçik bir hindu qayığında açıq dənizə çıxdı. O, qəzaya uğramış dənizçiləri xilas etmək üçün köməyə gəmi gətirməkdən ötrü Haitidəki ispan məskəni Santo-Dominqoya getdi. Bir aydan sonra köməyə gəmi yetişdi. 1504-cü il noyabrın 25-də xəstəlikdən üzülüb əldən düşmüş Kolumb həmin gəmidə İspaniyanın San-Lukar limanına daxil oldu. O, burada öyrəndi ki, kraliça İzabella, artıq sağ deyil. Beləliklə, səyyahın yeganə ümidi boşa çıxdı. Kral Ferdinand isə Kolumbun müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş heç bir imtiyazını bərpa etmədi. Hamı tərəfindən unudulmuş səyyah son səyahətindən iki il sonra Valyadoliddə öldü.

Lakin Kolumb ölümündən sonra bir daha Amerikaya «səyahət etdi». O, əvvəlcə Valyadoliddə – İspaniyada dəfn olundu. Sonra səyyahın cəsədi Sevilyaya köçürüldü. Sevilyadan Santo-Dominqoya aparıldı. Santo-Dominqodan sonra Kubaya – Havanaya «səyahət etdi». Nəhayət, 1899-cu ildə bu səfər də İspaniyada sona çatdı: vaxtilə səyyahın özü kimi, cəsədi də Sevilyada qərarlaşdı.

Beləliklə, Kolumbun səyahətləri nəticəsində o zamanlar Yeni Dünya adlanan Amerika qitəsi və bu qitəyə gedən dəniz yolu kəşf olundu (1492). Lakin Kolumb yeni qitə kəşf etdiyini bilmədi. Məqsədinə yetmək üçün son dərəcə inadcıl adam olan Kolumb fikirlərində də dönməz idi. Onun beyninə möhkəm yerimişdi ki, Atlantik okeanının qərbinə doğru gedib ancaq Şərqi Asiya və ya Hindistan sahillərinə çıxmaq olar. Fikrində inad edən səyyah heç cür ağına gətirmirdi ki, onun gedib çıxdığı adalar, kəşf etdiyi materik tamamilə yeni qitədir. Bundan başqa, o dövrün qərb səyyahlarını, o cümlədən Kolumbu kəşflər, elmin inkişafı, yeni kəşf olunan ölkələrin xalqları, bu xalqların mədəniyyəti deyil, sərvət, qızıl-gümüş maraqlandırır. Onlar Şərqi Asiya sahillərinə, Cənubi Asiyaya və Hindistana tələsirdilər. Əfsanəvi Hindistan ölkəsini, burada «tökülüb-qalan» daş-qaş, ədviyyatı kim daha tez ələ keçirəcək, xristianlığı yayıb bu yerləri kim daha tez öz müstəmləkəsinə çevirəcək – avropalı qəsbkarları ən çox bu maraqlandırır. Kolumb da buna görə yenicə kəşf etdiyi diyarı – Mərkəzi Amerikadakı adaları «Vest-Hind», yəni «Qərbi Hindistan», oranın əhalisini isə «hindular» adlandırır. Kolumbun yol verdiyi səhv indi də yaşayır, indi də düzgün olmayaraq, Amerikanın ən qədim yerli əhalisi «hindu» adlandırılır. Kolumbun bu səhvi özü üçün də «baha başa gəldi». Əgər kəşf etdiyi yerləri o özü «Vest-Hind» adlandırmasaydı, bəlkə də, yeni qitə sonralar Ameriqo Vespuççinin şərəfinə Amerika deyil, Kolumbiya adlanardı. (Bu daha ədalətli olardı!) Kolumb Amerika

sahillərinə gedib çıxan ilk avropalı deyildi. Kolumbdan təqribən 500 il əvvəl – 1000-ci ildə norman cəngavərləri özlərinin kiçik qayıqlarında Şimal–Şərqi Amerika sahillərinə gedib qayıtmışdılar. Afrikalılar da Atlantik okeanını keçməmiş deyillər. Lakin o zamanlar bu yollar tezliklə unuduldu. Hələ avropalılar xammal mənbələrinə, sərfəli bazarlara ehtiyac duymurdular, feodal geriliyi şəraitində yaşayırdılar. Kolumbun dövründə isə Avropa kapitalizmi ilk müstəmləkəçilik addımlarını atırdı. Xammal mənbələri, sərfəli bazarlar ələ keçirmək, qızıl–gümüş qarəti qərbdə dövlət siyasətinə çevrilmişdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində isə Kolumblar, Vasko da Qamalar, Magellanlar mühüm rol oynayırdı.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov özünün məşhur «Kəşfül–Qəraib» əsərini Kolumbun səyahətlərinə həsr etmişdir (bax: 5, s. 77–118; 16, s.196–250).

VESPUÇÇİ *Ameriqo* – italyan dənizçisi, Böyük coğrafi kəşflər dövrünün məşhur səyyahlarından biri 1451-ci il martın 9-da Florensiyada anadan olmuş, 1512-ci il fevralın 22-də Sevilyada ömrünü başa vurmuşdu. Ameriqo Vespuççi dərin siyasi pərakəndəlik dövrü keçirən İtaliyanın müxtəlif Avropa ölkələrinə səpələnmiş mütərəqqi fikirli adamlarından biri idi. O zaman geniş müstəmləkə işğallarına başlayan İspaniya və Portuqaliyada dərin məlumatlı italyan dənizçilərinə daha böyük ehtiyac vardı. ... Vespuççi uzun müddət

xırda qulluqçu kimi məşhur Florensiya bankirləri olan Mediçilərə xidmət etmiş, Mediçilər firmasının Seviliyada agentı olmuşdur. Mediçilərin Seviliya şəhərindəki ticarət evi isə məşhur səyyah Kolumbun ikinci və üçüncü ekspedisiyalarının təchiz olunmasında iştirak edirdi. Beləliklə, 1490-cı ildə İspaniyaya köçən Ameriqo Vespuççi öz həmvətəni Xristofor Kolumbla tanış oldu və onun Amerikaya gedən ekspedisiyalarının hazırlanmasında iştirak etdi. Çox keçmədən onun özü də İspaniyanın dəniz qüvvələrində xidmətə başladı, Hindistana dəniz yolu axtarılmasında iştirak etdi. 1498–1499-cu illərdə Alonso de Oxedanın başçılığı ilə İspaniyadan Cənubi Amerika sahillərinə bir ekspedisiya yola düşdü. Həmin ekspedisiyanın üzvlərindən biri də Ameriqo Vespuççi idi. Oxedanın başçılıq etdiyi ekspedisiya sonrakı Fransa Qvianası rayonunda sahilə yan aldı. Burada – Braziliya sahillərinə Ameriqonu quruya çıxaran Oxedanın ekspedisiyası səyahətinə davam etdi. İtalyan səyyahı isə şərqə və cənuba doğru Braziliya sahillərini tədqiq etməyə başladı; Amazonka çayını kəşf etdi, hətta bir qədər də çayın axarı yuxarı üzdü; bütün şimali Braziliya sahillərini öyrəndi; Orinoko çayının mənsəbinə, Kyurasao və Aruba adalarına, nəhayət, Haitiyə gəlib çıxdı. Haitidə Oxeda ilə birləşən Vespuççi Baham, Azor, Kanar adaları və Madeyra adası vasitəsilə 1500-cü il iyunun ortalarında İspaniyaya – Kadis limanına döndü.

1501–1502-ci illərdə Vespuççi yenidən Braziliya sahillərinə gəldi. Bu dəfə o, Portuqaliya hərbi-dəniz

ekspedisiyasının tərkibinə daxil idi. San-Roko burnu yaxınlığında sahilə çıxan italyan səyyahı Cənubi Amerikanın, demək olar, La-Plataya qədər bütün sahil zolağını tədqiq etdi. Hələ birinci səyahəti zamanı Vespuççi belə qənaətə gəlmişdi ki, bunca böyük sahil ancaq böyük bir materikə məxsus ola bilər. Lakin onun fikrincə, bu materik Asiya ola bilərdi. İkinci səyahətdən sonra Ameriqo qəti olaraq belə bir fikrə gəldi ki, bura ayrıca bir materikdir. Səyyah İtaliyaya dostu Lorenzo Mediciyə göndərdiyi məktubda, hətta buranı Yeni Dünya adlandırmağı təklif etdi. 1503–1504-cü illərdə o, daha iki dəfə Braziliyaya səyahət etdi və yeni fikrində daha da möhkəmləndi. Səyyah Atlantik okeanının əks sahilində kəşf olunmuş yeni materikin Hindistan, Çin və ya ümumiyyətlə, Asiya qitəsi olması fikrini birdəfəlik cəsarətlə rədd etdi. Bundan sonra Ameriqo öz xəritələrinə Avropa və Asiya ilə yanaşı, yeni qitəni də ayrıca bir quru parçası kimi daxil etdi. Onun xəritəsi bu qitələrin böyüklüyü haqda az-çox düzgün təsəvvür yaradırdı.

Braziliyaya son səyahətindən qayıtdıqdan sonra Ameriqo Vespuççi Sevilyada Kolumbla görüşdü. Kolumb öz həmyerlisindən təkidlə xahiş etdi ki, yenidən İspaniyanın xidmətinə keçsin. Beləliklə, 1505-ci ildə o, yenidən İspaniya vətəndaşlığını qəbul edib Sevilyaya köçdü, uzaq dəniz ekspedisiyalarının təşkilində fəal iştirak etməyə başladı. Lakin əsas diqqəti tədqiqat işlərinə, Böyük coğrafi kəşflərin ilk nəticələrini ümumiləşdirməyə yönəltdi.

Vespuççinin məktubları, xəritələri Avropada böyük əks-səda doğurdu. Hətta güman olunmağa başladı ki, yeni qitəni Kolumb deyil, Ameriqo Vespuççi kəşf etmişdir. Alman humanistləri Rinçman və Martin Valdzemüller özlərinin 1507-ci ildə nəşr etdirdikləri «Kosmoqrafiyaya ümumi giriş» əsərlərində yeni qitəni «Ameriqo tapdığı üçün» onun şərəfinə «Amerika» adlandırmağı təklif etdilər. Onlar həmin əsərə əlavə olunan dünya xəritəsinə yeni qitəni Amerika kimi daxil etdilər. Bu ad qlobusda da bu cür əks olundu. Cənubi Amerika üçün bu adı hamı qəbul etdi. 1538-ci ildən, yəni Merkatorun xəritəsində Cənubi və Şimali Amerika birlikdə «Amerika» kimi qeyd olunduqdan sonra isə yeni qitə bütövlükdə (həm Şimali, həm də Cənubi Amerika) Amerika adlandırılmağa başladı.

VASKO DA QAMA – Uzaq Şərq ölkələrində qızıl-gümüşün, daş-qaşın, bir sözlə, hər cür sərvətin «tökülüb-qalması» haqqında rəvayətlər Avropanı çoxdan dolaşmaqda idi. Bir zamanlar Avropa feodalları bu varidata yiyələnmək üçün «İsanın qəbrini kafirlərdən (yəni müsəlmanlardan – **Y.M.**) xilas etmək» bəhanəsi ilə Yaxın Şərqə qoşun çəkildilər, az qala 200 ilə qədər davam edən «Xaç müharibələri»nə (1096–1270) bais oldular. Qırğınlar, qiyamətlər oldu. Lakin səlcuqların əyri qılıncı xaça üstün gəldi. Qərbdən gələn qəsbkarlar arzularına yetişmədilər.

XIII əsrdə Marko Polonun Uzaq Monqolustanı, Çin, Hindistan və Seylon sahillərini, Azərbaycanı gəzib

vətənə qayıtdıqdan sonra söylədiyi şirin hekayətlər köhnə rəvayətləri yenidən canlandırırdı. Lakin Qərb feodalları, Avropa dövlətləri artıq Yaxın Şərqi qoşun çəkə bilməzdilər. Onların qarşısını səlcuqlardan daha qüvvətli Osmanlı imperiyası kəsmişdi. Şərqi sərvətini Avropaya çəkib aparmaq üçün ancaq bir yol qalırdı: Atlantik okeanı vasitəsilə Hindistana dəniz yolu kəşf etmək!

Avropanın qərb qurtaracağında yerləşən Portuqaliya bu işə çoxdan başlamışdı. Hətta Avropada ilk dənizçilik məktəbi də burda açılmışdı (XV əsr). Portuqaliya dənizçiləri Afrika sahillərini ələ keçirə-keçirə Ümid burnuna qədər gəlib çıxmışdılar: portuqaliyalı Diyeqo Kan 1482–1483-cü və 1485–1486-cı illərdə (bu səfərdə dünyada ən qədim qlobusun yaradıcısı Martin Behaym da iştirak edirdi) Afrikanın qərb sahilləri ilə cənuba doğru təqribən 2500 kilometr irəliləmişdi. Bundan az sonra Portuqaliya dənizçisi Bartolomeu Dias 1488-ci ildə Afrikanın cənubundan fırlanıb Hind okeanına keçdi. Afrika qitəsinin ən cənub nöqtəsini isə Bur burnu adlandırdı. Portuqaliyalıların Hind okeanına çıxması ilə Hindistana dəniz yolunun kəşf olunacağına ümid daha da artdı. Elə buna görə də Portuqaliya kralı II Joan həmin burunun adını dəyişdirib Xeyirxah Ümid burnu qoydu.

İspanlar da Hindistana dəniz yolu axtarırdılar. İspaniya dövlətinə xidmət edən böyük səyyah Kolumb güman edirdi ki, Yer kürə şəklində olduğundan Hindistana

qərbdən, yəni Atlantik okeanının qərbindən də gedib çıxmaq mümkündür; özü də bu yol daha yaxın ola bilər. Fikrini sübut etmək üçün səyyah Atlantik okeanı ilə qərbə doğru üzdü və 1492-ci ildə Amerika sahillərinə çatdı. Avropada ildırım sürəti ilə belə bir xəbər yayıldı ki, guya, Kolumb qərb tərəfdən Hindistana dəniz yolu tapdı. Bu, Portuqaliya hökumətini təntitdi. Hindistana dəniz yolunun kəşfi beləcə sürətləndi. Kral Manuel (1495-1521) bu işi Vasko da Qamaya tapşırırdı.

Böyük coğrafi kəşflər dövrünün məşhur səyyahlarından biri, Portuqaliya dənizçisi Vasko da Qama 1469-cu ildə Sinişdə doğulmuşdu. O, bir sıra dəniz səfərlərində iştirak etmiş, dənizçilik elminə dərinlən yiyələnmişdi. Vasko da Qama özündən əvvəlki Portuqaliya dənizçilərinin, xüsusilə Kanın və Diaşın səfərləri ilə yaxından tanış idi. Qeyd olunduğu kimi, Bartolomeu Diaş 1487–1488-ci illərdə Ümid burnuna çatmış və buradan ötür Hind okeanına daxil olmuşdu. İndi vəzifə ancaq Afrikanın cənubundan Hindistana qədər olan məsafəni qət etməkdən ibarət idi.

Vasko da Qama 1497-ci il iyulun 8-də 3 gəmi («San-Qabriel», «San-Rafael», «Berriu») ilə Lissabon yaxınlığındakı Riştellu limanından yola çıxdı. O, əvvəlcə Kanar adalarına, oradan isə Yaşıl Burun adalarına üzdü. Yaşıl Burun adalarına qədər onu təcrübəli dənizçi Bartolomeu Diaş müşayiət etdi. Yaşıl Burun adalarından sonra səyyah yelkənli gəmilər üçün əlverişli okean küləklərindən istifadə etmək məqsədilə qərbə – Atlantik

okeanının içərilərinə doğru istiqamət götürdü. 1497-ci il noyabrın 22-də o, artıq Ümid burnunu keçmiş, Hind okeanına daxil olmuşdu. Vasko da Qamanın ekspedisiyası Afrika sahili ilə şimala doğru çox çətinliklə hərəkət edirdi. Çünki avropalılar Hind okeanına, buradakı dəniz yollarına, axarlara, okean küləklərinə bələd deyildilər. Portuqaliya dənizçiləri çətin vəziyyətə düşmüşdülər. İndiki Somali sahillərində – malindidə yerli sakinlər Vasko da Qamaya məsləhət gördülər ki, Hindistana gedib çıxmaq üçün bu dənizlərə çox yaxşı bələd olan «qucaratlı mavr Malemo Kanaka»-nı bələdçi götürsün. Beləliklə, Vasko da Qama yuxarıda adı çəkilən mahir dənizçini özünə bələdçi götürüb 1498-ci il aprelin 24-də Malindini tərk etdi. Avropa mənbələrində və coğrafi kəşflərə dair qərb ədəbiyyatında Hindistana dəniz yolunun kəşfi ilə əlaqədar olaraq, çox vaxt adı belə çəkilməyən, yaxşı halda isə «ərəb losman» kimi bir kəlmə ilə qeyd olunan bu bələdçi məşhur ərəb səyyahı və alimi, coğrafi kəşflər tarixinin ən böyük simalarından biri olan Əhməd ibn Məcid idi. Hind okeanına, demək olar, qarışbaqarış bələd olan Əhməd ibn Məcid üstündən heç bir ay keçməmiş – 1498-ci il mayın 20-də Portuqaliya gəmilərini Hindistan sahillərinə gətirdi (Qayıdanbaşı Vasko da Qama Hindistan Malindi yolunu 3 aya ancaq qət edə bilmişdi).

1498-ci il mayın 20-də Avropa gəmiləri Kalikut (Kojikode) limanında lövbər saldılar. Portuqaliya dənizçisi Vasko da Qama Avropadan Hindistana birbaşa

dəniz yolu kəşf etdi. Əlbəttə, ərəb kosmoqrafı Əhməd ibn Məcidin yaxından köməyi ilə, daha doğrusu, onunla birlikdə.

Ərəblər portuqaliyalılara Hindistanın yolunu göstərdilər. Lakin çox keçmədən başa düşdülər ki, Vasko da Qamanın səyahəti adi səyahət deyil. Vasko da Qama Kalikut hakimindən burada Portuqaliyanın ticarət faktoriyasını yaratmaq üçün icazə istəyirdi. Bu isə ərəblərin Hind okeanında ticarət hökmranlığına zərbə demək idi. Ərəb tacirləri əsrlərdən bəri Hindistan ədviyyatını Avropa ölkələrinə ixrac etməkdən, daha doğrusu, ədviyyat ticarətində vasitəçilik etməklə küllümiqdə qazanc götürməyə alışmışdılar. İndi isə bunun sonu çatmışdı. Odur ki, Kalikutdakı ərəb tacirləri Vasko da Qamanın niyyətini baş tutmağa qoymadılar, hətta avropalılar gətirdikləri malları da çətinliklə hind ədviyyatına dəyişə bildilər və 1498-ci il oktyabrın 5-də tələm-tələsik, əlverişli dəniz küləklərinin əsməsini gözləmədən Hindistan sahillərindən uzaqlaşdılar. Lakin işin sonrası vardı. Müstəmləkə işğalları dövrü hələ təzəcə başlanırdı...

1499-cu ilin sentyabrında Vasko da Qama Portuqaliyaya – doğma Riştellu limanına qayıtdı. Portuqaliyalılar iki il əvvəl buradan uzaq səfərə 3 gəmi və 168 nəfərlik heyət yola salmışdılar. İndi isə onlardan cəmi 55 nəfərini və iki gəmini qarşılayırdılar... Amma qazanc daha böyük idi. Hindistandan bu iki gəmidə gətirilən ədviyyatın dəyəri Vasko da Qama ekspedisiyasına çəki-

lən xərcdən 60 dəfə çox idi. Üstəlik Hind okeanından Lissabona gələn sərvət selinin ağzı təzəcə açılırdı... Portuqaliya müstəmləkə imperiyası yenidən doğulurdu.

1502-ci ildə Vasko da Qama yenidən Hindistan sahillərinə gəldi. Portuqaliya səyyahı vaxtilə onu tələmtələsik Malabar sahillərindən qaçmağa məcbur edən ərəb və hind tacirlərinin hüzuruna top-tüfənglə gəlmişdi. O, indi 20 gəmidən ibarət böyük bir hərbi donanmanın başçısı idi. Söhbət artıq ticarətdən yox, hərbi qarətdən gedirdi. Müstəmləkəçilər Avropada nadir tapılan, od qiymətinə satılan darçın, mixək, zəncəfil, istiot və bir çox başqa ədviyyat şeylərini, qızıl-gümüşü, daş-qaşı silah gücünə talan edib gəmilərə doldurdular. Hindistanın qərbindəki yerli hakimlər bac verməyə, Portuqaliyanın ali hakimiyyətini tanımağa məcbur oldular. Qayıdanbaşı okeanda ərəb və hind tacirlərinə məxsus ticarət gəmiləri qarət edilib yandırıldı. Afrika sahilləri atəşə tutuldu, müqavimət göstərən ərəb donanması məhv edildi. Bəzi Şərqi Afrika hakimləri bac verməyə məcbur edildilər...

Vasko da Qama bu dəfə Lissabona külli-miqdarda sərvətlə qayıtdı (1503). Portuqaliya hökuməti bu sərvətin cüzi hissəsi hesabına daha qüvvətli bir donanma təchiz edərək 1506-cı ildə Fransisku d'Almeydanın başçılığı altında Hindistan sahillərinə göndərdi. Hindistanın zəngin sərvəti hind xalqını əsarət altına salmaq vasitəsinə çevrilirdi. Artıq Hind okeanı hövzəsində, o cümlədən Cənubi Asiyada, Portuqaliyanın müs-

təmləkə işğalları başlanmışdı. Fransişku d'Almeydanın və Alfonsu d'Albukerkenin apardıqları hərbi əməliyyatlar nəticəsində Portuqaliya Hind okeanı hövzəsində çoxlu hərbi-strateji məntəqələr, geniş müllər, ticarət məntəqələri ələ keçirdi. Hind okeanı hövzəsində ərəb və hind tacirlərinin üstünlüyünə həmişəlik son qoyuldu. Hind okeanındakı işğallar zamanı məşhur ticarət mərkəzi olan Hörmüz də ələ keçirildi (1515). Beləliklə, portuqaliyalılar Səfəvilər dövlətini də Hind okeanına çıxış yolundan məhrum etdilər. Bununla Azərbaycanın da beynəlxalq ticarət əlaqələrinə ağır zərbə dəydi.

O ki qaldı Vasko da Qamaya, Portuqaliya hökuməti onu da yaddan çıxarmadı. «Xidmətləri» qarşısında ona Vidigeyra qraflığı bəxş olundu və özünə də qraf rütbəsi və Hindistan admiralı adı verildi. 1524-cü ildə o, üçüncü dəfə Hindistana göndərildi. Lakin bu dəfə canişin sifətilə. Portuqaliya kralı onu özünə Hindistan üzrə vitse-kral təyin etmişdi. Vasko da Qama 1524-cü il dekabrın 24-də Hindistanda (Koçində) ömrünü başa vurdu. Portuqaliya hökumətinin qərarı ilə onun cəsədi 1539-cu ildə Portuqaliyaya gətirildi və Vidigeyrada dəfn olundu.

Vasko da Qamanın ilk səyahəti və Hindistana dəniz yolunun kəşf olunması nəticəsində Afrikanın sahil məntəqələrinin xəritəsi və bu qitənin quruluşu qəti müəyyənləşdirildi; Hind okeanı ilə Atlantik okeanı arasında əlaqə olduğu təcrübədə sübut edildi. Hindistan və bir çox Cənubi Asiya ölkələrindən Avropaya

birbaşa dəniz yolu kəşf olundu. Ərəblərin və başqa şərq tacirlərinin Asiya–Avropa ticarətində əsrlərdən bəri davam edən üstünlüyünə və vasitəçiliyinə son qoyuldu. Hindistanın kəşfi ilə, əslində, Portuqaliyanın XVI əsrin başlıca müstəmləkə imperiyalarından birinə çevrilməsi dövrü başladı. 1869-cu ildən Süveyş kanalının istifadəyə verilməsinədək olan dövrdə Hind okeanı və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin sərvəti Avropaya Vasko da Qamanın kəşf etdiyi yolla daşındı.

MAGELLAN, *Fernando Magellan, Fernando Magalyanş* – məşhur səyyah, ilk dəfə Yer ətrafında dövrə vurmuş Portuqaliya dənizçisi. Təqribən 1480-ci ildə Trazuj-Montiş əyalətindəki Saboros şəhərində doğulmuş, 1521-ci il aprelin 27-də Maktan adasında (Filippin adalarından biri) öldürülmüşdür. Magellan Portuqaliya dənizçisi kimi hələ 1504-cü ildə Hindistana göndərilən ekspedisiyada iştirak etmiş, 1505–1513-cü illərdə Hindistan, Şərqi Afrika, Malakkada xidmət etmiş, Hind okeanı hövzəsi ilə yaxından tanış olmuşdu. Yerin kürə şəklində olmasına inanan Magellan Atlantik okeanı ilə qərbə doğru üzüb Hindistana Vasko da Qamanın tapdığından daha qısa dəniz yolu ilə çatmağın mümkünliyünə inanırdı; səyyah güman edirdi ki, yeni qitənin – Amerikanın cənub qurtaracağından «Böyük Cənub dənizi»nə keçid olmalıdır. Buna görə də o, qərb yolu ilə (Atlantik okeanı vasitəsilə) Molukk adalarına ekspedisiya təşkil etmək təklifini irəli sürdü. Lakin Portuqaliya hökuməti Vasko da Qamanın

kəşfindən sonra Hind okeanı hövzəsində möhkəmlənmiş, Molukk adalarını da nəzarət altına salmışdı. Buna görə də Magellanın layihəsi qəbul olunmadı. Belə olduqda o, 1517-ci ildə İspaniyanın xidmətinə keçdi və qərb tərəfdən – Atlantik okeanından gedib Molukk adalarına (Portuqaliya buranı 1512-ci ildə zəbt etmişdi) çıxmaq barədə göstərilən layihəsini İspaniya kralına təqdim etdi. Magellan özünün bu təklifini tamamilə real hesab edirdi. Çünki bu zaman Balboa Amerika qitəsindən qərbdə «Böyük Cənub dənizi» olduğunu, artıq kəşf etmişdi. Həm də İspaniya Portuqaliyanın Hindistana birinci olaraq dəniz yolu kəşf etməsindən narahat idi. Buna görə də İspaniya kralı I Karlos (sonralar həm də Almaniya imperatoru V Karl) Magellanın təklifini qəbul etdi və onunla müqavilə bağladı. Müqaviləyə əsasən Magellana kəşf edəcəyi yerlərin canişini vəzifəsi vəd olundu.

1519-cu il sentyabrın 20-də Magellan 5 gəmi və 265 nəfərlik heyətlə San-Lukar de Barrameda limanını tərk etdi. Həmin ilin dekabrında o, artıq Rio-de-Janeyro buxtasında idi. 1520-ci il yanvarın 10-da ispan gəmiləri La-Plataya gəldilər. Magellan ispan dənizçiləri Solis və Pinsonun əksinə olaraq sübut etdi ki, La-Plata qərb tərəfə keçmək üçün boğaz deyil, sadəcə olaraq körfəzdir. 1520-ci ilin martında San-Xulian (Pataqoniya) buxtasına daxil olan qışı Magellan burada keçirtmək qərarına gəldi. Burada olduğu müddətdə Magellan gəmi heyətinin qaldıracağı qiyamı da yatırmalı oldu. O, qiyamçıların bəzisini edam etdirdi, bəzisini isə kimsəsiz sahilə çıxarıb

yoluna davam etdi. Səyyah, nəhayət, 1520-ci ilin oktyabrında Amerikanın cənubundan – Virxenes bur-nundan qərbə – «Böyük Cənub dənizi»nə keçmək üçün boğaz tapdı. Sonralar Magellan boğazı adlandırılan və təqribən 600 kilometr uzunluğunda olan bu girintili-çixıntılı boğazı səyyah 21 günə keçə bildi. Beləliklə, Cənubi Amerikanı odlu torpaqdan ayıran boğaz kəşf olundu.

1520-ci il noyabrın 8-də Magellan Böyük coğrafi kəşflər tarixində ilk dəfə üç gəmi ilə (gəmilərdən biri qəzaya uğramış, digəri isə Magellan boğazını keçərkən qi-yam qaldırıb geri dönmüşdü) «Böyük Cənub dənizi»nə daxil oldu. Lakin o, nə biləydi ki, buradan Molukk ada-larına hələ 14 min kilometrədek yol qalır! Beləliklə, ispan səyyahı üç ay iyirmi gün bu dənizlə hey qərbə doğru üzdü. Bütün bu müddət ərzində «Böyük Cənub dənizi»ndə sakitlik hökm sürdü, bir dəfə olsun fırtına baş ver-mədi. Buna görə də Magellan həmin dənizi Sakit okean adlandırdı. Uzun sürən səyahət zamanı dənizçilərin çoxu sinqa xəstəliyindən tələf oldu. Lakin buna baxmayaraq, səyahəti davam etdirən Magellan 1521-ci il martın 6-da Ladrones (Marian) adalarına çatdı. Martın 16-da isə ispan dənizçiləri artıq Lazar arxipelagında idilər. Səyyah bu adaları V Karlın oğlu şahzadə Filippin adı ilə Filipp (Filippin) adaları adlandırdı. Beləliklə, artıq Sakit okean keçilmiş, avropalılar Atlantik okeanı ilə qərbə doğru üzə-rək – Vasko da Qamanın kəşf etdiyi yolun əks istiqamə-tində Cənub-Şərqi Asiyaya gəlib çıxmışdılar. Filippində,

ilk dəfə olaraq, Magellan İspaniyanın dövlət siyasətini həyata keçirməyə – yerli əhalini silah gücünə xristianlaşdırmağa başladı. Lakin bu, səyyaha həyatı bahasına başa gəldi. O, 1521-ci il aprelin 27-də Filippin adalarından birində – Maktan adasında yerli sakinlərlə vuruşmada öldürüldü.

Magellanın ölümündən sonra qalan iki gəmidə səyahəti Sebastyan de Elkanə davam etdirdi. O, Kalimantanın (Borneo) şimalından keçib, nəhayət, ispanların çoxdan arzuladıqları (lakin portuqaliyalıların nəzarəti altında olan) Molukk adalarına – ədviyyat məkanına çatdı. İspanların zəhməti hədəf getmədi. Onlar, artıq portuqaliyalılar tərəfindən zəbt olunmasına baxmayaraq, buradan ədviyyat ala bildilər. Molukk adalarından sonra ancaq bir gəmi – Elkanonun «Viktoriya» gəmisi səyahəti davam etdirə bildi (Espinosa'nın kapitan olduğu «Trinidad» gəmisi isə portuqaliyalıların əlinə keçdi). Sebastyan de Elkanə Hind okeanına keçib portuqaliyalıların kəşf etdiyi yoldan yan üzə-üzə Ümid burnunu keçdi və Yaşıl Burun adası vasitəsilə 1522-ci il sentyabrın 7-də üçillik səyahətdən sonra İspaniyanın San-Lukar limanına qayıtdı. Beləliklə, 1519-cu il sentyabrın 20-də səfərə çıxan 5 gəmidən ancaq biri, 265 nəfərlik gəmi heyətindən isə ancaq 18 nəfəri (bəzi məlumatlara görə 30 nəfəri) vətənə qayıtdı... Lakin «Viktoriya» gəmisində gətirilən ədviyyat bütün ekspedisiya üçün qoyulan vəsaiti ödədi, üstəlik mənfəət də gətirdi.

Magellanın səyahəti nəticəsində Atlantik okeanı ilə qərbbə doğru üzüb Asiya sahillərinə çatmağın mümkün

lüyü fikri sübuta yetirildi; Kolumbun atdığı cəsarətli addım axıra çatdırıldı. Bununla belə, Magellanın kəşf etdiyi qərb yolu – Cənub-Şərqi Asiyaya gedən uzun və təhlükəli dəniz yolu bir ticarət yolu kimi faydasız oldu. Lakin Magellanın səyahətinin son dərəcə böyük elmi əhəmiyyəti oldu. Böyük coğrafi kəşflər tarixində ilk dəfə Yer ətrafında dövrə vuruldu. Onun kürə formasında olması sübut olundu. Eyni zamanda Yerin quruluşu haqqındakı dini təsəvvürə də sarsıdıcı zərbə vuruldu ki, bunun da olduqca böyük idraki əhəmiyyəti vardı. Digər tərəfdən Yer kürəsinin böyüklüyü barədə düzgün təsəvvür də məhz bu zaman yarandı. Qəti olaraq sübuta yetirildi ki, Kolumbun vaxtilə tapdığı yerlər Şərqi Asiya sahilləri yox, yeni qitə imiş. Beləliklə, Yer kürəsinin əsas mənzərəsi də aydınlaşdı. Məlum oldu ki, vahid Dünya okeanı mövcuddur. Magellanın səyahəti zamanı Cənubi Amerikanın şərq sahillərinin öyrənilməsi başa çatdırıldı; Atlantik okeanından Sakit okeana keçid tapıldı; Marian və Filippin adaları kəşf olundu.

Magellanın səyahətini onun ekspedisiyasının iştirakçısı italyan səyyahı Antonio Piqafetta qələmə almışdır.

SİDİ ƏLİ RƏİS, *Sidi Əli ibn Hüseyin Çələbi* – XVI əsr türk səyyahı, dənizçisi, şair və yazıçısı. Donanma rəisi, admiral. Məmur ailəsində doğulmuş, yaxşı təhsil görmüşdü. Osmanlı imperiyasının ən qüdrətli çağında – dünya hegemonluğu siyasəti yürütdüyü zaman yaşamışdı. Hələ

gənc yaşlarında Egey və Aralıq dənizi hövzəsində aparılan bir çox mühüm hərbi əməliyyatlarda, o cümlədən 1522-ci ildə Kiprin alınmasında iştirak etmişdi. Məşhur türk admiralı Xeyrəddin Barbarosun Aralıq dənizinin Şimali Afrika sahillərində apardığı hərbi əməliyyatların iştirakçısı olmuşdur. O, sultan Süleyman Qanunini Səfəvilər dövlətinə qarşı ikinci və üçüncü hərbi yürüşlərdə müşayiət etmiş, bu zaman Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan, həmçinin İran, Kiçik Asiya və b. yerlərlə tanış olmuşdu. Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Uluq bəyin yaxın adamlarından biri olan məşhur alim Əli Quşçunun astronomiyaya dair əsərini də tərcümə etmişdi (1549).

1553-cü ildə sultan Süleyman admiral Sidi Əli Rəisə daha mühüm tapşırıq verdi. O, Bəsrə yaxınlığında çətin vəziyyətə düşmüş Osmanlı donanmasını xilas etməli idi. Məsələn burasında idi ki, Hindistanın kəşfindən sonra Portuqaliyanın Hind okeanı hövzəsində və İran körfəzində möhkəmlənməsindən narazı qalan Osmanlı imperiyası portuqaliyalıları bu rayondan sıxışdırmaq məqsədilə xüsusi donanma yaradıb onu 1538-ci ildə Qırmızı dənizdən Omana yola salmışdı. Osmanlı donanması Cəddə, Ədən, Məsqət limanlarını və bir sıra mühüm sahil məntəqələrini tutduqdan sonra Hörmüzü ələ keçirməyə cəhd göstərmişdi. Hörmüz əməliyyatı zamanı portuqaliyalıların sayca qat-qat üstün olan hərbi-dəniz qüvvələri Osmanlı donanmasını Bəsrə körfəzinə sıxışdırıb türk gəmilərinin Hind okeanına çıxış yolunu bağlaya bildilər. Yalnız iki-üç gəmi açıq dənizə çıxıb Misirə qayıda bildi.

Sidi Əli Rəis də məhz Bəsrə körfəzində mühasirəyə düşmüş həmin on beş gəmilik türk donanmasını xilas edib Qırmızı dənizə qaytarmalı idi.

Admiral Sidi Əli Rəis başçılıq etdikdən sonra həmin donanma Hind okeanına çıxış yolunu bağlamış sayca çox üstün olan Portuqaliya hərbi dəniz qüvvələrinə qarşı bir sıra cəsarətli vuruşmalar keçirdi. Türk gəmiləri İran körfəzindən açıq dənizə çıxa bildi. Lakin Portuqaliyanın Hind okeanında fəaliyyət göstərən qüvvətli hərbi dəniz donanması onlara üstün gəldi; üstəlik türk gəmiləri ağır qəzaya uğradı: sağlamat qalmış, lakin ciddi zədə almış doqquz türk gəmisini uzunsürən səyahətdən sonra Hindistanın Qucarat sahillərinə yaxınlaşdı və Surat limanına yan aldı. Surat hakimi həmin gəmiləri satın aldı; donanma heyəti tərxis olundu. Sidi Əli Rəis isə 50 nəfər komanda üzvü ilə birlikdə karvan yolu ilə vətənə qayıtmaq qərarına gəldi. Hindistanın Əhmədabad şəhərində yaxşı qarşılanan Sidi Əli Rəis boş vaxtdan istifadə edib 1554-cü ilin fevralında özünün məşhur «Mühit» («Okean») əsərini tamamladı. İstanbula qayıtdıqdan sonra o, Hindistandan Türkiyəyə karvan yolu ilə səyahət zamanı gördüyü ölkələrin təsvirini də əsərinə əlavə etdi və «Mühit»i daha da təkmilləşdirdi. Hələ Sidi Əli Rəisin öz sağlığında ikən məşhurlaşmağa başlayan bu əsər XX əsrin əvvəllərində Dünya okeanı barədə ən müfəssəl məlumat verən yeganə əsər kimi tanınırdı. Sidi Əli Rəisin özünün qeyd etdiyi kimi, «Mühit»dəki bütün qiymətli məlumatları o, İran körfəzi və Hind okeanında səkkiz aya qədər davam edən

dəniz səyahəti zamanı şəxsi müşahidələri, təcrübəli dənizçilərlə söhbətləri nəticəsində toplamış, əsəri yazarkən Əhməd ibn Məcid və Süleyman ibn Əhməd əl-Məhrinin əsərlərindən istifadə etmişdi. Bununla da türk dənizçisi, əslində, daha bir məşhur şərq dənizçisi ərəb Əhməd ibn Məcidi (habelə Süleyman ibn Əhmədi) Qərb aləminə tanıtmışdı. Lakin XX əsrin əvvəllərindən etibarən Əhməd ibn Məcidin əsərlərinin geniş tədqiq olunmağa başlaması qərbdə Sidi Əli Rəisə olan diqqəti bir müddət azaltdı. Bununla belə, türk səyyahının özünün də etiraf etdiyi kimi, onun Əhməd ibn Məciddən geniş istifadə etməsinə baxmayaraq, «Mühit» əsərinin elmi və coğrafi əhatə dairəsi daha genişdir. Bu da təsadüfi deyildi. Əsərdən məlum olduğu kimi, müəllif öz dövrü üçün həm müsəlman dənizçiləri, həm də avropalıların mühüm kəşflərindən xəbərdar idi. Çünki onun təsvir etdiyi mühit qərbdə Yeni Dünyaya – Amerikaya, şərqdə isə Cur ölkəsinə (Koreyaya və ya Tayvana) qədər çox geniş coğrafi rayonu əhatə edirdi. «Mühit» əsərində dənizçilik elminin o zamankı inkişaf səviyyəsinə əsasən açıq dənizdə gəminin yerini təyin etmək, səmti müəyyənləşdirmək, ulduzlar arasındakı məsafəni və onların hansı hündürlükdə yerləşməsini müəyyən etmək qaydaları təsvir olunur, günəş (şəmsi) və ay (qəməri) illəri, kompas, bir çox texniki terminlər, hesablamalar, uzunluq vahidləri, habelə dənizçilik elminin başqa incəlikləri barədə məlumat verilir. Əsərdə sahil məntəqələri, limanlar, onların yerini müəyyən etmək qaydaları, dəniz küləkləri – mussonlar və dəniz səyahət-

ləri üçün təhlükəli olan siklonlardan ətraflı bəhs olunur. On fəsildən ibarət olan «Mühit» əsərinin dördüncü fəslində dəniz yollarının təsvirinə həsr olunmuşdur. Səyyah Komorin burnundan şərqə və qərbə, həmçinin Yeni Dünyaya – Amerikaya gedən bütün dəniz yollarının müfəssəl təsvirini verir. «Mühit»in doqquzuncu fəslində Qırmızı dənizin cənubu da daxil olmaqla Hind okeanının 30 dəniz yolu haqqında məlumat verilir. Türk admiralının Yeni Dünyaya – Amerikaya gedən dəniz yollarını təsvir etməsi xüsusilə maraqlıdır. Səyyah «Yeni Dünya»nu Yer in insan yaşayan hissəsinə və yeddi iqlim qurşağına daxil etmədi. O, Amerikanın «təxminən 50 il bundan əvvəl» kəşf olunduğunu qeyd edirdi. Bu da səyyahın dövrün coğrafi kəşfləri səviyyəsində durduğunu göstərir. Çünki, həqiqətən də, Amerika «Mühit» əsərinin tamamlanmasından – 1554-cü ildən «təxminən 50 il qabaq» Xristofor Kolumb tərəfindən kəşf olunmuşdu. Bu baxımdan, Sidi Əli Rəisə Amerika haqqında məlumatın, guya, «dönük bir xristian» tərəfindən verilməsi həqiqətə uyğun görünür. Tədqiqatçıların fikrincə, «Mühit» dünya coğrafiya elminin tarixində nadir əsərlərdən biridir; Şərq aləmində isə orta əsrlərin son yüzilliklərində həm dəqiqliyi, həm də əhatə dairəsinə görə yeganə əsərdir. Bu əsər bir tərəfdən Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin, Hindistanın dənizçilik sahəsindəki elmi nailiyyətlərinə, digər tərəfdən isə müəllifin şəxsi müşahidələrinə, apardığı dəqiqləşdirmələrə, yəni təcrübəyə əsaslanaraq Cəddədən başlamış Koreyaya qədər bütün sahil məntəqələrinin, arxipelağın, bütövlükdə, Hind okeanının

təsvirini verir ki, bunun da dünyanın bu böyük rayonunun xəritəsinin yaradılmasında misilsiz əhəmiyyəti olmuşdur. «Mühit» əsəri əsasında tərtib olunmuş xəritə, ümumiyyətlə, orta əsrlərdə Şərqi ölkələrində xəritəçilik elminin son sözü idi.

Sidi Əli Rəisin digər coğrafi əsəri «Mirat əl-mamalik» – «Ölkələrin aynası» adlanır. Bu əsər onun Hindistandan vətəninə quru yolla qayıdarkən dördillik səyahəti zamanı gördüyü ölkələrin təsvirinə həsr olunmuşdur. Həmin əsərdə Hindistan, Əfqanıstan, Orta Asiya, Səfəvilər dövləti və b. ölkələr haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Bu səyahət zamanı o, Qucarat-Sind-Laxor vasitəsilə Dehliyə getmiş, 1554-cü ilin noyabrında Böyük Moğol imperatoru Humayun tərəfindən qəbul olunmuşdu. Humayun onu sarayda saxlamağa çalışsa da, səyyah bu təklifi qəbul etməmiş, Hindistan hökmdarının Osmanlı sultanı Süleyman Qanuniyə yazdığı məktubla Dehlini tərk etmişdi. Bundan sonra Kabil-Xuttalan-Mavərnəhr-Xarəzm-Qıpçaq düzü vasitəsilə Həştərxan yaxınlığına çatdı. Lakin bu zaman Böyük Moskva knyazlığı Həştərxan xanlığına qarşı hərbi əməliyyat apardığı üçün səyyah geri – Xorasana dönməli oldu. Burada isə Səfəvilər dövləti ilə Türkiyə arasında müharibələr gedirdi. Buna görə də səyyah Səfəvilər dövləti ərazisində ləngiməyə məcbur oldu. Qəzvinə Səfəvi hökmdarı Təhmasib şah tərəfindən qəbul olunan Sidi Əli Rəis Səfəvi hökmdarının sultan Süleymana yazdığı məktubla vətəninə yola düşdü və 1557-ci ilin aprelinə İstanbula çatdı. Bu zaman Sultan

Süleyman Ədirmədə idi. Buna görə də səyyah Ədirməyə gedib bir sərkərdə kimi Türkiyə hökmdarına hesabat verdi. Sultan Süleyman xüsusi fərmanla onu Diyarbəkr vilayətinə göndərdi. O, buradakı hərbi mükləri idarə etməli idi. Böyük səyyah 1562-ci ildə elə burada da ömrünü başa vurdu. Sidi Əli Rəisin Şərqi ölkələrində və Avropada coğrafi biliklərin son nailiyyətlərini əks etdirən, həm də bilavasitə müəllifin – hərbi dənizçinin şəxsi müşahidələrinə, təcrübədə yoxlanmış məlumatlara əsaslanan «Mühit» əsəri Dünya okeanının öyrənilməsi tarixində mühüm hadisə idi.

ANTONİ CENKINSON – XVI əsr ingilis səyyahı, tacir və diplomat. Doğulduğu il məlum deyil. 1610-cu (1611) ildə ömrünü başa vurmuşdur. Hələ gənc ikən ticarət məqsədilə Avropa, Asiya və Afrikanın bir sıra ölkəsinə səyahət etmiş, İspaniya, İtaliya, Türkiyə, Fələstin, Əlcəzair, Tunis və b. ölkələrdə olmuşdu. Cenkinson bir diplomat kimi 1553-cü ildə Türkiyə hökmdarı Sultan Süleymanla danışıqlar aparmışdı. Bundan az sonra o, Rusiya ilə ticarəti inhisara almaq məqsədilə yaradılmış ingilis «Moskva» kompaniyasının fəaliyyətinə cəlb edildi: Rusiyaya göndərilən ticarət donanmasına baş kapitan və üç il müddətinə kompaniyanın agentliyi təyin olundu. Cenkinson «Moskva» kompaniyasının müstəmləkəçilik məqsədi güdən ticarət ekspedisiyalarının tərkibində dörd dəfə Rusiyaya səyahət etmişdi: ilk dəfə 1557-ci ildə Moskvaya gəlmiş, buradan isə 1558–1559-cu illərdə Orta

Asiyaya səyahət etmişdi; ikinci səyahəti zamanı 1561–1563-cü illərdə Volqa–Xəzər yolu ilə Azərbaycana gəlmiş, Qəzvində Səfəvi hökmdarı Təhmasib şahla danışıqlar aparmışdı; 1566–1567 və 1571–1572-ci illərdə isə o daha iki dəfə Moskva dövlətinə gəlmiş, sonuncu dəfə IV İvanın sarayında ingilis səfiri olmuşdu. Cenkinson IV İvanla danışıqlar zamanı İngiltərənin Rusiya ilə müttəfiqlik müqaviləsi bağlayacağını vəd etmiş müqabilində «Moskva» kompaniyasının Rusiya ilə ticarəti inhisara almasına nail olmuşdu. Lakin sonra ingiltərə hökuməti öz vədindən döndükdə, IV İvan «Moskva» kompaniyasının ticarət imtiyazlarını ləğv etmiş, ingilislər Rusiyadan qovulmuşdular.

Antoni Cenkinsonun səyahətnaməsi dünyanın olduqca böyük rayonunun, o cümlədən Azərbaycan, İran, Volqaboyu, Orta Asiya və Rusiyanın tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Səyyahın tariximizə dair məlumatları ruscaya çevrilmiş və nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan haqqında

Antoni Cenkinsonun 1561–1563-cü illərdə Səfəvi sarayına səyahət zamanı verdiyi məlumatlar Azərbaycanın XVI əsr tarixini öyrənmək üçün çox qiymətlidir. Səyyahın məlumatları dəqiqliyi, hərtərəfli və əhatəli olması ilə fərqlənir. Onun səyahətnaməsi o zaman Azərbaycanın başlıca sərvəti olan xam ipəyin dünya dövlətləri arasında necə rəqabət doğurduğunu, beynəlxalq

münasibətlərə necə təsir göstərdiyini, yurdumuzun Şərqlə Qərb ölkələri arasında ticarətdə mühüm rol oynadığını çox aydın sübut edir. İngilis səyyahının məlumatları şəhərlərimizin tarixini, adət-ənənələrimizi, ümumiyyətlə, xalqımızın o zamankı həyat tərzini, həmçinin Səfəvi hökmdarlarının daxili və xarici siyasətini öyrənmək baxımından çox qiymətlidir.

Antoni Cenkinson Azərbaycana ingilis kraliçası Yelizaveta Tüdorun (1558–1603) elçisi kimi gəlmişdi. İngilis kraliçasının Azərbaycan hökmdarı Təhmasib şah (1524–1576) məktubu və «Moskva» kompaniyasının 1561-ci il 8 may tarixli rəsmi tapşırığından aydın olur ki, Antoni Cenkinson Azərbaycan sarayına Səfəvi dövləti ərazisində ingilis mallarını sərbəst surətdə satmaq və buradan İngiltərəyə hər cür mal alıb aparmaq üçün imtiyazlar və «toxunulmazlıq fərmanı» almaq üçün gəlmişdi. Bundan başqa, Cenkinson ingilis tacirlərinin sərbəst surətdə Səfəvi dövləti ərazisindən keçib Hindistana, həmçinin başqa qonşu ölkələrə ticarətə getməsinə və qayıdıb Rusiyaya gəlmələrinə icazə almalı idi (10, s. 193–196). Məqsəd aydın idi: İngiltərə Rusiya ərazisi və Volqa–Xəzər yolu ilə Azərbaycanda, habelə, bütövlükdə, Səfəvi dövlətinin ərazisində möhkəmlənmək və Hindistanla birbaşa ticarət əlaqəsi yaratmaq istəyirdi.

İngilis diplomatının özü də səfərinin səbəblərini, yeri gəldikdə, səyahətnaməsində açıqca bildirir. Məsələn, Cenkinson Şirvan hakimi Abdulla xanla görüş zamanı öz səfərinin səbəbini izah edərkən bildirmişdi ki,

o, ingilis kraliçasının fərmanları ilə «Böyük Sufinin»* yanına dostluq əlaqələri yaratmaq, ingilis tacirlərinə Səfəvi dövləti ərazisində sərbəst ticarət etmək, bu ərazidən azad surətdə keçib getmək üçün toxunulmazlıq fərmanları almağa gedir (10, s. 203–204).

Antoni Cenkinsonun Şirvanlı Abdulla xanla danışıqları Azərbaycan ipəyini ələ keçirmək üstündə İngiltərə, Venesiya respublikası və Türkiyə arasında nə qədər kəskin rəqabət olduğunu aydın göstərir. Səyyah yazır: «Şirvan kralının yanında və onun qəbulunda olduğum zaman müxtəlif məsələlər barəsində apardığımız danışıqlar zamanı... Abdulla xan məndən soruşdu ki, biz – ingilislər türklərlə dostuq, ya yox? Mən cavab verdim ki, biz türklərlə heç vaxt dost olmamışıq. Çünki onlar bizə heç zaman öz ölkələrindən keçib Sufinin torpaqlarına gəlməyə icazə verməmişdilər. Lakin bizim yaxınlığımızda venesiyalılar adlı bir millət var. Onlar türklərlə böyük razılıq şəraitində yaşayır, onların torpaqlarında bizim mallarımızla alver edirlər. Onlar bizim mallarımızı, başlıca olaraq xam ipəyə dəyişirdilər. Xam ipək isə oraya, bizim bildiyimizə görə İrandan (Səfəvilər dövlətindən – Y.M.) aparılır... Əgər türklər venesiyalılara icazə verdikləri kimi, Sufi də bizə öz torpaqlarında ticarət etməyə ixtiyar versə, bizə pasport

---

* Səfəvi hökmdarlarını Avropada çox vaxt «İran şahı» yox, «Sufi» və ya «Böyük Sufi» adlandırırdılar.

və toxunulmazlıq vərəqələri versə, mən şübhə etmirəm ki, burada ticarət heç bir dövrlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə genişlənəcək...» (10, s. 207–208).

İngilis diplomatı Qəzvində Səfəvi hökmdarı Təhməsisib şahla danışıqlar zamanı da öz ölkəsinin siyasətini təqribən eyni şəkildə izah etdi. Üstəlik hind tacirləri ilə də əlaqə yaratdı. Səyyah yazır: «...Qəzvin şəhərində olduğum müddətdə ayrı-ayrı Hindistan tacirləri də mənə baş çəkirdilər. Mən onlarla ədviyyat ticarəti barədə məsləhətləşdim. Onlar dedilər ki, əgər yaxşı satılacağına əmin olsalar, bütün növlərdən istənilən qədər ədviyyat gətirə bilərlər. Mən onların ədviyyatının alınmasını təmin edəcəyimə vəd verdim. Şübhə etmirəm ki, ... İran (Səfəvilər dövləti – Y.M.) vasitəsilə külli miqdarda ədviyyat əldə etmək mümkündür» (10, s. 210). Cenkinsonun bu məlumatı, eyni zamanda Səfəvi dövləti ilə Hindistan arasında da geniş ticarət əlaqələri olduğunu göstərir.

Beləliklə, istər «Moskva» kompaniyasının yazılı tapşırığı, istərsə də səyyahın özünün məlumatları aydın sübut edir ki, Antoni Cenkinsonun 1561–1563-cü illər tarixli ekspedisiyasında əsas məqsəd Azərbaycanla, habelə bütövlükdə Səfəvi dövləti ilə birbaşa ticarət əlaqəsi yaratmaq, həmçinin bu dövlətin ərazisi vasitəsilə Hindistanla ticarət münasibətlərinə girmək idi.

İngilis səyyahı Azərbaycanın Həştərxan vasitəsilə Rusiya, Volqaboyu xalqları və Orta Asiya ilə qızgın ticarət əlaqələri saxladığını göstərir. O, hələ Azərbaycana çatmamış, Həştərxanda ikən belə bir maraqlı məlumat verir:

«Rusların bura gətirdiyi ən başlıca mallar xam gön, xam qoyun dərisi, ağac qab-qacaq, yüyən, yəhər, bıçaq və başqa xırdavat, həmçinin taxıl, donuz əti və başqa ərzaq şeyləridir; tatarlar bura pambıqdan hazırlanmış müxtəlif növ mallar və ipək parçalar gətirirlər; «İrandan», məhz Şamaxıdan gələnələr bura Rusiyada hər şeydən çox işlədilən ipək sap, parça, qurşaq üçün müxtəlif növ rəngbərəng ipək, zireh, kaman, qılınc və bu kimi şeylər.., taxıl və qoz gətirirdilər...» (10, s. 172). O göstərir ki, Həştərxanda Şamaxı tacirləri vardı; mən onlara mahud təklif edib onların malları ilə mübadilə etmək istərdim. Lakin onlar etiraz edib dedilər ki, biz öz yerimizdə də mahudu həmin qiymətə ala bilərik (10, s. 188). Beləliklə, Azərbaycanda ingilis mahuduna ehtiyac olmadığını duyan Antoni Cenkinsonun hələ Həştərxanda ikən halı pərişan oldu. Çünki onun ticarət gəmilərinə Azərbaycanda satılmaq üçün 80 tay mahud yüklənmişdi.

Volqa çayı ilə enib Xəzər dənizinə daxil olan Antoni Cenkinson, bu dəniz haqqında ətraflı məlumat verir, Xəzərin heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmadığını göstərir, Xəzərə tökülən çayları sayarkən Kür və Arazın da adını çəkir.

Səyyahın qədim Azərbaycan şəhəri Dərbənd haqqındakı məlumatı da maraqlıdır: «Dərbənd çox qədim şəhərdir; köhnə qalası var. Dərbənd qalası... təpədə, ağ daşdan tikilmişdir və bizim tikililərə çox oxşayır... Divarları çox uca və qalındır; o, ilk dəfə Böyük İsgəndər tərəfindən, onun iranlılar və midiyalılarla müharibələri za-

manı tikilmişdir... İndi İran Sufisinin hakimiyyəti altında olan Dərbənd şəhəri dəniz sahilinə 41 en dairəsindədir» (10, s. 202). O göstərir ki, Dərbənddən sonra cənuba doğru 80 milə yaxın yol keçdikdən sonra 1562-ci il avqustun 6-da Şabran adlı yerə çatdıq. «Burada mənim gəmimi boşalt-dılar, malları sahilə yığdılar...» (10, s. 202). Antoni Cenkinson bu təkzibolunmaz məlumatı orta əsrlərdə Azərbaycanın Xəzər sahilində Şabran adlı mühüm bir liman şəhərinin mövcud olduğunu bir daha sübut edir.

Cenkinson 1562-ci il avqustun 18-də Şamaxıya gəldi. Şirvan hakimi Abdulla xan Ustaclı ingilis diplomatını qəbul etdi. Səyyahın həmin qəbul zamanı süfrəyə 290 cür xörək, müxtəlif yeməklər, habelə meyvə çıxarılması haqqında məlumatı çox maraqlıdır: «Bu olduqca gözəl kral şəhərində mənim üçün yer ayrıldı... Ertəsi gün, ayın 19-da mənə əmr olundu ki, kralın yanına gedim. Kralın adı Abdulla xan idi. Bu zaman Şamaxıda bərk istilər olduğu üçün onun iqamətgahı şəhərdən 20 mil aralıda uca dağlarda idi... Avqustun 20-də mən onun yanına çatdım. O, məni gülərüzlə qarşıladı. Əlini öpdüm. O, məni nahara dəvət edib, özü də yaxınlıqda oturacağı əmr etdi. Kral ipək və zərli sapla bəzək vurulmuş zəngin alaçıqda oturmuşdu. Alaçıq tərənin döşündə çox gözəl görünürdü... Alaçığın qabağında əla bir bulaq vardı. Həmin bulaqdan kral və onun əyanları su içirdilər... Alaçığın içinə başdan-başa zəngin, bəzəkli xalçalar döşənmişdi. Onun altına isə gümüşdən və qızıldan bəzək vurulmuş kvadratşəkilli xalça salınmış, üstünə də ona layiq iki yastıq qoyulmuşdu.

Kral və onun yaxın adamları çadırdə bardaş qurub oturmuşdular. Lakin mənə belə oturmaq çətin olduğunu görcək, əlahəzrət stul verilməsini əmr etdi və mənə dedi ki, adət etdiyim qaydada oturum. Nahar vaxtı çatanda yerdə süfrələr açıldı və müxtəlif cür xörəklər verildi; xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzölmüşdü; mənim hesabıma görə süfrədə 140 cür xörək vardı. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları süfrə ilə birlikdə yığışdırıb, təzə süfrə saldılar. Ortaya 150 dövrə meyvə və başqa ziyafət yeməkləri gətirildi. Belə ki, iki dəfədə 290 cür yemək verildi». Şirvan hakimi ingilis diplomatu ilə danışıqlar zamanı beynəlxalq münasibətlərin ayrı-ayrı məsələləri ilə də maraqlanmışdı. Cenkinson yazır ki, Abdulla xan mənədən soruşdu: «Kim güclüdür – alman imperatoru, rus çarı, ya türk sultanı?» (10, s. 203)

İngilis səyyahı bir neçə gün Abdulla xanın iqamətgahında qalmış, hətta Şirvan əyanları ilə birlikdə «şahinlə durna ovunda» da iştirak etmiş, nəhayət, Səfəvi sarayına yola düşmüşdü. İngilis diplomatu yazır ki, ovdan qayıtdıqdan sonra Abdulla xan bizi nahara dəvət etdi. «Nahar qurtaranda mən əlahəzrətdən Sufinin yanına yola düşmək üçün icazə istədim. O, mənə məmnuniyyətlə icazə verdi; Rusiyadan qayıdan elçisini və başqa adamları məni müşayiət və mühafizə etmək üçün ayırdı. Yola düşərkən, o, mənə yəhərli-yüyənli əla bir at bağışladı, bütün mallarımı gömrükdən azad etdi» (10, s. 204). Antoni Cenkinsonun bu məlumatı, yəni Şirvan hakiminin Rusiya ilə sərbəst əlaqə saxlaması, həmçinin

İngilis səyyahlarının mallarını gömrükdən azad etməsi, eyni zamanda Şirvanın Səfəvilərdən asılılığının formal olduğunu göstərir.

Antoni Cenkinson Şirvanın əvvəllər çoxlu ticarət mərkəzlərinə – möhkəmləndirilmiş şəhər və qalalara malik məşhur ölkə olduğunu, onun səyahəti zamanı isə Səfəvilərdən asılı olan bu diyarın, xüsusən Şamaxının tənəzzül dövrü keçirdiyini göstərir. Səyyah yazır ki, hər halda yenə də şirvanlıların öz «kral»ı vardır. Başqa sözlə, İngilis taciri Şirvanın Səfəvi dövləti daxilində öz müstəqilliyini saxladığını hiss etmişdi.

Antoni Cenkinson yazır ki, Şirvanın «əsas və ən varlı ticarət şəhəri Ərəşdir... Onun ətrafında, hər şeydən çox, xam ipək istehsal olunur; bura ticarət üçün türklər, suriyalılar və başqa əcnəbilər gəlirdilər» (10, s. 205). Bu məlumatdan göründüyü kimi, orta əsrlərdə yurdumuzu şöhrətləndirən xam ipək, ipəkçilik məhsulları, habelə Azərbaycanın geniş ticarət əlaqələri başqa avropalı səyyahlar kimi, Antoni Cenkinsonun da diqqətini cəlb etmişdi. İngilis səyyahı öz ölkəsinin ticarət mənafeyini nəzərə alaraq yazırdı: «Bu dövlətdən (Şirvandan – Y.M.) yüksəkkeyfiyyətli və lazımlı müxtəlif mallar: qoz-fındıq, pambıq parça, zəy, bu ölkənin özündə təbii istehsal olunan xam ipək, Şərqi Hindistandan bura gətirilən ədviyyat və cövüz məhsullarının hər növünü... almaq olar. Lakin burada əsas yerli məhsul xam ipəkdir. Onun hər cür növü var və son dərəcə boldur» (10, s. 205).

Səyyah öz gündəliyində Şamaxı yaxınlığında «Sufi tərəfindən dağıdılmış», lakin vaxtilə «dünyanın ən möhkəm qalalarından biri» olan Gülistan qalası haqqında da məlumat verməyi unutmur.

Şamaxıdan Qəzvinə – Səfəvi sarayına gedən Antoni Cenkinson 1562-ci il oktyabrın 16-da Ərdəbilə çatdı. Ərdəbilədək barlı-bəhrəli torpaqlarımızdan, el-obalarımızdan keçib gedən Antoni Cenkinson Azərbaycanı «məhsuldar», «bərəkətli» ölkə adlandırır. Səyyahın Ərdəbil haqqındakı məlumatı daha maraqlıdır. Onun məlumatından aydın olur ki, Səfəvilər öz ata-baba mülkləri olan Ərdəbilin tərəqqisinə çalışır, onu Azərbaycanın ən mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevirmək istəyirdilər. Antoni Cenkinson yazır: «... 10 gün yol keçib Ərdəbil adlı şəhərə çatdıq. Ərdəbildə bizə indiki Sufinin atası İsmayıl tərəfindən ancaq əcnəbilərə və başqa səyyahlara kömək və onları yerləşdirmək üçün ağ daşdan tikilmiş karvansarada yer verdilər; burada üç gün müddətindən çox olmayaraq hamıya yemək və atlara ələf verilir... Mərhum hökmdar İsmayıl sağlığında özünün tikdirdiyi çox gözəl bir məsciddəki qəşəng bir məqbərədə dəfn olunmuşdur. ...Ərdəbil Azərbaycanın qədim şəhərlərindəndir. Burada, adətən, İran (Səfəvi – Y.M.) hökmdarlarını dəfn edirdilər. İrani işğal edərkən Böyük İsgəndərin burada iqamətgahı olmuşdur» (10, s. 206).

İngilis diplomatı Təbrizdə olmamışdı. Lakin onun bu qədim Azərbaycan şəhəri haqqındakı məlumatı obyektiv həqiqəti əks etdirir. «Ərdəbildən qərbə doğru 4

günlük məsafədə «İranın» (Azərbaycanın – Y.M.) ən böyük şəhəri olan Təbriz yerləşir. Lakin o, keçmişdəki kimi... ticarət əhəmiyyətinə malik deyil. Bu, türk sultanının hücumu nəticəsində baş vermişdir. Sultan Təbrizə qədər Sufinin, demək olar ki, bütün ölkəsini fəth etmişdi. Təbriz türklər tərəfindən talan olunmuş, nəticədə Sufi şəhəri tərk etməyə və öz sarayını oradan 10 günlük məsafədə olan Qəzvin şəhərinə köçürməyə məcbur olmuşdu» (10, s. 206).

Antoni Cenkinson və onu müşayiət edənlər 1562-ci il oktyabrın 21-də Ərdəbildən yola düşüb, noyabrın 2-də Qəzvinə çatdılar. Lakin ingilis səyyahının təkidinə baxmayaraq, Səfəvi hökmdarı Təhmasib şah «çox mühüm işlərlə məşğul olduğuna görə» İngiltərə kraliçası Yelizaveta Tüdorun elçisini noyabrın 20-dək qəbul etmədi. Çünki bu zaman Antoni Cenkinsondan 4 gün əvvəl Təhmasib sarayına gəlmiş türk elçisi ilə Səfəvi hökmdarı arasında sülh danışıqları gedirdi.

Səyyahın məlumatına görə, danışıqlar müvəffəqiyyətlə nəticələnmiş, Səfəvilərlə Türkiyə arasında «təntənəli» şəraitdə sülh müqaviləsi bağlanmış, tərəflər «andla əhd bağlamış qardaşlar kimi yaşamağa, onlarla və onlardan biri ilə müharibə edəcək bütün hökmdarlara qarşı bir-birinə kömək edəcəklərinə» vəd vermişdilər (10, s. 207).

Səfəvilərlə Türkiyə arasında bağlanmış bu müqavilə İngiltərə elçisinin «halını pozmuşdu». Çünki venediyalılar tərəfindən Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə Aralıq

dənizi vasitəsilə ticarət əlaqələrindən sıxışdırılan İngiltərə Volqa–Xəzər yolu vasitəsilə Azərbaycanla ticarət əlaqəsi yaratmağa çalışır, Azərbaycan ipəyini həmin yolla ələ keçirib, həm Venesiyanı, həm də Türkiyəni Səfəvi dövləti ilə ticarətdən sıxışdırmağa çalışırdı. Artıq bəhs etdiyimiz kimi, Antoni Cenkinsonun Səfəvi sarayına göndərilməsində də əsas məqsəd bu idi. Məhz buna görə də Türkiyə ilə bağlanan həmin müqavilə Antoni Cenkinsonun səfərinin uğursuzluqla nəticələnməsinə səbəb olmuşdu. Saray əyanlarının məsləhəti və təkidi ilə Təhmasib şah Osmanlı sultanı ilə münasibətləri pozمامaq naminə, İngiltərə elçisini «kafirlərlə dostluğa bizim ehtiyacımız yoxdur», – deyərək saraydan qovmuş, hətta onu İstanbula «hədiyyə» göndərmək istəmişdi (10, s. 209).

İngiltərə elçisinin göstərdiyinə görə, Təhmasib şah ona Avropa ölkələrinin vəziyyəti barədə müxtəlif suallar vermiş, «alman imperatorunun qüdrəti, kral Filipp və böyük sultan» haqqında soruşmuş, «onlardan hansının daha güclü olduğunu» öyrənmək istəmişdi (10, s. 209).

Antoni Cenkinson bu «uğursuz» səfərdən sonra 1563-cü il martın 20-də Qəzvindən geri yola düşüb Ərdəbilə, oradan isə Cavad şəhərinə çatdı. Burada yenidən Abdulla xanla görüşdü. Şirvan hakimi onu yenə də əvvəlki kimi yaxşı qarşılaraq, «iki ipək paltar hədiyyə vermiş», «onunla birlikdə rus çarının yanına yenidən elçi göndərmişdi» (10, s. 211).

İngilis səyyahı yazır ki, Abdulla xan mənə «etibar edib ən məxfi sirlərini açdı; mən bunları Moskvaya qayıdanda çar həzrətlərinə çatdırmalı idim» (10, s. 211). Tarixən öz nisbi müstəqilliklərini saxlaya bilmiş başqa Şirvan hakimləri kimi, Abdulla xan da yəqin ki, tabe olduğu Səfəvi hökmdarlarından gizli çarla əlaqə saxlayır, əlverişli şərait yarandıqda Rusiyanın hərbi-siyasi köməyi ilə tam müstəqillik əldə etməyə çalışırdı.

Bundan başqa, Abdulla xan Antoni Cenkinsona ingilis tacirlərinin Şirvanla sərbəst ticarət etmələri, onların Şirvana gətirdikləri və buradan alıb apardıqları malların gömrükdən azad olunması haqqında imtiyaz fərmanı da verdi. Həmin fərmanda diqqəti cəlb edən cəhət bu diyarın əsas neməti olan ipəyin, hətta İngiltərə ilə ticarətdə mübadilə vasitəsi rolu oynadığının göstərilməsi idi. Abdulla xanın fərmanında göstərilirdi ki, ingilis tacirlərinin saray üçün gətirdiyi malların dəyəri «ya nağd pulla, ya da ki, həmin malların dəyərinə bərabər xam ipəklə ödənilsin» (10, s. 215).

Antoni Cenkinson Cavaddan sonra Şamaxıya, oradan da Şabrana gəldi. O, buradan gəmi ilə gəldiyi yolla geri qayıtdı. İngiltərə–Azərbaycan ticarət əlaqələri genişləndi. İngilis tacirləri Azərbaycana axışmağa başladı. Onlar Səfəvilər dövləti ərazisindən, başlıca olaraq, xam ipək və Hindistandan gətirilmə müxtəlif ədviyyat şeyləri alıb aparırdılar.

ADAM OLEARİ, *Ölşleger* – alman səyyahı, görkəmli alim. Təqribən 1599-cu ildə Saksoniyada doğulmuş, 1671-ci ildə ömrünü başa vurmuşdur. Leypsiq Universitetini bitirmiş, fəlsəfə magistri dərəcəsi almışdır. Tarixdən başqa coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat və fizikanı yaxşı bilirdi. Bir müddət Leypsiq Universitetində işlədikdən sonra Almanıyanın xırda feodal hakimlərindən biri olan Qolşteyn hersoqunun sarayında xidmətə başladı. O, Qottorpdə – Hersoq sarayında riyaziyyatçı kimi fəaliyyət göstərir, saray kitabxanası və muzeyini idarə edirdi. Oleari rus, türk (o cümlədən Azərbaycan), ərəb və fars dillərini bilirdi. Hersoq III Fridrix (1616–1659) dərin məlumatlı Olearini Moskvaya (1633–1634) və Səfəvilər dövlətinə (1635–1639) göndərilən Qolşteyn səfirliklərinin tərkibinə daxil etmişdi.

Qottorpdən Səfəvi sarayına yola düşən Qolşteyn səfirliyi əvvəlcə Moskvaya gəlmiş, sonra 1636–1638-ci illərdə Volqa–Xəzər yolu ilə Azərbaycana səyahət etmiş, burada da Səfəvi sarayına – İsfahana getmişdi. Qayıdanbaşı alman elçilərinin yolu yenə də Azərbaycandan düşmüşdü. Beləliklə, Səfəvi sarayına gedib qayıdarkən Oleari Azərbaycanın Niyazabad, Şamaxı, Cavad, Ərdəbil, Dərbənd, Astara, Lənkəran, Qızılağac kimi yaşayış məntəqələrində, Muğanda olmuş, tarixi keçmişimizə, xalqımızın həyat tərzinə aid zəngin material toplamışdı.

Olearinin məlumatları bəzi Avropa səyyahlarının qeydlərindən daha qiymətlidir. Müəllif bir çox elm

sahələrinə dair dərin biliyə malik idi. Əvvəlki müəlliflərin, o cümlədən qədim Roma və yunan müəlliflərinin, Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qafqaz haqqındakı məlumatlarını dərindən öyrənmişdi. Buna görə də hər hansı coğrafi məntəqədən bəhs edərkən onun yerini dəqiq qeyd edir, başqa müəlliflərin məlumatlarına tənqidi yanaşır, oxucuya daha düzgün məlumat verməyə çalışır. Maraqlıdır ki, alman alimi səyahət zamanı apardığı şəxsi müşahidələr və topladığı məlumatlar əsasında Qafqazın, Xəzərin xəritələrini tərtib etmiş, Şamaxının və Dərbəndin təsvirini vermişdi. O, səfər zamanı Şərq dillərini öyrənmiş, gördüyü hər bir coğrafi obyekt, tarixi abidə, şahidi olduğu hadisələr, mərasimlər haqqında zəngin məlumat toplamış, özü ilə Almaniyaya qiymətli əlyazmaları, kişi və qadın milli geyimləri, hətta bitki və heyvanlar aləmindən nümunələr aparmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər dövlətinə səyahətdən qayıdarkən – 1639-cu ildə, bundan başqa, 1643-cü ildə yenidən Moskvaya gələrkən – iki dəfə çar hökuməti Olearini astronom sifəti ilə sarayda saxlamağa cəhd göstərmişdi. Lakin alim bu təklifi qəbul etməmiş, ömrünün sonunadək vətəninə xidmət etmişdi. Qolşteyn hersoqu saray kitabxanası və muzeyinin idarə olunmasını ona tapşırılmışdı. Maraqlıdır ki, Qolşteyn saray kitabxanasının əsas fondunda Olearinin Səfəvilər dövlətindən, o cümlədən Azərbaycandan apardığı ərəb, fars və türk əlyazmaları mühüm yer tuturdu. Aydınadır ki, alimin Azərbaycan və İrandan apardığı «türk əlyazmaları» məhz

Azərbaycan əlyazmaları ola bilərdi. Bu materiallar əsasında o, şərq ədəbiyyatına aid «çoxlu əsər nəşr etmiş», «Gülüstan»ı almancaya çevirmişdi. Bundan başqa, alim-səyyah «Ərəbcə-farsca-türkcə lüğət» də hazırlamışdı. Lakin təəssüf ki, həmin əsər nəşr olunmamış, əlyazması halında qalmışdı. «Qolşteyn Plinisi» kimi şöhrətlənən Oleari bütün Avropada fars dilinin ən yaxşı bilicisi hesab olunurdu. Hersoq muzeyində alimin səyahət zamanı gördüyü, həyat tərzi ilə yaxından tanış olduğu xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların milli geyim nümunələri Olearinin düzəltdiyi müqəvvalara geyindirilərək saxlanılırdı. Bu mənada Olearinin həmin muzeyin illüstrasiya təsvirinə həsr olunmuş «Qottorf kunstkamerası» əsəri etnoqraflarımız üçün qiymətli mənbə olardı...

Oleari vətənə qayıdıandan sonra, 1643-cü ildə özünün Rusiyaya və Səfəvilər dövlətinə səfərinə həsr olunmuş məşhur səyahətnaməsini də tamamladı.* Bu qiymətli mənbə Azərbaycan, Rusiya və İranın orta əsrlər tarixinə aid olduqca zəngin məlumat xəzinəsidir. Oleari səyahətnaməsi hələ müəllifin sağlığında, 1647-ci ildə Şlezviqdə nəşr olunmuş, sonra isə ingilis, fransız, holland, italyan, rus və b. dillərə çevrilmişdir.

Maraqlıdır ki, Olearinin rəhbərliyi ilə 1654–1664-cü illərdə məşhur Qottorf qlobusu düzəldilmişdi. Qlobusun

---

* Вах: Адам Олеарий. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Пер. А.М.Ловягина, СПб., 1906, həmçinin 1870-ci il Moskva nəşri.

çöl üzündə Yer kürəsi, iç tərəfində ulduzlu səma təsvir olunurdu. Diametri 11 futa bərabər olan bu nəhəng qlobusun içərisindəki masanın arxasında, eyni zamanda on nəfər əyləşib səma cisimlərinin Kopernik sistemi ilə hərəkətini seyr edə bilirdi. Həmin qlobusu sonralar III Fridrixin nəvəsi Xristian Avqust Rusiya imperatoru Böyük Pyotra bağışlamışdı. 1714-cü ildə məşhur Qottorf qlobusu Sankt-Peterburqa gətirilmişdi...

Azərbaycan haqqında

Oleari Azərbaycan haqqında ilk maraqlı məlumatı hələ Həştərxanda ikən verir. O, burada yetişən «az qala qoz böyüklüyündə» əla üzümdən bəhs edərək göstərir ki, ilk üzüm tənəklərini Həştərxana Azərbaycan tacirləri – şamaxılılar gətiriblər ki, bunları da «qoca bir rahib şəhərin qarşısındakı monastırın həyətində əkib. Elə ki, görüblər tənəklər göyərir, 1613-cü ildə böyük knyazın əmri ilə əsl üzümlük salınıb ki, bu da ildən-ilə genişləniib. Bu üzümlükdə əla iri və şirin üzüm yetişir ki, bunun bir hissəsini Moskvaya böyük knyaza göndərir, digər hissəsini isə voyevodalara və boyarlara satırlar» (75, s. 401). Səyyahın Həştərxan qeydlərindən biri də maraqlıdır. Buradakı «son dərəcə lütfkar və nəzakətli» Azərbaycan tacirlərindən mehribanlıq, gülər üz görün və dəfələrlə qonaq edilən Oleari yazır ki, bunlar bizim üçün yeni, çoxdan arzu etdiyimiz bir xalq idi ki, biz onlarla daha yaxından tanış olmağa can atırdıq.

Həştərxandan sonra Xəzər sahillərinə gəlib çıxan alman alimi neftimiz barədə yazır: «Bu neft xüsusi yağdır. Bakı ətrafında və Barmaq dağı (Beşbarmaq – Y.M.) yaxınlığında daimi bulaqlardan çox böyük miqdarda çıxarılır və tuluqlara doldurulub böyük arabalarla satış üçün ölkənin hər yerinə aparılır» (75, s. 447).

Xəzərimiz isə balıqla nə qədər də zəngin imiş: «Dəniz balıqla çox zəngin olduğu üçün Xəzərə tökülən çaylar icarəyə verilir və hər il şaha fövqəladə məbləğdə qazanc gətirir. Bəzən balıqçıların üzərinə o qədər ağır töycü qoyulur ki, onlar əməlli-başlı ziyana düşürlər... İcarədarlar başqalarının bu yerlərə yaxın düşməməsi üçün həmin çayları dənizdən bir xeyli məsafəyədək çəpərə alırdılar. Çəpərə alınmış yerlərdə icarədarlardan başqa heç kəsin balıq tutmağa ixtiyarı yox idi» (75, s. 447–448).

1636-cı il noyabrın 15-dən dekabrın 22-dək Xəzər sahilində – Niyazabadda qalan Oleari bu yerlərin təbiəti, habelə təsərrüfat həyatından da söz salmağı unutmur: «Bu ölkənin hər yeri görünüşcə çox xoşagəlimlidir, belə ki, ağaclar və ot hələ də yaşıldır (noyabr-dekabr aylarında – Y.M.); torpaq münbit və məhsuldardır. Bütün vilayət düyü, buğda və arpa, habelə yaxşı meyvələrlə zəngindir. Hər yan müxtəlif ağaclar, qismən də seyrək meşələrlə örtülüdür ki, burada da hələ dekabr ayında da quşlar şən nəğmələr oxuyurlar» (75, s. 449).

Qolşteyn səfirliyini Niyazabaddan Şamaxıya aparan karvan 1636-cı il dekabrın 24-də Beşbarmaq karvansa-

rasına çatdı və burada iki gün dincəldi. Oleari isə öz gündəliyinə həm göstərilən karvansara, həm də Beşbarmaq qayası barədə maraqlı qeydlər əlavə etdi: «Bu karvansara kvadratşəkilli böyük daşlardan tikilən çox qədim binadır; o, dördkünc formada tikilib və hər divarının uzunluğu 42 addımdır... Dağdakı köhnə divar uçuqlarına, xarabalarına əsasən asanlıqla belə qənaətə gəlmək olar ki, burada güman ki, əla bir bina və yaxşı istehkam varmış: uca Barmaq qayasının ətəyində 50 kvadrat sajen böyüklüyündə düz yer var ki, buranı qalın divarlar və dörd qüllə əhatə edir; bu yerin ortasında daşdan hörülmüş çox dərin bir quyu, onun da yanında üstü böyük dairəvi daşlarla örtülmüş iki qəbir var...» (75, s. 456–457)

1636-cı il dekabrın 30-da Qolşteynli qonaqları Şamaxı camaatı qarşıladı. Olearinin eşitdiyi ilk söz yenə də «Xoş gəldiniz!» oldu. Tükü-tükdən seçən səyyah qəti olaraq yəqin etdi ki, avropalıların «İran» kimi tanıdıqları bu ölkə heç də İran deyil; burada farsca deyil, «türkcə» danışirlər. Oleari yazır ki, şəhərin girəcəyində bizi bəylərbəyinin göndərdiyi bir dəstə süvari «xoş gəldinizlə» qarşıladı: «Süvarilər səfirlərə təzim etdilər, gülürüzlə türkcə ucadan «xoş gəldiniz!» dedilər və salamladılar. Onlar türkcə farscaya nisbətən daha həvəslə danışirdilər» (76, s. 524). Bu qonaqqarşılama mərasimində musiqimiz də, musiqi alətlərimiz də səyyaha dərin təsir bağışladı. Alman alimi öz qeydlərində o zamankı musiqi alətlərimizdən bəzilərinin adlarını çəkir, adlarını öyrənə bilmə-

diklərini isə təsvir edir. Oleari yazır ki, biz burada yad ölkənin döyüş musiqisini də eşitdik. Bizim qabağımızca at üstündə dörd musiqiçi gedirdi. Onlar növbə ilə, zahiri görünüşcə tütəyə (sümsüyə) bənzəyən, uzunluğu 4 qulaca yaxın, uc tərəfi isə enli mis alətdə çalırdılar. Bu alət qara ney adlanırdı. Onu çalanda ucunu göyə tuturlar. Bundan başqa, sadə tütəkçilər, həmçinin bir neçə təbilçi də vardı. Onlar uzunsov güvəcə bənzəyən təbillərini yəhərdən asmışdılar. Bundan başqa, bir neçə uzun əyri buynuzlara bənzəyən alətləri, qavalları və s. olan musiqiçilər də vardı. Şəhər camaatı bizi əl çala-çala, papaqlarını yellədə-yellədə və atıb tuta-tuta, sevinc sədaları ilə, böyük şənliklə qarşıladı. Uzaq elli qonaqlarda yaranmış bu xoş təəssüratı bəylərbəyinin verdiyi dəbdəbəli ziyafət daha da «möh-kəmləndirdi». «Bu gün biz elə bir nəşə aldığımız ki, sanki bu dünyanın cənnətinə düşmüşdük» (76, s. 525–526).

Oleari üç aya qədər Şamaxıda qaldı. Şamaxını dərinlən öyrəndi, tariximizə dair zəngin material topladı. Səyyahın Şamaxı haqqında xatirələrini oxuduqca ulu tarixli bu sənət, ticarət və mədəniyyət mərkəzimizin orta əsr mənzərəsi gözlərimiz önündə canlanır: «Deyilənlərə görə, Şamaxı şəhərini Şirvanşah saldı. O, dağlar belindədir... Yaxınlığına çatmamış görmək mümkün deyil. Əvvəllər şəhər daha böyük olub və 5000-ə qədər ocağı əhatə edib, lakin Şah Abbasın dövründə türklərlə müharibə nəticəsində çox kiçilib. Şəhər iki müxtəlif hissədən ibarətdir ki, bunlar da əvvəllər divarlarla əhatələnmişdi. Elə ki, Şah Abbas gördü türklər düzən-gah

yerlərdən yan keçir, daha çox müdafiə olunan və möhkəmləndirilmiş yerlərə hücum edib, belə yerləri ələ keçirməyə çalışırlar və digər tərəfdən şahın zənn etdiyinə görə, sərhədlərdə və keçidlərdə deyil, ölkənin mərkəzində olan qalaların ona xeyirdən çox ziyanı var, onun özü şəhərin cənub hissəsindəki, daha möhkəm divarları olan istehkamı sökməyi əmr etdi. Böyük şəhərlər olan Təbriz, Naxcuan (Naxçıvan) və Gəncədə də bu cür edildi...

Şəhərin şimal hissəsi bir qədər kiçikdir; tərənin döşündədir və böyüklüyünə görə, demək olar, Leypsiq boydadır... Şəhərin beş darvazası var. Hər iki hissədə daş, gil və torpaqdan alçaq evləri olan küçələr çox ensizdir; burada azərbaycanlılar və bir az da gürcülər yaşayırlar; bu millətlərdən hər birinin öz xüsusi dilləri olsa da, onların hamısı, ümumiyyətlə, Şirvanın bütün əhalisi türkcə danışır. Onların əsas məşğuliyyəti əyiricilik, toxuculuq, ipək və pambıq sapdan müxtəlif tikmələr hazırlamaqdır.

Şəhərin cənub tərəfində üstü müxtəlif üsullarla örtülmüş, bir neçə küçəni əhatə edən böyük bir bazar var. Burada al-əlvan pambıq parça, ipək, gümüşü və qızılı zərxaşalar, kaman, ox, qılınc və başqa əl işləri olan dükanlar var; bütün bunları ucuz qiymətə almaq mümkündür. Bazarın özündəcə müxtəlif yerdən qapıları və xırda otaqları olan iki qonaq evi – karvansara var. Bura əcnəbi tacirlər gəlir və bir yerdən ticarət edirlər. Bunlardan biri Şah karvansarası adlanır; bura ruslar düşür, qalay, mis, yumşaq dərilər və samur xəzi

ilə alver edirlər. Digəri Ləzgi karvansarası adlanır; bura çərkəz tatarları gəlirlər... Elə bu karvansarada çox gözəl Azərbaycan xalçaları satılır...

Azərbaycanlılar da ruslar kimi hamamı çox sevirlər. Şəhərdə üç hamam var. Bu hamamlara hər gün gedib-gələn ara vermir. Onlardan ikisi gündüz qadınlar, gecələr isə kişilər üçün işləyir. Qalanın yaxınlığında olan Şıx hamamına isə ancaq kişilər gedir...

Şəhərdən yarım mil aralı, şimala doğru xeyli hündürlüyü olan dik bir təpə var. Onlar bunu Gülüstan qalası adlandırırlar. Bu təpənin dövrəsində və üstündə keçmiş möhkəm bir qalanın divarlarının qalıqları görünür. Təpənin üstündə böyük, kvadratşəkili daşları olan dərin bir zirzəmi, yanında da bulaq var. Bizə məlumat verdilər ki, bu qalanı şirvanşahlardan hansı isə biri özünün başqalarından daha çox sevdiyi bir kənizi üçün tikdirmiş və Gülüstan adlandırmışdır; qalanı Böyük İsgəndər dağıtmışdır. Aşağıda, vadidə çay axır. Çayın hər iki tərəfi çox məhsuldar yerdir; deyirlər ki, yazda bura cürbəcür çox gözəl və rəngbərəng çiçəklərlə, lalələrlə örtülü olur. Gül-çiçək burada özü bitir. Buna görə də mən belə hesab edirəm ki, dağ öz adını da buradan alıb: «Gülüstan» – «güllər vadisi» və ya çoxlu gül-çiçək bitən yer deməkdir...» (75, s. 461–466)

Ulu çağlarda əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, şəhərlərin yaranması və tərəqqisi, beynəlxalq ticarət əlaqələri dünyanın hər yerində mədəniyyətin inkişafına təkan vermiş, dünyəvi elmlərə ehtiyacı artırmış, təhsil

sistemində müsbət dəyişikliklər yaratmışdı. Bu obyektiv qanunauyğunluq idi. Həmin qanunauyğunluq isə Şərqlə Qərbi Avropa ölkələri və Rusiya arasında ticarətdə vasitəçilik edən, qədim istehsal ocaqları və beynəlxalq karvan ticarəti mərkəzləri – Şamaxısı, Təbrizi, Bakısı, Şəkisi, Dərbəndi, Naxçıvanı, Gəncəsi... olan Azərbaycana, necə deyirlər, bayaqdan aiddir. Başqa sözlə, göstərilən tarixi zəmin mədrəsə və mollaxanalarda mərkəzləşmiş təhsil sistemində də müəyyən müsbət dəyişiklik yaratmışdı, orta əsr Avropa universitetlərində, kilsə məktəblərində olduğu kimi. Başqa sözlə, keçmiş ancaq qara zülmət kimi düşünmək, zülmət içərisindəki parlaq ulduzları da, bu ulduzların dövrəsindəki nurlu mühiti də inkar etmək demək olardı... Söz yenə də Olearininkidir: 1637-ci il fevralın 5-də «mən bizim adamlardan bəziləri ilə birlikdə çox qəşəng tikilmiş və bazarın yanında yerləşən fəlsəfə kollecinə oxşayan bir binanın həyətinə girdim. Bu binanın çoxlu girişləri və otaqları vardı. Bir neçə yerdə böyükklərin və uşaqların əllərində kitabla gəzişdiklərini və oturduqlarını görcək biz buranın nə olduğunu soruşduq. Cavabında öyrəndik ki, bura mədrəsədir. Yəni gimnaziya və ya akademiya ilə eyni bir şeydir ki, bunlardan Səfəvilər dövlətinin ayrı-ayrı yerlərində bir neçəsi var... Binaya tamaşa edərkən, bizi buradakı açıq otaqlardan birində dərs keçən bir nəfər yanına çağırdı. Onlar bu adamı müdərris*, yəni professor və ya

---

* M ü d ə r r i s – mədrəsə müəllimi

müəllim, deyə çağırırdılar. O, əlimdəki... qamış çubuğu görüb onu məndən istədi. Çubuğun üstündə ərəb hərfləri ilə onların, demək olar, həmişə işlətdikləri, «bismillahir-rəhmanir-rəhim» kəlmələri yazılmışdı. O, çubuğu diqqətlə gözdən keçirdi və özünə götürmək istədi. Dedi ki, sabah mənə bundan daha yaxşısını gətirəcək. Mən çubuğu ona vermək istəmədikdə, o, həmin yazıdan «Allah» sözünü tərtəmiz yondu, yonqarı isə bir-bir yığıb kağızın arasına bükdü və dedi: – Hər yerə toxunan çubuğun üstündə Allahın adını gəzdirmək olmaz! Ertəsi gün mən yenidən mədrəsəyə getdim. Diametri 8 düym böyüklüyündə olan Səma qlobusunu da özümlə götürdüm. Bu dəfə mən mədrəsənin başqa bir otağına getdim. Məni son dərəcə dostcasına qarşıladılar. Burada professorlar sevinclə təəccübləndilər ki, biz almanlar da, həmçinin astronomiyaya dair biliklərə hörmət edirik və onlar qlobus görmək imkanı əldə ediblər. Bu cür qlobuslar onlarda da azmı tapılar!? Onlar da üstürləblə rəftar etmək qaydalarını bilir və bunu öz şagirdlərinə də öyrədirlər. Onlar mənim qlobusumu əllərinə alıb onun üstündə astronomik bürcləri bir-bir axtarmağa və onların adlarını ərəbcə deməyə, xüsusən Zodiakın 12 işarəsinin adlarını sadalamağa başladılar...

Elə həmin günlərdə mən başqa bir yerə – yaşadığım mehmanxananın yaxınlığında olan bir məscidə və ya məbədə getdim ki, görüm onlar öz cavanlarını və uşaqlarını necə və hansı üsullarla oxudurlar. Uşaqlar divarların dibi ilə dövrə vurub oturmuşdular. Molla isə

bir neçə yaşlı adamla ortalıqda geniş bir yerdə əyləşmişdi. Sonuncular məni görəndə kimi çağıraraq yanlarında əyləşdirdilər. Molla gözəl hərflərlə yazılmış Quranı əlində tutmuşdu...» Oleari göstərir ki, orada, həmçinin Xəlil münəccim adlı «65 yaşlı qoca, hicazlı bir ərəb astronom da vardı. O, bəzi şagirdlərə ərəb dilində Evklidi öyrədirdi. Mən içərisindəki təsvirlərə görə bu əsəri tanıdıqda və hələ kifayət qədər öyrənmədiyim yerli dildə (Azərbaycan dilində – Y.M.) bəzi qeydlərimi bildirdikdə, bu, qocanın çox xoşuna gəldi və qoltuğundan çox da böyük olmayan mis üstürlabını çıxardı və məndən soruşdu: «Sənin bu alət barəsində anlayışın varmı?» Mən onun bəzi hissələrini izah etdim və dedim ki, bu cür şey mənim də varımdır. Qoca çox xahiş etdi ki, mən də öz üstürlabımı ona göstərim. Evə gedib üstürlabımı və qlobusumu gətirdim. Hamı bunlara baxıb xeyli təəccübləndi. Onlar mənim üstürlabımı özüm qayırdığımı bildikdə, qoca münəccim xahiş etdi ona göstərim ki, mən bütün bunları necə yaxşı və düzgün kəsib düzəldə bilmişəm; çünki onların üstürlabının dairəvi cizgiləri və dərəcələri əl ilə xeyli kobud oyulmuşdu. Mən ona dərəcələri göstərən cizgiləri tez və incə oymağın, dərəcələrə bölməyin bəzi üsullarını öyrətdikdə, qoca bilmirdi ki, mənə necə minnətdarlıq eləsin. O, tez-tez mehmanxanaya gəlib mənə baş çəkirdi. Bir dəfə yanıma gələndə dalınca süfrənin arasında meyvə və hazırlatdığı bütün xörəkləri də gətirtirdi və beləliklə, mənim otağında əməlli-başlı bir ziyafət düzəltdi. Qoca münəccim təkidlə bir neçə dəfə məni özlərinə qonaq

apardı. O ancaq bunu arzu edirdi ki, mən tezliklə onun dilini öyrənirəm və ya o, mənimkini öyrənsin ki, biz bir-birimizi kifayət qədər başa düşə bilək; sonra öz tərəfindən, həvəslə mənə xahiş etdiyim və onun imkanı daxilində olan hər şeyi etməyi və ya mənə bildirməyi vəd etdi. Özünün bu cür hazırlıqlı olması nəticəsində o, demək olar ki, bütün Asiyadakı yerlərin hamısının uzunluq və en dairələrini mənə dedi; həmçinin kağız üzərində çəkdiyi bir neçə parçadan ibarət coğrafi xəritəni göstərdi; bu məlumatları qismən öz şəxsi müşahidələrim əsasında yoxladıqda tamamilə düzgün olduğunu yəqin etdim» (76, s. 538–541).

Alman alimi 1637-ci ilin martında Şamaxıda Yeni il – Novruz bayramı şənliklərinin də şahidi oldu; Azərbaycanlılar «...öz Yeni illərini böyük şənliklə bayram etdilər... Bu münasibətlə bizim bəzilərimiz xanın, kələntərin və başqa cənabların yanına gedib xoşbəxtlik arzuladıq...» (76, s. 548). Alman astronomu Yeni ilin qarşılanmasını belə təsvir edir: «Astroloq tez-tez masanın arxasından durur, öz üstürləbi ilə Günəşin hündürlüyünü müşahidə edir, saata baxır, beləliklə, Günəşin gecə ilə gündüzün bərabərlik nöqtəsinə çatacağı anı müşahidə edirdi. Elə ki, arzuolunan an çatdı o, bərkdən elan etdi: Yeni ildir! Dərhal toplardan atəş açıldı. Şəhərin qala divarları və bürclərinin hər yerində truba (qara ney – **Y.M.**) çalındı, təbillər döyüldü və beləliklə, bayram böyük şənliklə başlandı...» (76, s. 549). Əla məlumatdır! Ancaq bircə əlavəsi qalır: Novruz bayramı haqqındakı bu qiymətli məlumatı bizə məhdud

dünyagörüşlü bir tacir, ya təsadüfən yol ötən səyyah deyil, görkəmli alim-astronom yadigar qoymuşdur; özü də alman astronomu həmin bayramın elmi-astronomik mahiyyətini düzgün başa düşmüşdü! Nə olsun ki, sonralar zaman-zaman bu gözəl bayrama dini rəng verənlər də tapıldı...

1637-ci il martın 27-də Qolşteyn elçiləri Şamaxıdan İsfahana yola düşdülər. Aprelin 3-də, Muğan düzündə, Oleari gündəliyində daha bir maraqlı qeyd etdi: Həmin gün biz bir neçə böyük sürü-tabun vəhşi heyvan gördük. Türklər (azərbaycanlılar – **Y.M.**) onu «ceyran», farslar isə «ahu» adlandırırdılar. Bu heyvanlar görünüşcə, demək olar, maral kimidirlər. Lakin rəngləri qırmızıdır və buy-nuzları çıxıntılı deyil, keçi buynuzları kimi dala yatıqdır; çox bərk qaçırlar. Deyirlər ki, ceyrana ancaq Muğanda, həmçinin Şamaxı, Qarabağ və Marağa tərəflərdə rast gəlinir (76, s. 561–562).

Oleari 1637-ci il aprelin 10-da Ərdəbilə çatdı. Onun gündəliyində Ərdəbil haqqında da maraqlı qeydlər var. Bunlardan biri Azərbaycan gənclərinin hərbi məşqləri barədədir: gənclər biri-birinə ağac qılınclarla, dəyənəklərlə, müxtəlif silahlarla hücum edirdilər. Səfəvilərin dövlətində gənclərin bu cür məşqlərini biz başqa vaxtlarda, başqa yerlərdə də bir neçə dəfə gördük.

Səyyahın Ərdəbil haqqında digər məlumatı şəhərin ümumi görünüşü barədədir: şəhərdə kifayət qədər geniş və yaxşı bir meydan var. Gəzinti yeri olan bu meydanın uzunluğu 300, eni isə 150 addım olar.

Meydanın hər iki tərəfi başdan-başa gözəl, sıra ilə tikilmiş dükanlardan ibarətdir. Bu dükanlarda hər bir peşənin sənətkarları ayrı-ayrılıqda işləyirdilər. Bu ticarət meydanının girəcəyində sağ tərəfdə uzaqda Şeyx Səfi türbəsi ucalır...

Alman alimi memarlığımızın nadir incilərindən biri olan Şeyx Səfi kompleksini xüsusi heyranlıqla təsvir edir. Onun həmin abidədəki zəngin kitabxana haqqındakı məlumatı isə xüsusi maraq doğurur. Səyyah yazır ki, biz abidəni gəzə-gəzə çox geniş, tağ-tavanlı və qızıl suyu ilə bəzək vurulmuş məscidə oxşar bir salona daxil olduq. Bizim üçün burada ilk anda təəccüb doğuran məharətlə düzəldilmiş tağ-tavan oldu. Bu tağ-tavanın çoxlu uzun, aşağıya doğru sallanan pillə-pillə çıxıntıları vardı. Elə təəccüblü də bu idi ki, bu nəhəng qübbə necə düzəldilmişdi və bir dənə də sütunu olmadan necə dayanırdı? Bu salonda kitabxana yerləşirdi. Kitablər bağlı şkaflarda idi; dikinə deyil, üst-üstə qoyulmuş vəziyyətdə düzülmüşdü. Bu kitabların çoxu ərəb, bəziləri isə fars və türk dillərində idi. Onların bir hissəsi perqament, digəri isə kağız üzərində çox təmiz xətlə yazılmışdı. Tarixi kitabları şəkillər bəzəyirdi. Cildləri qırmızı dəridən idi, qızılı rəngdə gül və yarpaq təsvirləri ilə bəzədilmişdi. Elə həmin salonun rəflərində bir neçə yüz çini qab görünürdü. Onların bəziləri on parçə su tutardı. Bu qablarda ancaq bura gələn şahlar və başqa əsilzadələr yeyib-içirlər.

Qolşteyn elçiləri iki ay Ərdəbildə qaldıqdan sonra 1637-ci il iyunun 12-də yollarına davam etdilər. Avqustun

3-də Oleari, artıq, Səfəvilərin paytaxtı İsfahan şəhərində idi. Səyyahın İsfahan xəritələri içərisində ən maraqlısı budur ki, Azərbaycan Səfəvilər sülaləsi, hətta XVII əsrdə belə, öz milli təbiətini itirməmişdi. Sarayda, hətta rəsmi qəbullarda doğma Azərbaycan dilində danışırıldı. Məsələn, 1637-ci il avqustun 16-da Şah Səfəvi sarayında qolştiniyalılara verilən saatyarımlıq rəsmi şah ziyafətindən sonra, «böyük marşal» qonaqlara müraciətlə Azərbaycan dilində süfrə xeyir-duası vermişdi:

*«Süfrə haqqında,
Şahın dövlətinə,
Qazilərin qüvvətinə
Allah deyəlim».*

(76, s. 658)

Oleari öz səyahətnaməsinin İsfahanda olarkən yazdığı hissəsində Səfəvilər dövlətinin təsvirinə geniş yer verir. Bu hissədə Azərbaycan haqqında da maraqlı qeydlər vardır. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

Bakı haqqında: «Bakı şəhəri dəniz sahilində, dağdadır. Bu şəhərə görə dənizin özü də bəzi müəlliflər tərəfindən Bakı dənizi adlandırılır. Bu şəhər mühüm ticarət əməliyyatı aparır» (76, s. 698–699).

Dərbənd haqqında: «... dar keçiddə yerləşən Dərbənd Xəzər dənizinin darvazalarından biridir» (76, s. 698–699).

Aran Qarabağ haqqında: «Əksəriyyətin, xüsusilə sadə adamların Qarabağ adlandırdığı Aran iki yaxşı çay

– Araz və Kür arasında yerləşən vilayətdir... Bura çox varlı və məhsuldar ölkədir. Burada ipək xüsusilə böldür» (76, s. 698–699).

Səyyah uzunömürlülük barədə: «Yerli əhali içəri-sində çoxunun yaşı 100-ə yaxın, bəzilərininki isə 100-dən artıq olan çoxlu qocalara rast gəlinir. Bizim vaxtımızda orada, Muğanla Ərdəbil arasında yerləşən Sarab mahalında bir nəfər vardı ki, artıq onun 130 yaşı tamam olmuşdu. Bizim Hakvirdin Qolşteyndə yaşayan babasının isə 120 yaşı vardı» (76, s. 736).

Pambıq haqqında: «Pambıq, demək olar, bütün vilayətlərdə becərilir; bütöv ölkələrə başdan-başa pambıq səpilir; o bir qulac hündürlüyündə, topa halında bitir. Yarpaqları üzüm yarpağına bənzəyir, amma ondan xeyli kiçikdir; gövdəsinin ucunda iri, qoz boyda yumrular əmələ gəlir; yetişmək məqamı gələndə bu qozalar dörd, ya altı yerdən yanlara doğru pardaxlanır və yarıqlardan pambıq pırtlayır. Burada hər cür pambıq məmulatı hazırlamaq üçün son dərəcə çox pambıq istehsal olunur. Pambıq, ümumiyyətlə, mühüm sənaye və ticarət bitkisidir. Çoxlu şəhərlər və kəndlər ancaq və müstəsna olaraq pambıqla dolanır» (76, s. 738).

Olearinin Azərbaycanda qoyunçuluğun inkişafı barədə qeydləri də maraqlıdır. O göstərir ki, qoyun əti azərbaycanlıların gündəlik, özü də əsas xörəyidir. Səyyah quyruqları 10, 20 və hətta 30 girvənkə ağırlığında qoyunlardan bəhs edir və yazır ki, bu qoyunların quyruqları formaca «Hollandiya dənizçilərinin at tükündən hazırlanmış iri göy

papaqlarına bənzəyir» (76, s. 739). Oleari göstərir ki, yerli əhali «keçinin ətinə yeyir, piyindən (hər keçidən 25 girvənkə piy alınır) şam üçün istifadə edir, dərisindən isə tumac hazırlayır ki, bu məhsul Polşa və Moskva dövləti vasitəsilə bizim ölkəmizə də gətirilirdi» (76, s. 740).

Səyyahın şirniyyatımız barədə qeydləri: «Bəkməzi (doşabı) bəzən o qədər qatı bişirirlər ki, onu ancaq kəsmək olar. Səfərə çıxanlar onu qurudur və özləri ilə yola götürürlər. Lazım gəldikdə suda həll edib içirlər. ...Təbrizdə bəkməzdən xüsusi şirniyyat və ya konfet hazırlayırlar. Bu onlarda «halva» adlanır. Bunun üçün doşaba ovulmuş badam ləpəsi, buğda unu və təmizlənmiş qoz ləpəsi qatır, sonra uzunsov torbalara tıxayırlar. Bu şirniyyat elə bərk olur ki, qış vaxtı onu ancaq qiyməkeşlə və ya balta ilə doğramaq olar. Elə bu cür «xəmirdən» kolbasaya bənzər uzunsov formalı konfetlər hazırlayırlar ki, bunu «sucuq» adlandırırlar» (76, s. 755).

Oleari Azərbaycan üzümü və onun növləri haqqında yazır: «Səfəvi dövlətində üzümün çox növü var; ən şirini və yaxşısı... Təbrizdə yetişir. Təbrizdə yetişən üzümün ən yaxşısını «Təbrizi» adlandırırlar. Bu növə başqa yerlərdə də təsadüf olunur, lakin burada (Təbrizdə – Y.M.) lap çoxdur. Bu üzümün gilələri uzunsovdur, çiyidsizdir, bütün qışı saxlamaq olur. «Kəsəyi» adlanan sarımtıl və fövqəladə dərəcədə şirin başqa bir üzüm növü isə daha çox Tarum, Təbriz və Ordubadda bitir. Bu sonuncu üzümü həddindən artıq yeyən qanlı ishal ola bilər. Bundan başqa, üzümün daha iki qeyri-

adi növü var ki, Almaniyada bunlara bənzəyən üzüm yoxdur. Birincisini xalac üzümü adlandırırlar. Bu üzümün giləsinin uzunluğu bir düymdən çox, yoğunluğu isə bir düymdür, rəngi tutqundur, bərkdir, o qədər də şirəli deyil, həmçinin çiyidsizdir. Bu üzümü o biri yaya kimi saxlamaq mümkündür. O biri qeyri-adi növ üzümün salxımı çox iridir, yarım qulac uzunluğundadır; giləsi İspaniya üzümü böyüklüyündədir, tutqun qırmızımtıl rəngdədir, çox şirəlidir, lakin bu üzümü çox saxlamaq mümkün deyil. Elə buna görə də onu təzə-təzə yeyirlər. Bu üzüm Azərbaycandan başqa yerdə bitmir, özü də ancaq Ordubadla Xudafərin körpüsü arasında yetişir, başqa heç yerdə ona rast gəlməzsən...» (76, s. 756–757). Səyyah göstərir ki, Azərbaycanın məşhur üzüm növlərindən biri olan xalac üzümünü Şah Abbas, hətta İsfahana apardıdır şah bağında – Çarbağda əkdirmişdi. Oleari, yeri gəlmişkən qeyd edir ki, Azərbaycanda xüsusi «bir armud növü var. Bu armud Ordubadda bitir, rəngi və xarici görünüşü, demək olar, limona oxşayır; xoşagələn iyi, çox qəribə dadı var. Fövqəladə dərəcədə sulu armuddur».

Alman alimi azərbaycanlıların mətbəxində nar şirəsinə, ümumiyyətlə, turşməzə şirələrə geniş yer verildiyini qeyd edir və bunu yüksək qiymətləndirir. O yazır ki, azərbaycanlılar narı dənələyib qurudur, bundan xörəklərini bir qədər tutqun rəngə salmaq və turşməzə etmək üçün istifadə edirlər; bunun üçün nar dənələrini suda isladır və parçanın arasında sıxıb şirəsinə çıxarırlar.

lar. Onlar nardan təzə şirə də çəkib saxlayırlar. Bu şirə ilə, adətən, ziyafətlərdə «öz saraçın darılarını (yəni plovu – Y.M.) rəngləyirlər ki, bu da ona tutqun rəng və yaxşı turşməzə tam verir. Elə bu məqsədlə onlarda bizdə boyaq ağacı kimi tanınan bitkinin meyvələrindən də istifadə edilir. Bunu onlar «sumax» adlandırırlar. Azərbaycanlılar, ümumiyyətlə, turşməzə şirələrin həvəskarıdırlar. Bu şirələri onlar elə-beləcə və öz xörəklərində işlədirlər; buna görə də onların ancaq bəziləri sinqa xəstəliyinə tutulur. Bizdə isə bu, təəssüf ki, xeyli yayılmış xəstəlikdir...» (76, s. 757).

Qolşteyn elçiləri Səfəvi sarayından – İsfahandan qayıdarkən 1638-ci ildə yenidən Azərbaycanda oldular. Astara, Lənkəran, Qızılağac və Muğandan keçib 1638-ci il fevralın 20-də Şamaxıya çatdılar. Qışı burada keçirib, martın 30-da vətənlərinə yola düşdülər. 1638-ci il aprelin 2-də yenidən Beşbarmaq dağının dibindən keçən səyyahlar az sonra dənizin yaxınlığında yenidən «neft bulaqları» gördülər. Alman alimi bu dəfə həmin «bulaqlar» barədə daha geniş, daha maraqlı məlumat verir: «Bunlar, demək olar, hamısı bir-birindən bir tüfəng gülləsi məsafədə yerləşən 30-a qədər müxtəlif cür çalalardır; onlardan güclü neft fışqırır. ...Bunların içərisində üç əsas bulaq vardı ki, onların dibinə düşmək üçün 2 sajen aşağı enmək lazım idi. Bu bulaqlardan neftin necə fışkırdığı yuxarıdan eşidilirdi, elə bil qaynayırdılar; bunların iyi xeyli güclüdür, yeri gəlmişkən, qonur rəngli neftə nisbətən ağ neftin xoşagələn iyi var. Burada həm

qonur rəngli, həm də ağ neft çıxarmaq olar, lakin birincisi ikincisindən daha çoxdur» (75, s. 483).

Qolşteynlilərin karvanı 1638-ci il aprelin 7-də Dərbəndə yetişdi. Səyyah burada 5 gün qaldı, şəhəri, qəbiristanları gəzib dolaşdı, qədim abidələrə tamaşa etdi. Oleari yazır ki, Dərbənd «öz tikintiləri ilə qərbdən şərqə doğru yarım milə qədər məsafədə uzanır; eni isə şimaldan cənuba, bir darvazadan digərinə qədər cəmi 450 addımdır... O, dağlardan dənizə qədər uzanır, belə ki, dalğa bəzən divarların yuxarılarına, hətta üstünəcən qalxır. Şəhər dənizlə keçilməz dağlar arasında gedən yolu bağlayır...» (75, s. 485–486).

Lakin Olearinin Azərbaycan xalqının, ümumiyyətlə, oğuz ellərinin tarixi ilə əlaqədar dərbəndlilərdən eşitdiyi üç rəvayət daha maraqlıdır. Birinci rəvayət: «Deyilənlərə görə, bir dəfə İsa peyğəmbər bu yerdən keçəndə bir ölü kəlləsinə rast gəlir. İstəyir bilsin, bu kim imiş. Buna görə də Allaha dua edir ki, həmin adamı diriltsin. Allah İsa peyğəmbərin duasını qəbul edir. Həmin adama can verir. İsa təzəcə dirilmiş bu adamdan soruşur: «Sən kimsən? O isə cavabında – mən bu yerlərin zəngin hökmdarı Cümcüməyəm. Mənim möhtəşəm sarayım vardı. Hər şeyim gen-bol idi; hər gün bişirilən xörəyə 40 dəvə yükü duz tökülərdi. 40000 aşpazım, 40000 çalib-oxuyanım, 40000 qulağı mirvarili oğlan uşağım və bir o qədər də başqa qulluqçularım vardı, – deyir və bundan sonra İsayə müraciət edib yenidən ölmək istədiyini bildirir. Ölkəsi

və adamları əlindən çıxdığı üçün o daha yaşamaq istəmirdi...» (75, s. 487–488).

İkinci rəvayət: «Qədim zamanlarda, lakin Məhəmməddən sonra, Hindistanda Həsən adlı bir şah yaşayırmış. O, əslən Elbrusun o tərəfində, Tabasaranda yaşayan oğuz millətindən idi... Onun elə həmin bu yerdə Dağıstan tatarları ilə ki, bunları onlar ləzgi adlandırırlar, dəhşətli bir vuruşması olmuşdu. O, bunlara qalib gəldi, bir neçə min nəfərini də öldürdü; öldürülənlərdən ən məşhurlarının qəbirlərini o, bu cür forması olan qəbir daşları ilə örtməyi əmr etdi... Dəniz tərəfdə divarlarla əhatələnmiş xüsusi bir qəbiristan da var. Burada bir-birinin yanında bu cür 40 çox böyük qəbir daşı var və onlara çoxlu bayraq sancılmışdır... Bu yeri Qırxlar adlandırırlar. Deyilənlərə görə, burda elə həmin döyüşdə həlak olmuş 40 knyaz, müqəddəs kişilər dəfn olunub... Həsən padşah sonralar öz əcəli ilə ölmüş, Təbrizdə Acı çayın yaxınlığında basdırılmışdır. Onun qəbrini orada indi də görmək olar. Onun arvadı Burla Xatunun basdırıldığı yerin «Urum» qalasının yanında olduğunu söyləyirlər. Buranın sakinləri (dərbəndlilər – **Y.M.**) göstərirlər ki, bu keçmiş millət (yəni oğuzlar) indikilərdən daha uca və qüvvətli adamlar imişlər» (75, s. 488–489).

Üçüncü rəvayət bilavasitə Dədə Qorqud haqqındadır: «Burada biz daha iki müsəlman müqəddəsinin qəbirlərini gördük; bunlardan biri – Pir Muxtarınkı düzdə, digəri – İmam Qorqudunkü dağda idi. Qorqud haqqında deyirlər ki, o, Məhəmmədin dostu imiş... Onun ölümündən sonra

300 il yaşamışdır. Deyilənlərə görə, o, Həsən padşahın yanına getmiş, onun hüsurunda ud çalmış və mahnılar oxumuşdur. Mahnıları ilə padşahı ləzgilərlə müharibəyə başlamağa razı salmışdı. O, bütprəst olan ləzgilərə və ya Dağıstan tatarlarına müraciət etdikdə və onların içərisində açıq surətdə dini təbliğ etdikdə öldürülmüşdü. Onun qəbri dağda sal qayada oyulmuş böyük bir mağaradan ibarətdir. Qəbir dörd taxta ilə örtülüb; lap arxada, yerdən iki qulac hündürlükdə deşikdən bu qəbir son dərəcə miskin bir mənərəyə yaradır və onu hamı görə bilir. Dünən mən ora girdim, hər şeyi diqqətlə müşahidə etdim və heç bir bəzək-düzək görmədim. Bir qarı qəbiri mühafizə edirdi. O, axşamlar qəbirin üstündə çıraç tutur» (75, s. 490).

1638-ci il aprelin 13-də Qolşteyn səfirliyi, o cümlədən Oleari Dərbəndi tərk etdi. Onların «hər cür millətdən olan tacirlərin» Həştərxana gedən böyük bir karvanına qoşulub Moskvaya yola düşdülər. Oleari Moskvada olarkən Azərbaycanla əlaqədar daha bir maraqlı məlumat verir. O göstərir ki, bizim arxamızca Avropa ölkələrinə danışıqlar aparmağa gedən Səfəvi diplomatı İmamqulu sultan da Moskvaya yetişdi. Çarın adamları onu 1639-cu il fevralın 5-də Moskvanın girəcəyində qarşıladılar. Səyyah yazır ki, ruslar onu son dərəcə böyük təmtəraqla şəhərə gətirdilər; bizi ləngitməmək üçün bundan üç gün sonra çar onu qəbul etdi.

1639-cu il avqustun 1-də uzaq Qolşteyndə, hersoq Fridrixin Qottorf şəhərindəki iqamətgahında Səfəvi sarayından qayıtmış alman elçiləri böyük təntənə ilə qarşılandı.

Avropa ölkələrinə səfərə çıxan Azərbaycan diplomatı İmamqulu sultan da onların arasında idi.

EVLIYA ÇƏLƏBİ, *ibn Dərviş Mehmet Zilli* – Böyük türk səyyahı, coğrafiyaşünas. 1611-ci ildə İstanbulda doğulmuş, 1679-cu ildə (bəzi məlumatlara görə 1682, 1683 ya 1685-ci ildə) vəfat etmişdir. Babası sultan I Mehmet Fatehin (1451–1481) yaxın adamlarından olmuş, Konstantinopolun alınmasında iştirak etmişdi. Atası Dərviş Mehmet isə Sultan Süleyman Qanunini (1520–1566) bir çox hərbi səfərlərdə müşayiət etmişdi. Evliya Çələbi gənclik illərində yaxşı təhsil görmüş, ərəb, fars, tatar, yunan, latın və b. dilləri öyrənmişdi. O, əvvəlcə Ayasofiya camesində hafizlik etmiş (Quran qiraətçisi olmuş), sonra bir müddət Sultan Murad sarayında fəaliyyət göstərmiş, daha sonra isə nizami süvari qoşunda xidmətə başlamışdı. Lakin elmə, səyahətə çox həvəs göstərən Evliya Çələbi gah müəzzinbaşı, gah gömrük məmuru, gah vəkil, gah da imam kimi ömrünün təqribən 50 ilini səyahətdə keçirmişdi. «Türklərin ibn Bəttutəsi» ləqəbini qazanmış Evliya Çələbi İran, Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan, Gürcüstan, həmçinin İraq, Suriya, Məkkə, Misir, Efiopiya, Cənubi Rusiya, Kırım, Valaxiya, Ukrayna, Volqaboyu, Bosniya, Avstriya, Macarıstan, Almaniya, bəzi məlumatlara görə, hətta Hollandiya, İsveç və Polşaya da səyahət etmişdi. Səyyah gəzib dolaşdığı ölkələrdə yaşayan xalqların tarixi, etnoqrafiyası, dili, təsərrüfat həyatı, gördüyü şəhərlər,

kəndlər və başqa coğrafi məntəqələr haqqında zəngin material toplamış, məşhur «Tarix-i səyyah», yəni «Səyyahın tarixi» (daha çox «Səyahətnamə» adı ilə məşhurdur) əsərini yazmışdır. Evliya Çələbi oncildlik səyahət-naməsində gəzdiyi, gördüyü ölkələri xronoloji ardıcılıqla təsvir edir: 1-ci cildə İstanbul və onun ətrafındakı yerlərə, 2-ci cildə Krit, Kiçik Asiya, Azərbaycan, Gürcüstan və qonşu yerlərə, 3-cü cildə Suriya, Fələstin, Urmiya, Sivas, Rumelinə (başlıca olaraq Bolqarıstan və Dobrucaya), 4–5-ci cildlərdə Van, Təbriz, Bağdad, Bəsrə, Cənubi Rusiya, Anadolu, Ədirnə, Moldaviya, Bosniya, Dalmasiya, Sofiya və b. yerlərə, 6-cı cildə Albaniya, Serbiya, Herseqovina, Xorvatiya, Raquza, Çernoqoriya, Macarıstan, Avstriya, Almaniya, Hollandiyaya, 7–8-ci cildlərdə Avstriya, Moldaviya, Valaxiya, Krım, Dağıstan və b. Qafqaz ölkələri, Qıpçaq düzü, Həştərxana və oradan geriyə səyahətdən, həmçinin Krit, Səlanik (Saloniki), Rumelinə (Ədirnəyə qədər), 9-cu cildə İstanbul-Anadolu-Suriya-Hicaz yolu ilə Məkkəyə – Həccə getməsindən, 10-cu cildə isə Misir, Sudan və Efiopiyaya (Həbəşistana) səyahətdən bəhs edir.

Evliya Çələbi səyahət-naməsi dünyanın olduqca böyük ərazisi barədə çox qiymətli məlumatlar, faktik materiallar xəzinəsidir. Bu qiymətli və geniş həcmli tarixi mənbənin məziyyəti burasındadır ki, əsər, demək olar ki, ancaq səyyahın öz şəxsi müşahidələrinə əsaslanır. Bir qiymətli tarixi mənbə kimi bu əsər haqqında məlumat verdiyi ölkələrdə diqqətlə tədqiq olunur. Dünyanın

ən məşhur alimləri Evliya Çələbi səyahətnaməsi haqqında yüksək rəy söyləmişlər. Görkəmli şərqşünas V.V.Bartold göstərirdi ki, Evliya Çələbi səyahətnaməsi coğrafi, etnoqrafik, linqvistik materialların zənginliyinə, dolğunluğu və hərtərəfliliyinə görə ən yaxşı ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini də çox geridə qoyur (18, s.114; 19, s. 140).

Azərbaycan haqqında

Evliya Çələbi dəfələrlə Azərbaycanda olmuş, öz səyahətnaməsinə yurdumuzun iqtisadi həyatı, yaşayış məntəqələri, tarixi, xalqımızın adət-ənənələri, abidələrimiz haqqında olduqca maraqlı məlumatlar daxil etmişdi. Böyük türk səyyahı Azərbaycanın Maku, Qarabağlar, Naxçıvan, Qarabağ, Tasuc, Mərənd, Təbriz, Marağa, Uçan (Ucan), Qəhrəvan qalası, Ərdəbil, Xoy, Gəncə, Ərəş, Şəki, Niya-zabad, Şamaxı, Bakı, Şabran, Dərbənd və bir çox başqa şəhərlərində, yaşayış məntəqələrində olmuş, gördüklərini qələmə almışdı. Səyyah «Naxçıvan torpağında»kı «çox qədim şəhər» olan «Qarabağlar» barədə ətraflı məlumat verir, şəhərin tarixindən, abidələrindən söz salır. Onun məlumatına görə, bu şəhər 10000-ə qədər evi, 40-a qədər minarəsi, çoxlu məscidi, karvansaraları, bazarları, hamamları, bağları, üzümlükləri, yaxşı havası və suyu olan bol nemətli bir yaşayış məntəqəsi idi (17, s. 113). Səyyah buradakı bağlardan birində gəzərkən Yazdanqulu adlı bir bağban ona 26 növ armud vermişdi. Səyyah yazır ki,

«mələçə», «abbası», «ordubadi» növlərindən olan armudu yeyəndə adam ağzında nabat dadı hiss edir!» (117, s. 113) O göstərir ki, burada «yaqut rəngli nar» yetişir. Türk səyyahı Qarabağlarda yediyi «çox dadlı plovdan» da söz açmağı unutmur.

Evliya Çələbi «böyük şəhər olan Qarabağların təsviri»ndən sonra Nəqşicahan (Naxçıvan) haqqında məlumat verir və «bu şəhərin, həqiqətən, öz adına layiq olduğunu» qeyd edir. O göstərir ki, Naxçıvan «hazırda Azərbaycan ərazisində ayrıca xanlıqdır» (117, s. 114). Səyyah Naxçıvanın tarixi keçmiş, memarlıq və tarixi abidələri, təbiəti haqqında məlumat verdikdən sonra göstərir ki, «burada yeddi növ pambıq bitir» (117, s. 115). Naxçıvanda yetişən «tərifəlayiq taxıl», xüsusilə pərinç buğda, dörd növ arpa, hətta dadlı yemiş-qarpız, bu diyarın mahir sənətkarları, bütün dünyada məşhur olan parçaları, möhtəşəm imarətləri, əla hamamları, şəhərin ticarət həyatı, hətta «bu yerlərin ağbəniz gözəlləri» belə səyyahın diqqətindən yayınmamışdı.

Naxçıvandan sonra Təbrizə yola düşən Evliya Çələbi yolüstü, özü demişkən, Azərbaycanın kiçik, lakin gözəl şəhərlərindən biri olan Qarabağda dayandı. Səyyah buranın da bol nemətli, bağlı-bağatlı, abad, yaxşı bulaqları, xoş təbiəti olan bir yer olduğunu göstərir. Türk səyyahı yazır ki, Qarabağda 10 növ yaqut rəngli üzüm, 18 növ nar, «adam başı böyüklüyündə heyva» yetişir (117, s. 117). Evliya Çələbi Qarabağdan sonra Tasuc və «Qədim Azərbaycan şəhəri Mərənddən» keçib Təbrizə çatdı. Səyyahın məlumatına görə, o, «şəhərin kənarından xanın sarayına

atla iki saata çatmışdı» (117, s. 119). Türk səyyahı Təbriz hakimi Əli xan tərəfindən qəbul olunduqdan və gətirdiyi hədiyyələri, o cümlədən Genuya və Venesiya ipək parçalarını ona təqdim etdikdən sonra şəhərlə tanış oldu.

Evliya Çələbinin Azərbaycan haqqında ən geniş məlumatı «əzəmətli Təbriz və onun qədim qalası» barədədir. O, şəhərin adının müxtəlif variantlarından bəhs etdikdən sonra «Təbriz» sözünün «qızdırma kəsən» mənasını verdiyini göstərir və yazır ki, «həqiqətən də, isitməyə tutulmuş bir adam başqa ölkədən gəlib Təbrizə çatanda, onun sərin suyundan içən kimi qızdırmadan xilas olur» (117, s. 121). Təbrizi «Azərbaycanın paytaxtı», «dünyanın bəzəyi olan misilsiz bir şəhər» kimi qiymətləndirir və göstərir ki, onun ətrafına piyada 4 günə* dolanmaq olar (117, s. 122). Evliya Çələbinin Təbrizin sənətkarlıq və ticarət həyatı haqqında məlumatı olduqca maraqlıdır. Səyyah yazır: «Buradakı kimi əla sənətkarlar – naxışçılar, rəssamlar, zərgərlər, dərzilər heç bir ölkədə yoxdur. Hər hansı sahədə olursa-olsun, ən mahir sənətkarlar buradadır. Burada toxunan parçalar, ipəklər, məxmər, darayı xüsusilə məşhurdur. Bu parçalar «Təbriz parçaları» adı ilə tanınırlar» (117, s. 128). Evliya Çələbi Təbrizdə 7000 dükan, 200-ə qədər karvansara, 70-ə qədər qonaq evi olduğunu göstərir, «Zübeydə», «Şah Cahan», «Şah İsmayıl», «Aləmşah» və başqa ən məşhur karvansaraların adını çəkir (117, s. 126, 128). Şəhərdəki bolluq səyyahı valeh

---

* Səyyah əsərinin bəzi yerlərində bu rəqəmi 3 gün göstərir.

etmişdi. O, Təbrizin məşhur «ağ dəyirmi çörəklərindən», «qızardılmış kəkliyindən», «40 növ ətirli plovundan» ağzadolusu söhbət açır. Səyyah yazır: «Zəmilərdə yeddi növ çox məhsuldar buğda yetişdirilir. Paxla və arpa bol məhsul verir, yeddi növ pambıq əkilir. Başqa dənli bitkilər və tərəvəz də çoxdur və bol məhsul verir. Bir sözlə, ölkə geniş, zəngin və abad, qiymətlər isə ucuzdur» (117, s. 128). Evliya Çələbi Təbrizin məşhur tarixi-memarlıq abidələrindən bəhs edərkən Zübeydə Xatun məscidi, Xəlifə Mütəvəkkil məscidi, «Şəm-i Qazan», «Həşt behişt», «Sultan Həsən» memarlıq komplekslərinin təsvirinə xüsusi diqqət yetirir, mahir sənətkarlarımızın əlindən çıxan bu ecazkar abidələri yüksək qiymətləndirir. Təbriz Şərfin böyük elm və mədəniyyət mərkəzi idi. Səyyahın məlumatına görə, bu zaman Təbrizdə 47-yə qədər mədrəsə vardı. Bunlar bütün elmlərin tədris edildiyi və kifayət qədər məşhur müəllimləri olan abad tədris müəssisələri idilər. Bunlardan ən böyüyü Cahan Şah* mədrəsəsi idi» (117, s. 125). Mədrəsələrdən başqa Təbrizdə kiçikyaşlı uşaqlar üçün 600-ə qədər məktəb vardı (117, s. 125). Bu məktəblər, səyyahın məlumatına görə, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin adını daşıyırdı. Məsələn, Evliya Çələbinin adını çəkdiyi məktəblərdən ikisi Sultan Həsən və Sultan Yaqubun adını daşıyırdı. Səyyah alim-təbiblərdən bəhs edərkən göstərir ki, şəhərdə «12000-ə qədər qan almağı bacaran can

---

* Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan Şah (1437–1467) nəzərdə tutulur.

həkim, cərrah, göz həkimidir. Lakin əhalinin onlara bir o qədər də ehtiyacı yoxdur. Onlar, əsasən, dağlarda bitən bitkilərin köməyi ilə müalicə olunurlar» (117, s. 127). Evliya Çələbinin məlumatına görə, bu zaman Təbrizdə 78 nəfər «aydın dili və gözəl üslubu olan» yazıçı və şair yaşayıb-yaradırdı ki, bunlardan «Yavəri, Şəbi, Saibi öz dövrünün ziyalı adamları idilər» (117, s. 127). Səyyah Təbrizin gəzməli, görməli yerləri, xüsusilə «Şah Səfi bağı» haqqında, Novruz bayramı zamanı keçirilən şənliklər barədə də maraqlı məlumat verir, təbrizlilərin geyimi, dili, adət-ənənələri və başqa məsələlərdən bəhs etməyi unutmur. Səyyah başqa Azərbaycan şəhərləri kimi, Təbrizdə də «gözəl, təmiz havalı və axar sulu» hamamlar olduğunu və bunların sayının 21-ə çatdığını qeyd edir. Evliya Çələbi Təbrizdə olarkən bu yerlərin havası onun çox xoşuna gəlmişdi. Səyyah yazır: «Bu ölkədə səhərlər «nəsim» yeli adlanan meh əsir. Bu külək əhaliyə əbədi firavanlıq bəxş edir. Həmin səbəbə görə də bu ölkədə isitmə xəstəliyi yoxdur. Burada 170-ə qədər Aristotel zəkali alim vardır» (117, s. 128). Evliya Çələbi öz əsərinin başqa bir yerində yazır ki, Təbriz sakinləri buranın «havası yaxşı olduğu üçün istər qoca olsun, istərsə də cavan, sağlam və gümrəhdirlər. Gözəllərin yanağı laləyə, şux dodaqları zərif qərənfilə bənzəyir. Kişilər isə boylu-buxunlu, alyanaq, qara qaşlı və qara gözlü, güləruz, xoşsifətdirlər. Onlar təkəbbürlü və lovğa olsalar da, ədəbli və şirindillidirlər» (117, s. 126).

Təbrizdən sonra səyyah Marağa haqqında məlumat verir. Bu qədim şəhərin bir vaxtlar «Azərbaycanın paytax-

tı» olduğunu qeyd edən Evliya Çələbi Marağada «müxtəlif elmləri bilən çoxlu alim yaşadığını» göstərir (117, s. 139). Səyyahın məlumatına görə, şəhər əhalisi, əsasən, toxuculuqla məşğul olan sənətkarlardan və parça satan tacirlərdən ibarət idi. Şəhərdə 3000 dükan var idi. (117, s. 139). Səkkiz nahiyəni, 560 kəndi əhatə edən Marağa çoxlu bağları, bostanları, üzümü, narı, tərəvəzi ilə də məşhur idi (117, s. 139).

Evliya Çələbi «qədimdə çox böyük şəhər olan» Uçan (Ucan) şəhəri haqqında məlumat verərkən əhəlinin şəfailik təriqətinə mənsub olduğunu və öz dini etiqadını gizli saxladığını göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, o, Azərbaycanda yayılmış bir atalar sözünü misal gətirir: «Qızılını, etiqadını, bir də tutduğun yolu sirr saxla!» (117, s. 140) Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu atalar sözünü sadə xalq kütlələrinin beyninə uzunsürən Səfəvi–Osmanlı, sonralar isə İran–Türkiyə müharibələrinin qanlı tarixi həkk etmişdi. Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda möhkəmlənmək üstündə hərbi-siyasi rəqabət aparən Səfəvi hökmdarları və Osmanlı sultanları özlərinin siyasi planlarını dini pərdə altında həyata keçirirdilər: Səfəvilər şiyəliyi yayır, Osmanlılar isə sünniliyi müdafiə edirdilər. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin gedişində dəfələrlə əldən-ələ keçən Azərbaycan şəhərləri, kəndləri bir o qədər də məzhəbini dəyişməyə məcbur olmuş, gah «şiələşmiş», gah da «sünniləşmişdi»lər. Həmin səbəbdən də gah bu, gah da digər tərəfin qanlı divanına

məruz qalmışdılar. Belə rüsvayçı siyasətin qanlı nəticələrindən acı dərs alan xalq sabahına ümid bəsləmir, məhz buna görə dini etiqadını da, tutduğu yolu da qızıl kimi gizli saxlayırdı...

Səyyah «Şeyx Səfəvinin vətəni» olan qədim Ərdəbil şəhəri, Səfəvi sülaləsinin ilk nümayəndələri, nadir memarlıq abidəsi olan Şeyx Səfi kompleksi haqqında da maraqlı məlumatlar verir, bu yerlərin «saf, içməli suyunun qidanın tez həzm olunmasına kömək etdiyini» göstərir; Evliya Çələbi Ərdəbildə çox məhsuldar taxıl növləri olduğunu yazır. O qeyd edir ki, burada «bir buğda toxumundan səksən buğda dənəsi alınır» (117, s. 143).

Ərdəbildən sonra yenidən Təbrizə qayıdan türk səyyahı buradan İrəvana yola düşdü. Yolüstü iki gün Xoy şəhərində dayanan və Şəms Təbrizinin qəbirini ziyarət edən səyyah bu şəhərin müfəssəl təsvirini verir. Səyyahın məlumatına görə, təqribən yeddi min evi olan bu şəhərdə minə qədər dükan vardı (117, s. 147). Şəhər ətrafı başdan-başa bağlardan, üzümlüklərdən, pambıq tarlalarından ibarət idi. Xoyun peyğəmbəri armudu səyyahın çox xoşuna gəlmişdi. Burada «gözəllərin çox olması» da səyyahın diqqətindən yayınmamışdı. Xoydan sonra türk səyyahı «Azərbaycan hakimi Uzun Həsənin» bir tərənin üstündə tikdirdiyi beşkünc Çors qalasına, oradan da «məşhur İrəvan şəhərinə» gəldi. İrəvandan sonra Evliya Çələbi Xocabağı və Dəmirçihəsən kəndlərindən keçib «böyük və gözəl şəhər olan Gəncəyə» gəldi.

Səfəvi–Osmanlı müharibələri zamanı dəfələrlə əldən-ələ keçmiş qədim Gəncə bu zaman tənəzzülə uğramışdı. Lakin bununla belə, səyyahın yazdığına görə, altı min ev, çoxlu imarət, cərgə-cərgə dükənlər, abad bazar, hamamlar, çoxlu məscid və b. memarlıq abidələri olan «şəhər çoxlu bağları və üzümlükləri olan bir düzdə yerləşirdi». Evliya Çələbi yazır: «Gəncənin ipəyi hər yerdə məşhurdur» (117, s.156). Gəncə ətrafında yaşayan əhali pambıq, çəltik əkir, barama qurdu bəsləyirdi. «Gəncənin ipəyi kimi... dəmir məmulatı da məşhur idi» (117, s. 156).

Gəncədə üç gün qaldıqdan sonra Evliya Çələbi Gəncə ilə Şamaxı arasında mühüm məntəqə olan «böyük Ərəş şəhərinə» gəldi. Səyyahın məlumatına görə, Bursaya bənzəyən bu gözəl, yaxşı havalı şəhərdə on minə qədər ev, qırxa qədər məscid, bir o qədər məhəllə, mədrəsə, məktəb, səkkiz yüz dükən, karvansara, on altı hamam, çoxlu bağlar, üzümlüklər, güllüklər və s. vardı (117, s. 157). Evliya Çələbi havası xoş olduğu üçün Ərəş qadınlarının içərisində «çoxlu gözəllər olduğunu» göstərir.

Türk səyyahı «Dağıstan sərhədində yerləşən», «əla daş qalası» olan Şəki haqqında da maraqlı məlumat verir, şəhərdə üç min ev, yeddi məscid, bazar, hamam və s. olduğunu qeyd edir, üzümlüklərdən, çəkil (tut ağacı) bağlarından bəhs edir. Evliya Çələbi göstərir ki, Şəkidə istehsal olunan ipəyin misli-bərabəri yoxdur (117, s. 158).

Səyyah orta əsr şəhərlərimizdən biri olan Niyazabaddan bəhs edərkən bu abad şəhərdə də qırxa qədər məhəllə, altı mindən çox ev, bazar, hamam, məscid, çoxlu üzümlüklər, bağlar olduğunu qeyd edir, bu yerlərin məhsuldarlığından, mülayim təbiətindən söz salır (117, s. 161).

Evliya Çələbi bir həftəyə qədər Şamaxıda qonaq oldu. Onun «qədim və abad Şamaxı şəhəri» haqqındakı qeydləri olduqca maraqlıdır. O, «Şamaxı» sözünün mənşəyi*, şəhərin hərbi-siyasi tarixi haqqında ətraflı məlumat verdikdən sonra sənətkarlıq və ticarət həyatının təsvirinə keçir. Səyyah yazır: «Şəhərdə təxminən 7.000 yaxşı ev var. ...Hər bir evin qarşısından su axır. Bağları və üzümlükləri saymaqla qurtaran deyil. Şəhərdə 26 məhəllə var. Meydan və Şaburan məhəllələri şəhərin ən gözəl yerlərindəndir; burada çox sənətkarlıqla tikilmiş evlər var» (117, s. 163). Səyyah o zamankı Şamaxıda səkkiz mədrəsə, 40-a qədər məktəb olduğunu qeyd edir (117, s. 164). Qədim ticarət mərkəzi olan o zamankı Şamaxıda daşdan tikilmiş 44 karvansaraya düşən hər bir tacir «qapıları qıfıllamadan, sadəcə olaraq, örtüb, heç bir ehtiyat etmədən bazarlarda ticarət edə bilər. Öz mallarını karvansarada nəzarətsiz qoyur. Lakin hər şeyə gözətçilər nəzarət yetirirlər. Gör Şirvan

---

* Səyyah göstərir ki, bu şəhəri ona görə Şamaxı adlandırırlar ki, «guya onun ilk sakinləri bura Şam şəhərindən (Dəməşqdən–müəllif) köçüb gəlmişlər».

ölkəsində nə qədər əmin-amanlıq və sakitlikdir» (117, s. 163). Səyyah yazır ki, şəhərdə cəmi 200-ə qədər dükan olsa da, istənilən bahalı malı tapmaq mümkündür. Evliya Çələbi Şamaxının memarlıq abidələrindən, o cümlədən məscidlərindən də bəhs edir, «xoş söhbət yerləri olan qəhvəxanalardakı» səliqə-sahmandan söz açır. Səyyah, ümumiyyətlə, Şirvanın təsərrüfat həyatından bəhs edərkən yazır ki, bu «məhsuldar torpaqda çəltik, pambıq, yeddi növ üzüm, «abbasi» və «mələçə» armudları, qarpız yetişir» (117, s. 164). Evliya Çələbi bu yerlərin «mülayim», «yumşaq» iqlimindən, «şöhrəti dünyanın hər yerinə yayılmış gözəllərindən» də bəhs edir, Şamaxıda «çoxlu alim və müdriklər» olduğunu göstərir.

Evliya Çələbi 1647-ci il fevralın 6-da Şamaxıdan Bakıya gəldi. Bakı qalası, İçərişəhər, Bakıətrafı yerlərlə diqqətlə tanış olan türk səyyahı yazır ki, Bakı qalası Xəzər sahilində yüksək təpə üzərində tikilmiş əla kvadratşəkilli istehkamdır. Səyyahın məlumatına görə, şəhərin dənizsahili məhəllələrində minə qədər ev, üzümlük, məscid, bazar, hamam və s. vardı. Evliya Çələbinin yazdığı kimi, Bakı o zaman, artıq abad bir şəhər idi; üç tərəfdən divarlarla mühafizə olunurdu və üç darvazası vardı: Gilan qapısı, Dərbənd qapısı, Sahil (Liman) qapısı (117, s. 166). Səyyah gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edən Mirzəxan hamamı, həmçinin Heydər şah məscidi və b. abidələr haqqında da maraqlı məlumatlar verir. Bakı XVII əsrdə Azərbaycanın artıq ən böyük sə-

nətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi. Bunu Evliya Çələbinin məlumatları bir daha sübut edir. Türk səyyahı yazır ki, Bakı Şirvanın liman şəhəridir; «Çindən, Xətaydan və Xotandan, Fəqfur və Zenan şəhərlərindən, Kalmıqstan və Moskva ölkələrindən bura aramsız olaraq səfirlər gəlir və karvanlar mal gətirir. Moskvalılar müntəzəm olaraq Bakıya gəlirlər; Bakıdan Moskvaya duz, neft, zəfəran və ipək alıb aparırlar... Moskva ölkəsindən İrana aparılan samur və sincab xəzlərinin, morj dişinin, bulqarların ixrac etdikləri yumşaq dərilərin çox hissəsi Bakı, qismən isə Gilan vasitəsilə aparılır» (117. s. 167).

Evliya Çələbi göstərir ki, Bakının iqlimi yumşaqdır; buna görə də Bakı ətraflarında çəltik, kətan əkilir, bağlar və bostanlar salınır, zərif lifli pambıq yetişdirilir (117, s. 167). Səyyahın Bakı nefti haqqında məlumatı xüsusilə maraqlıdır. O göstərir ki, şəhərin yaxınlığında yeddi yerdə müxtəlif rəngli zəngin neft mənbələri vardır; buranın əhalisi mum və piy şamları yandırmır, hamı neft çıraqlarından istifadə edir (117, s. 167). Evliya Çələbinin səyahəti zamanı neft artıq dövlətin iqtisadi həyatında xüsusi rol oynayırdı. Bakı nefti dünyanın bir çox ölkələrinə ixrac olunur, ondan yanacaq kimi və hərbi işdə istifadə olunurdu. Bakı ətrafındakı neft quyularını o zaman öz gözləri ilə görmüş səyyah yazır: «Neft dövlət gəlirinin xüsusi mənbəyidir və hər il şaha yeddi min tükən gəlir verir. Neft çıxarmaqla məşğul olan adamlar gecə-gündüz quyulara düşüb neft çıxarır və

onu keçi dərisindən olan tuluqlara doldururlar. Sonra onu tacirlər alır və müxtəlif ölkələrə aparırlar. Səkkiz rəngli neft olur. Lakin ən yaxşısı sarı neftdir. Qara neft şahın mülkiyyətidir... Qara nefti Özbəkistan, İraq, Gürcüstan, Dağıstan və Osmanlılarla sərhəddə yerləşən qalalara göndərilər və həmin yerlərdə bundan işıq üçün istifadə edirlər. O, qalaları və şəhərləri qorumaq üçün hərbi ehtiyat kimi lazımlıdır. Hətta İran şahı və Osmanlı paytaxtı üçün hazırlanan çıraqlar da Bakı nefti ilə yandırılır. Neft gündüz də, gecə də qarovulçular tərəfindən qorunur. Çünki ona od düşsə, yanıb qurtaranadək sönməz. Elə buna görə də neft mənbələrinin yanında həmişə hazır qum təpələri düzəldib saxlayırlar. Neft mənbəyi alışdıqda əhali hamılıqla yüyürüb alovun üstünə qum tullayıb söndürür. Çünki neft quyularındakı yanğını söndürmək üçün başqa vasitə yoxdur» (117, s. 168).

Evliya Çələbi Bakıdan sonra Dərbəndə yola düşdü. Dərbəndə gedərkən o, yolboyu rast gəldiklərindən, gördüklərindən bəhs edir. Xəzər dənizi, bu dəniz sahilindəki liman şəhərləri, Xəzərsahili ölkələr barədə maraqlı məlumatlar verir. Türk səyyahı Dərbəndə gedərkən ən maraqlı məlumatı «böyük və gözəl şəhər» olan Şabran haqqında verir. Evliya Çələbinin məlumatına görə, Şabran havasına və suyuna görə Təbrizdən sonra ikinci şəhər hesab olunurdu. Səyyah Şabranın yetmiş qədər məhəlləsi olan böyük bir şəhər olduğunu göstərir, şəhərin memarlıq abidələrindən, xüsusilə Toxmaq xan, Əfşar xan Uzun

Həsən məscidlərindən söz açır, onları memarlıq abidəsi kimi yüksək qiymətləndirir (117, s. 170).

Şabrandan sonra türk səyyahı Dəmirqapıya – Dərbəndə gəldi. Bir çox başqa səyyahlar kimi, Evliya Çələbi də Dərbənd qalasının İsgəndər Zülqərneyn tərəfindən tikdirildiyini, hökmdarın göstərişi ilə Qafqaz dağlarını Xəzərlə birləşdirən qalın divardan dəmir qapılar asdırılaraq yanına keşikçilər qoydurulduğunu, elə buna görə də həmin qalanın «Dəmirqapı» adlandırıldığını qeyd edir. Səyyah, hətta İsgəndərin bir zamanlar Elbrusun altından lağım atdırıb Xəzərlə Qara dənizi birləşdirmək fikrində olduğuna da inanır. Səyyahın məlumatı təsdiq edir ki, Səfəvi–Türkiyə müharibələri zamanı Osmanlı imperiyası Dərbənd qalasını ələ keçirməyə xüsusi diqqət verirdi. Çünki Osmanlılar Krım, Qıpçaq düzü və Dağıstan vasitəsilə Dərbəndə, oradan da Azərbaycana hərbi qüvvə göndərərək burada vuruşan Türkiyə qoşunlarına yardım göstərə bilərdilər. Türkiyədən asılı olan Krım xanlığının qoşunları da bu yol vasitəsilə Azərbaycana hücum edirdilər. Bu məqsədlə də sultan III Muradın vəziri Özdəmiroğlu Osman paşanın qoşunları 1578–1579-cu illərdə Dərbəndi ələ keçirmişdi (117, s. 172–173). Səyyahın məlumatına görə, o, bütün səyahətləri zamanı, yüksək bir təpədə, möhkəm özül üzərində tikilmiş beşkünc formalı Dərbənd qalası kimi möhkəm istinadgah heç yerdə görməmişdir (117, s. 173). Qala divarları «fil gövdəsi böyüklüyündə» nəhəng daşlardan hörülmüşdü (117, s. 174). Dərbənd bir tərəfdən Qıpçaq düzü, Krım, Dağıstan, Moskva dövləti, həmçinin

Volqaboyu, digər tərəfdən Azərbaycan və başqa Şərqi ölkələri arasında əlaqə yaradılmasında mühüm rol oynayırdı. Dərbənd mədrəsələri və qalası Bakı nefti ilə işıqlandırılırdı. Qalanın içərisində min iki yüzə qədər, qala divarlarından xaricdə isə minə qədər ev, çoxlu üzümlüklər, bağlar, cərgə-cərgə dükənlər, karvansaralar, bazarlar, məscidlər, hamamlar vardı (117, s. 175). «Əhali, əsasən, sənətkarlıqla məşğul olur, gündəlik dolanışığını ipəkçilikdən çıxarırdı» (117, s. 175). Xəzər sahilində böyük liman şəhəri olan «Dəmirqapıya Çin, Maçın, Xətay, Xotan, Fəqfur və Moskva ölkələrindən ticarətə yüz minlərlə adam gəlir...» (117, s. 175) Buna görə də Dərbənd gömrükxanası böyük gəlir verir (117, s. 175). Evliya Çələbinin verdiyi bir fakt o zaman Azərbaycanı müvəqqəti olaraq ələ keçirmiş Osmanlı imperiyasının qarətcar xarici siyasətini aydın sübut edir. Səyyah yazır: «Dəmirqapı Osmanlıların əlində olanda onun limanından və Şirvan əyalətindən ildə 247 yük axça gəlir götürülürdü» (117, s. 175). Evliya Çələbi Dərbəndin bütün ziyarətgahlarına da baş çəkdi. O, həmin ziyarətgahlardan bəhs edərkən göstərir ki, «bir ziyarətgah da böyük sultan Dədə Qorqudunkudur. Şirvanlılar bu sultana pərəstiş edirlər» (117, s. 312).

Dərbənddən sonra Evliya Çələbi Gürcüstan vasitəsilə vətəninə qayıtdı. Evliya Çələbi səyahətnaməsinin tariximizi öyrənmək üçün ən qiymətli bir cəhəti də budur ki, onun qonşu ölkələr, şəhərlər, yaşayış məskənləri barədə verdiyi məlumatlarda da tariximizin izlərini tutmaq mümkündür.

Məsələn, Trabzon şəhərini təsvir edərkən səyyah bu şəhəri bir vaxtlar «Azərbaycan hakimi sultan Uzun Həsənin genuyaluların əlindən aldığı», sonra isə sultan II Mehmetin ələ keçirdiyini qeyd edir (117, s. 31). O, Trabzon abidələrindən söz açarkən burada «Uzun Həsənin tikdirdiyi böyük bir daş körpünün olduğunu» göstərir (117, s. 35). Evliya Çələbi Kiçik Asiyanın şərqindəki Koyluhisar qalasını da Uzun Həsənin tikdirdiyini yazır (117, s. 79). Ağqoyunluların yadigarı olan Bayındır kəndindən bəhs edir (117, s. 62). Səyyah Kiçik Asiyanın şərqində – Tərcan vadisində olarkən bir məscidin yanında dincəlmişdi. O göstərir ki, «bu şəfəqşağan came-məscidi» Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsən tikdirmişdir. Lakin kəndə yaraşığı verən bu came-məscid indi müflisləşmiş bir icmaya məxsusdur. Bu yerlərin havası hökmdarın xoşuna gəldiyi üçün o, Tərcan vadisinin kənarında bu came-məscidi tikdirdi. O, burada Həsənaabad adlı böyük bir şəhər saldırmaq niyyətində idi» (117, s. 82–83). Türk səyyahı vaxtilə – 1473-cü il avqustun 11-də Uzun Həsənlə sultan II Mehmet arasında baş vermiş Tərcan və Otluqbəli döyüşünə işarə edərək yazır: «Bu vadidə elə bir döyüş, elə bir vuruşma olmuşdu ki, indi də kəndlilər yer şumlayanda torpaqdan insan sümükləri, eləcə də çoxlu müxtəlif cür silahlar tapırlar» (117, s. 83). Evliya Çələbi Tərcan vadisində ikən «dərin bir dərədə, qayalar arasında olan» Ağqoyunlularla əlaqədar Mama Xatun türbəsini ziyarət etdi. O, yanında came-məscid və hamamı olan bu türbədə Ağqoyunlu hökmdarlarından birinin qızının uşaqları ilə

birlikdə dəfn olunduğunu göstərir (117, s. 83). Səyyah Ərzurum şəhərindən də bəhs edərkən bu şəhəri Ağqoyunlu hökmdarlarından birinin saldırdığını, onun əcdadlarının Ərzurum yaxınlığındakı Əhlət qalasında basdırıldığını qeyd edir (117, s. 87). Evliya Çələbi yazır ki, Ərzurum şəhəri Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin əlinə keçdikdən sonra o, burada «alınmaz və möhkəm bir qala kimi məşhur olan, başı göylərə dirənən Həsənqalanı (və ya Həsənabadı) tikdirdi» (117, s. 87, 100–103). Səyyah Ərzurumun tarixi memarlıq abidələrindən bəhs edərkən «Ağqoyunlu padşahlarından birinin tikdirdiyi» Ulu Cameyə, onun gözəl minarələrinin təsvirinə xüsusi diqqət yetirir (117, s. 91). Evliya Çələbi Anadolunun şərqindəki Xınıs qalasını da Ağqoyunluların tikdirdiyini yazır (117, s. 103). Səyyah Axalsix qalısından bəhs edərkən bu qalanın tarixinin də Qaraqoyunlularla və Ağqoyunlularla əlaqədar olduğunu qeyd edir, «sultan Uzun Həsənin bu qalanı ələ keçirdiyini» göstərir (117, s. 186). Qars yaxınlığındakı «Bardiz qalasını Məlik İzzəddin Ağqoyunlunun tikdirdiyini» yazır (117, s. 193). Səyyahın yazdığına görə, Uzun Həsən Gürcüboğaz adlı yerdə, Fərat üzərində böyük bir körpü saldırmışdı (117, s. 206). Evliya Çələbi Bayburt (117, s. 208) şəhərinin, Gümüşxana (117, s. 208), Tortum (117, s. 211), Kemah (117, s. 239) Uzun Həsənin «müdrək vəziri» Hacı Murad xanın layihəsi üzrə tikilmiş Hacı Murad (117, s. 250) qalalarının tarixindən də bəhs edərkən Ağqoyunlularla əlaqədar maraqlı faktlar verir, vaxtilə Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olan Ərzincanda Uzun Həsənin adın-

dan pul kəsildiyini qeyd edir (117, s. 243). Həmin zərbcana səyyahın bəhs etdiyi dövrdə Ərzincanda Mövləvi karvan-sarasının yaxınlığında hələ də qalmaqda idi (117, s. 243).

Beləliklə, Evliya Çələbinin oncildlik səyahətnaməsi, onun Asiya, Avropa və Afrikanın müxtəlif ölkələri, xalqları haqqında bilavasitə öz şəxsi müşahidələrinə əsaslanan məlumatları planetimizin öyrənilməsi tarixində xüsusi yer tutur.

YAN STREYS, *Streys Yan Yansen* – Hollandiya səyyahı, dənizçi. 1630-cu ildə doğulmuş, 1694-cü ildə ömrünü başa vurmuşdu. Hələ gənc yaşlarında Genuya və Venesiya gəmilərində uzaq səfərlərə getmiş, 1647–1656-cı illərdə iki dəfə səyahətə çıxmış, Aralıq dənizi, Atlantik və Hind okeanlarında üzmüş, İtaliya, Yunanistan, Türkiyə, Siam, İndoneziya, Tayvan (Formoza), Yaponiya və b. ölkələrdə olmuş, dəfələrlə əsir düşüb əldən-ələ keçmiş, Arxipelaq adalarında yaşamışdı.

Streysin üçüncü səyahəti 1668-ci ildə başlandı. Həmin il dekabrın 12-də o, bir qrup Hollandiya gəmi mütəxəssisininin tərkibində baş yelkən ustası sifəti ilə Moskvaya gəldi. Çarın göstərişi ilə muzdla işə götürülmüş hollandiyalılar Rusiyada gəmiçiliyin inkişafına kömək etməli, Xəzər dənizində üzmək üçün gəmilər quraşdırmalı və həmin gəmiləri dənizə çıxarmalı idilər. Bu zaman, artıq, Moskva yaxınlığında – Dedinovo kəndində başqa bir qrup Hollandiya mütəxəssisi «Oryol» adlı belə bir gəmi quraşdırıb qurtarmışdı. Streyslə birlikdə gələn heyət həmin

gəmini Xəzərə çıxarmalı idi. Buna görə də hollandiyalılar martın 4-də Oka çayı sahilindəki Dedinovo kəndinə gəldilər. Kapitan David Butlerin başçılıq etdiyi heyət «Oryol»u qəbul edib martın 12-də Dedinovodan Həştərxana yola düşdü. Streys çarizmin Xəzərə can atmasının səbəbini izah edib göstərir ki, «çar həzrətləri» Səfəvilər dövləti ilə əlaqə yaradıb bu gəlirli ticarəti öz əlinə keçirməyə çalışır, «İran (azərbaycanlı – Y.M.), tatar və başqa yadelli» tacirləri sıxışdırmaq istəyirdi (100, s. 141).

1669-cu il avqustun 24-də hollandiyalılar Həştərxanda lövbər saldılar. Lakin «Oryol» Xəzərə çıxa bilmədi. Bu zaman Volqaboyunda Stepan Razinin başçılığı ilə kəndli müharibəsi gedirdi. Buna görə də hollandiyalılar gəmini tərک edib kiçik bir qayıqda Xəzərə qaçdılar. Lakin Dağıstan sahillərində yerli hakimlər tərəfindən əsir alındılar. Bundan sonra qul kimi əldən-ələ düşən Streys, nəhayət, 1671-ci ildə azadlığa çıxdı. Şamaxıdan İsfahana, oradan da Səfəvilər dövlətinin cənub limanlarından biri olan Gembrona getdi. Hollandiyanın Ost-Hind kompaniyasında işə girdi. Vətənə qayıdarkən yenidən ingilislərə əsir düşdü. 1673-cü il oktyabrın 7-də, nəhayət, Hollandiyaya qayıda bildi. 1675-ci ilin iyununda Hollandiya səfiri Konraad fan Klenkin heyətində yenidən Moskvaya gəldi.

Streysin 1674–1673-cü illəri əhatə edən məşhur səyahətnaməsi ilk dəfə hələ səyyahın öz sağlığında – 1676-cı ildə Amsterdamda çapdan çıxıb.* Bu qiymətli

---

* Вах: Я.Я.Стрейс. Три путешествия. Пер. Э.Бородиной, М., 1935.

mənbə Yer kürəsinin olduqca böyük ərazisini, o cümlədən Azərbaycan, Rusiya, İran və qonşu ölkələrin tarixini öyrənmək üçün maraqlı məlumatlarla zəngindir. Lakin Streysin xatirələrində çox zaman Adam Olearinin məlumatları təkrar olunur. Səyyah alman aliminin səyahətnaməsindən geniş istifadə etmişdi. Çünki Streysin səyahətnamələri yazılarkən Oleari səyahətnaməsi, artıq bir neçə dəfə nəşr olunmuşdu.

Azərbaycan haqqında

Streys də Oleari kimi, Azərbaycan haqqında ilk məlumatı hələ Həştərxanda ikən verir. Səyyah «bu əla ticarət şəhərində» Azərbaycan tacirlərinin qızgın ticarət etdiklərini göstərir. Yazır ki, Həştərxanda, «başlıca olaraq ipəklə güclü ticarət gedir».

Hollandiya səyyahı Həştərxanda əla, iri üzüm yetişdiyini göstərir və qeyd edir ki, burada heç vaxt üzümlük olmayıb, 1613-cü ildə Şirvan tacirləri pravoslavlığı qəbul etmiş bir alman rahibinə ilk üzüm tənəyi bağışlamışlar ki, sonra da bundan böyük bir üzümlük əmələ gəlib. Həmin üzümdən indi hər il çara 200 çəllək çaxır və 50 çəllək araq göndərilir.

Streysin Razin hərəkəti haqqındakı maraqlı məlumatları içərisində bir fakt xüsusilə diqqəti çəkir. Səyyah göstərir ki, Razinin Səfəvilərdən «silah və ərzaq almaq planları» varmış. Bundan başqa, Hollandiya səyyahı,

Volqaboyunda yaşayan kazakların Xəzər vasitəsilə Azərbaycanın Niyazabad, Şabran, Bakı, Astara və b. sahil məntəqələrinə basqın edib əllərinə keçəni talayıb apardıqlarını göstərir.

Həştərxandan Xəzərə qaçan Streys Volqanın deltasına çatdıqda burada nəbə balığın bolluğundan yazır, balıqçıların bu balıqları tutaraq qarınlarını yarıb kürüsünü çıxardıqdan sonra suya atmasından heyrətlənir. Sonra o, Həştərxana gedən və ipək tayları yüklənmiş bir gəmi ilə rastlaşdığını göstərir.

Dağıstan sahillərində Streysi yerli feodallardan biri əsir alır və qul kimi İrəvanda yaşayan oğluna göndərir. «Qatıra mindirib» İrəvana gətirilən səyyah bu şəhər barədə maraqlı məlumatlar verərkən burada «bir neçə məscid» olduğunu da qeyd etməyi unutmur. O, Səfəvilər dövlətinin ərazisində, o cümlədən Şamaxıda və Dərbənddə çoxlu hamam olduğunu yazır. Səyyah göstərir ki, bu hamamlarda «gün çıxandan batana kimi adam əlindən tər pənmək olmur. Səhərdən naharacan kişilər, nahardan sonra qadınlar çimir».

Hollandiya səyyahı İrəvanda çox qalmadı. Onu bir nəfər azərbaycanlı tacir satın alıb Dərbəndə gətirdi. Streys xüsusi gəmisi olan bu tacirin Xəzər hövzəsindəki ticarət əməliyyatlarında iştirak etməyə başladı. Səyyahın bu zaman ipək ticarəti ilə məşğul olan Azərbaycan tacirləri ilə bir sövdələşməsi Hollandiya kapitalının o

zamankı planlarını çox aydın əks etdirir. Bu sövdələşməyə görə tacirlər belə qənaətə gəlmişdilər: Volqa-Xəzər yolu ilə Hollandiyadan qalay, sink, civə, mahud, atlas və başqa mallar almaq olar ki, bunları da Dərbənd, Şamaxı və Ərdəbildə böyük qazanla satmaq mümkündür. «Buna görə də ipək ticarətini bütünlüklə Hollandiyaya istiqamətləndirmək lazımdır. Baha başa gələn və böyük mühafizə dəstəsi tələb edən, çox təhlükəli, həm də türklərin ağılasığmaz miqdarda gömrük aldığı uzaq qərb yolundansa Xəzər–Volqa–Arxangelsk vasitəsilə Hollandiyaya mal göndərmək daha yaxşı və daha münasibdir» (100, s. 232). Tacirlər ümid edirdilər ki, «Moskva çarı bu mənfəətli ticarəti inkişaf etdirmək və onu öz ölkəsinə istiqamətləndirmək üçün az gömrük alar» (100, s. 232). Yerli tacirlər söhbət zamanı qeyd etmişdilər ki, Şirvandan və başqa dənizsahili rayonlardan hər il Hollandiyaya 30 min tay ipək ixrac etmək olar. «Xəzərin şərq sahilində isə əla yumşaq dəri, zəfəran, ravənd və başqa olduqca yaxşı mallar var» (100, s. 232). Streys göstərir ki, ağam həmişə bu mallarla alver edirdi.

Azərbaycan tacirinin Yan Streysə aşağıdakı müraciəti yurdumuzun o zamankı geniş beynəlxalq ticarət əlaqələrini aydın sübut edir: «Yan, qəm yemə və qorxma, mən səni özümlə İsfahana aparacağam. Orada əla alman, ingilis və başqa tacirlər yaşayırlar. Onlar səni satın alarlar, yenidən azadlıq əldə edərsən» (66, s. 109).

Ticarət məqsədilə dəfələrlə Xəzəri o tərəf-bu tərəfə keçmiş Streys yazır ki, Xəzərin uzunluğu 129, eni isə 60 milə bərabərdir. Səyyah azərbaycanlılarla əlaqədar olaraq, göstərir ki, bu xalq «Xəzərin lap sahilində yaşayır və dənizçiliklə məşğul olur» (100, s. 233).

Streys Dərbənddən bəhs edərkən göstərir ki, burada yaşayan azərbaycanlılar özlərinin qədim mənşəli olmaları və əsil-nəcabətləri ilə, həmçinin «Midiya monarxiyası ilə fəxr edirdilər. Xüsusilə qızılbaşlar və ya kralın saray qvardiyasının əsgərləri özlərindən razıdılar» (100, s. 237).

Yan Streys Dərbənddə daha bir dəfə satıldı. Bu dəfə onu Hacı Bayraməli adlı «daş-qaş və bahalı mallarla ticarət edən varlı bir tacir» aldı. O, 1670-ci il sentyabrın 1-də həmin tacirin növbəti səfərə çıxan karvanı ilə Şamaxıya yola düşdü. Maraqlıdır ki, daş-qaş ticarətinə gedən bu ticarət karvanı 1800 at, çoxlu dəvə, başqa yük heyvanları və bir neçə min adamdan ibarət idi (100, s. 243).

Hollandiya səyyahı Şamaxıya 1670-ci il sentyabrın 8-də çatdı. Bu zaman 1667-ci ildə baş vermiş dəhşətli Şamaxı zəlzələsindən heç üç il də keçməmişdi. Səyyah həmin zəlzələ haqqında yazır: «Məni hər şeydən çox təəccübləndirən budur ki, şəhər, əsasına qədər dağılımsından və adamsız qalmasından heç üç il də keçmədiyi halda, yenidən bərpa olunmuşdur. Burada tez-tez zəl-

zələ olur. Mənim burada keçirdiyim bir il ərzində bir neçə dəfə zəlzələ oldu; gün ərzində onu, nə az, nə də çox, üç dəfə hiss etmişdilər. Lakin 1667-ci il zəlzələsi kimi güclü zəlzələ heç kəsin yadına gəlmir. Əvvəlcə çox güclü olan bu zəlzələ düz üç ay davam etmişdi». Streys qeyd edir ki, həmin zəlzələ vaxtı şəhər «lap əsasına qədər yerindən oynamış», nəinki iri binalar, qüllələr davam gətirməmiş, hətta yaşayış evləri də elə sürətlə çökmüşdü ki, heç kəs canını qurtara bilməmişdi. «Hesablamışlar ki, bu dəhşətli dağıntı zamanı, hələ qadınlar, uşaqlar, nökərlər nəzərə alınmazsa, şübhəsiz, 80 min nəfərdən çox silah oynatmağa qadir kişi həlak olmuş, bədbəxtlik təkcə Şamaxıya yox, onun ətraflarına da üz vermişdi. Möhkəm dağlar və bərk qayalar ayrılmış, bütöv yaşayış yerləri, kəndlər alt-üst olmuş və yarığanlara qərq olmuşdu. Biz dağların uçub vadilərə tökülmüş zirvələrini, əhalisi və mal-qarası ilə birlikdə onların altında qalmış kəndləri gördük. Yollar da o qədər dağılmış və alt-üst olmuşdu ki, karvanlar çox vaxt dolama yolla getməli olurdu...» (100, s. 245–246).

Streysin Şamaxı ilə bağlı başqa bir məlumatı təsdiq edir ki, XVII əsrdə də Azərbaycan–Hindistan əlaqələri inkişaf etməkdə idi. Streys Şamaxıda çoxlu hind taciri yaşadığını iddia edir. Səyyah yazır ki, 1671-ci il yanvarın 15-də «varlı bir hindli» ölmüş, onun cəsədi şəhərin kənarında «böyük bir tonqalda» yandırılıb, külü

çaya atılmışdı. Bu cür hadisə həmin il martın 1-də də təkrar olunmuşdu.

Səyyah 1671-ci ilin martında Şamaxıda Novruz bayramı keçirilməsinin şahidi oldu. Oleari kimi, Streysin məlumatları da sübut edir ki, bu bayramın dinlə heç bir əlaqəsi yox idi. Hollandiya səyyahı Novruz bayramının azərbaycanlıların «Yeni il bayramı» olduğunu göstərir. Səyyah yazır: «Burada yeni ili iki topdan və çoxlu müşketlərdən atəş aç-aça bayram edirlər. Bütün gecəni 15 nağara, zurna, qara ney və başqa gur səsli musiqi alətləri səslənirdi. Toplardan atəş açılırdı. Xan bütün saray adamları üçün süfrə açmışdı. Eyni şeyi şəhərlilər də etmişdilər. Yeni il günündə onlar, bizdə olduğu kimi, birbirlərinə xoşbəxtlik arzulayır və xeyir-dua edirdilər. Bu onlarda bir neçə gün davam edir; onlar dostları və tanışlarını ürək açıqlığı ilə qonaq çağırır, ən yaxşı şeyləri yeyib-İçirdilər. Bizim zadəganlar, mən də onlarla birlikdə, gah bu, gah da o biri azərbaycanlının yanına yeməyə qaçırıdım və möhkəm əmin idik ki, müsəlmanların yeməyi ilə bizim boş, ac qarınlarımız arasında din ayrılığı barədə narazılıq qalxmayacaq və mübahisəyə ehtiyac olmayacaqdır. Mən keçmiş ağam Hacı Bayrama da baş çəkdim. Gülər üzlə qarşılandım. Mənim vaxtım orada şən və sevinclə keçdi...» (100, s. 262)

Streys 1671-ci il aprelin 11-də, hələ Şamaxıda olarkən, Stepan Razinin çarizmə qarşı hərbi sursat üçün

öz elçiləri vasitəsilə Səfəvi hökmdarına müraciət etdiyini göstərir (100, s. 265–266).

Hollandiya səyyahı Şamaxıda Azərbaycan pəhləvanlarının cəngi sədaları altında qurşaқыarışma mərasiminin də şahidi olmuşdu: «Martın 20-də (1671-ci ilin martı nəzərdə tutulur –Y.M.) Şamaxıya altı pəhləvan gəldi. Onlar ağlasığmaz cəldliklə güləşdilər. Belə ki, yüzlərlə adam bu əyləncəyə tamaşa edirdi». Martın 20-də keçirilən bu güləş bəhsinin Novruz bayramı mərasiminin tərkib hissəsi olduğu oxucuya, şübhəsiz ki, aydındır.

Streys gündəliyinin bu hissəsində Azərbaycan–Hindistan əlaqələri barədə daha bir maraqlı fakt vardır. O, 1671-ci il avqustun 18-də «çoxlu insan ölümünə, malqara tələfatına, evlərin, sarayların, tövlələrin uçub dağılmasına» səbəb olmuş zəlzələnin səhəri günü şəhər ətrafında 100-dən çox hind taciri gördüyünü söyləyir, hindlilərin adət-ənənələrindən geniş söhbət açır, «onların ticarət işlərində fəndgir və zirək» olduqlarını yazır.

Streys 1671-ci ilin oktyabrında Azərbaycan taciri Hacı Bayraməlinin ticarət karvanı ilə İsfahana yola düşdü. İsfahana gedən bu ticarət karvanında minlərlə at və dəvə yük aparırdı. Karvanla iki minə qədər adam hərəkət edirdi (100, s. 281). Təkcə elə həmin karvanın böyüklüyü Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri barədə, yəqin ki, kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır.

Səyyahın Ərdəbil xatirələri də diqqəti cəlb edir. Streysin məlumatları Ərdəbilin o zaman Azərbaycanın mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir. Səyyah yazır: Ərdəbil bazarında «lap ilk baxışdaca Qeysəriyyə adlı tağ-tavanlı gözəl bir dördkünc bina nəzərə çarpır. Burada qızılı və gümüşü sapla çəkilmiş mahud, nadir daş-qaş, xalça, ipək və başqa bahalı mallarla ticarət edilir. Qeysəriyyənin dövrəsi dükənlərlə doludur. Əcnəbi tacirlər: türklər, tatarlar, hindlilər üçün əlahiddə karvansaralar var» (100, s. 287).

Nadir memarlıq abidəmiz olan Şeyx Səfi kompleksi, xüsusilə həmin kompleksdəki məşhur kitabxana Streysi heyran etmişdi. Hollandiya səyyahı yazır ki, biz abidəni gəzə-gəzə «kitabxanaya – bir dənə də sütunu olmayan son dərəcə böyük bir otağa daxil olduq. Burada kitablar rəflərdə bir-birinin üstünə yığılmışdı. Bu kitabların bəzilərinə qızılı və gümüşü parçalardan üz çəkilmişdi. Zalda bir neçə əlahiddə guşələr vardı. Həmin guşələrdə çoxlu çini piyalələr, güvəclər və kuzələr vardı ki, onlardan bura ibadətə gələn şah və başqa «yüksək mənəb sahibləri» yeyib-içirlər» (100, s. 292). Səyyah Şeyx Səfi kompleksində Azərbaycan Səfəvi sülaləsinin, Şah Abbas da daxil olmaqla, 12 nümayəndəsinin basdırıldığını göstərir və onların adlarını sadalayır.

Yan Streys Ərdəbil haqqındakı məlumatlarını belə tamamlayır: Ərdəbil həm də «... Gilan, Gürcüstan və

başqa ölkələrdən gəlib-gedən tacirlərlə ağzına qədər dolu olan olduqca məşhur və böyük ticarət şəhəridir. Həftədə iki dəfə bazarı olur. Bazara öz mallarını gətirən saysız-hesabsız kəndli gəlir... Ərdəbil özünün qədim möhtəşəmliyi ilə çox şəhərləri geridə qoyur» (100, s. 294).

Hollandiya səyyahı 1671-ci il noyabrın 25-də ağası Hacı Bayraməlinin karvanı ilə Ərdəbili tərk edir. 1672-ci il yanvarın 19-da o artıq Səfəvilərin paytaxtında – İsfahanda idi. Azərbaycan taciri burada Streysi azad etdi və ona 100 taler də «cib xərcliyi» verdi. «Müsəlmanın mərhəməti və səxavətindən» sonuncu dəfə heyrətə gələn səyyah buradan Bəndər-Abbas (Gembron) limanına, oradan da Hollandiyaya yola düşdü. Yolda növbəti dəfə, bu dəfə ingilis dəniz quldurlarına, əsir düşən Streys Londona aparıldı. Bir müddət burada yaşadıqdan sonra axırını dəfə azadlıq əldə edən səyyah 1673-cü il oktyabrın 7-də vətəninə qayıtdı.

B İ B L İ O Q R A F İ Y A *

1. K.Marks. İbtidai yığım deyilən şey. K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, c. 2, B., 1980.
2. F.Engels. Anti-Dürinq, B., 1967.
3. V.İ.Lenin. Gənclər ittifaqlarının vəzifələri. Əsərlərinin tam külliyyatı, c. 41.
4. V.İ.Lenin. İnqilabçı proletariat və millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ. Əsərlərinin tam külliyyatı, c. 27.
5. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri, B., 1984.
6. Авдиев В. И. История Древнего Востока. М., 1970.
7. Аделунг Ф.П. Критико-литературное обозрение путешественников по России до 1700 года и их сочинений. Пер. с немец. А. Клеванова, ч. 1. М., 1864.
8. Azərbaycan tarixi, c. 1, B., 1958.
9. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Б., 1956.
10. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Пер. с англ. Ю. В. Готье. Л., 1937.

---

* Biblioqrafiyaya ən mühüm mənbələr və ədəbiyyat daxil edilmişdir.

11. Анучин В.А. Географический фактор в развитии общества. М., 1982.
12. Афанасий Никитин. Хождение за три моря. М.–Л., 1980.
13. Ахмедов Б.А. Из истории торговых сношений Англии с государством Сефевидов (II половина XVI века). Б., 1967.
14. Ашурбейли С. Б. Очерки истории средневекового Баку. Б., 1964.
15. Ашурбейли С. Б. Государство Ширваншахов. Б., 1983.
16. Бакиханов А. К. Сочинения. Записки. Письма. Б., 1983.
17. Вакиханов А. Gülüstani-İrəm. В., 1951.
18. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925.
19. Бартольд В.В. Культура мусульманства. Прг., 1918.
20. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Б., 1925.
21. Белов М.И. Семен Дежнев. М., 1955.
22. Беляев В.И. Географический труд ал-Идриси. «Труды» Гос. публ. библ. им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, т. 1. Л., 1957.
23. Бернар Карра де Во. Арабские географы. Пер. с франц. Л., 1941.
24. Berşe Q. Venesiya respublikası və İran (sənəd toplusu italyan dilində) Torino., 1865.

25. Библиотека иностранных писателей о России. СПб., 1836.
26. Буниятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские). Б., 1964.
27. Буниятов З.М. Азербайджан в VII–IX вв. Б., 1965.
28. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Б., 1978.
29. Vəlixanlı N.M. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyahları Azərbaycan haqqında. B., 1974.
30. Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. М., 1982.
31. Вторая записка Абу Дулафа. Издание текста, перевод, введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.В.Халидова. М., 1960.
32. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XII–XVII вв. Б., 1982.
33. Геродот. История (в девяти книгах). Перевод и примечания Г.А. Стратановского. Л., 1972.
34. Гусейнов А.Н. Азербайджано-русские отношения XV–XVII вв. Б., 1963.
35. Гусейнов Р.А. Сирийские источники об Азербайджане. Б., 1960.
36. Де-Фер Г. Плавания Баренца. М.-Л., 1936.
37. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX–XVII вв. Б., 1981.
38. Древние и средневековые источники по этнографии и истории народов Африки южнее Сахары, т.2. – Арабские источники X–XII вв. М.-Л., 1965.

39. İbrahimov С.М. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. В., 1985.
40. Ибрагимов Дж.М. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века. Б., 1962.
41. İsmayılov М.Ə. Şəki. В., 1982.
42. История Азербайджана. Б., 1979.
43. История Африки. Хрестоматия. М., 1979.
44. История средних веков, т. 1. Под. общ. ред. С.Д.Сказкина. М., 1977.
45. История средних веков, т. 2. Под. общ. ред. С.Д.Сказкина. М., 1977.
46. История средних веков. Под ред. Н.Ф.Колесницкого. М., 1980.
47. История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970.
48. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан. (Сведения об Азербайджане.) Пер. с арабского З. М. Буниятова и П. К. Жузе. Б., 1983.
49. Карпини Дж. История монголов. – Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1957.
50. Кифишин А. Географические воззрения древних шумеров при Патеси Гудеа (2162-2137 гг. до н. э.). «Палестинский сборник». Вып. 13 (76), М., 1965.
51. Клавихо Г.Р. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1406 гг. «Сб. ОРЯС», СПб., 1881, т. 28, № 1.
52. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о

- его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков, 1956.
53. Ковалевский А.П. Чуваши и болгары по данным Ахмеда ибн Фадлана. Чебоксары, 1954.
  54. Коган М.А. О географических воззрениях европейцев накануне великих географических открытий. В сб. «Путешествия и географические открытия в XV-XIX вв.». М.-Л., 1965.
  55. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, т. IV. М.-Л., 1957.
  56. Крачковский И.Ю. Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре Йакута. Избр. соч., т. 1. М.-Л., 1955.
  57. Кунин К.И. Магеллан. М., 1940.
  58. Кунин К.И. Васко да Гама. М., 1947.
  59. Липин Л., Белов А. Глиняные книги. М.-Л., 1952.
  60. Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. М., 1967.
  61. Марко Поло. Путешествие. Пер. со старофранц. Л., 1940.
  62. Марко Поло. Книга. Пер. со старофранц. М., 1955.
  63. Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. 1. М.-Л., 1939.
  64. Mahmudov Y.M. Öyränilməmiş səhifələr. B., 1972.
  65. Mahmudov Y.M. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. B., 1980.
  66. Mahmudov Y.M. Odlar yurduna səyahət. B., 1972.

67. Məmmədov R.A. Naхçıvan şəhərinin tarixi oçerki. B., 1977.
68. Məmmədov S.A. Azərbaycan XV–XVIII əsrin birinci yarısında. B., 1981.
69. Миллер Ян. Шеренга великих путешественников. Пер. с польск. Е.К.Шпак. М., 1975.
70. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI вв. М., 1963.
71. Морисон С.Э. Христофор Колумб, мореплаватель. М., 1958.
72. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI–XVIII əsrlər). B., 1977.
73. Nemətova M.X. Şirvanın XIV–XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. B., 1959.
74. Новосельцев А.П. Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980.
75. Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Пер. А.М. Ловягина. СПб., 1906.
76. Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Пер. П. Барсова. М., 1870.
77. Onullahi S.M. XIII–XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. B., 1982.
78. Osmanov O.U. Məşhur səyyahlar və coğrafiyaşünaslar. B., 1964.
79. Osmanov O.U. Məşhur səyyahlar və coğrafiyaşünaslar. B., 1970.

80. Пасецкий В.М. Виллем Баренц (1550–1597). М., 1956.
81. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. Сб. статей по истории Азербайджана, вып. 1. Б., 1949.
82. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Л., 1949.
83. Петрушевский И.П. Хулагуидов государство. СИЭ, т. 15. М., 1974.
84. Пигафетта А. Путешествие Магеллана. Пер. с итал. М., 1950.
85. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935.
86. Путешественники об Азербайджане, т. 1. Б., 1961.
87. Путешествие Абу Хамида ал- Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). Пер. с арабского, вступительная статья и примечания О.Г.Большакова, исторический комментарий А.Л.Монгайта. М., 1971.
88. Путешествие Амвросия Контарини, посла светлейшей Венецианской республики к знаменитому Персидскому государю Узун Гассану, совершенное в 1473 году. БИПР. СПб., 1836.
89. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. М.-Л., 1939.
90. Путешествия и географические открытия в XV–XIX вв. М.-Л., 1965.
91. Путешествия Христофора Колумба. Дневники,

- письма, документы. 1961.
92. Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Б., 1981.
  93. Рубрук Гильом де. Путешествие в восточные страны. В кн. Карпини Дж. История монголов. М., 1957.
  94. Свет Я.М. По следам путешественников и мореплавателей Востока. М., 1955.
  95. Свет Я.М. Фернандо Магеллан. М., 1956.
  96. Свет Я.М. Колумб. М., 1973.
  97. Семенов В.Ф. История средних веков. М., 1975.
  98. Семенова Л.А. Из известий Масуди о Кавказе. В кн.: «Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы». Вып. 2. М., 1969.
  99. Сопочко А.А. История плавания В. Беринга на боте «Св. Гавриил» в Северный Ледовитый океан. М., 1983.
  100. Стрейс Я. Я. Три путешествия. Пер. Э. Бородиной. М., 1935.
  101. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. М.-Л., 1941.
  102. 300 путешественников и исследователей. Пер. с немецкого С.Н.Фрадкиной и Н.Г.Фрадкина. М., 1966.
  103. Труды Института истории им. А.Бакиханова, т. 1. Б., 1947.
  104. Умняков И.И. Из литературы об ал-Идриси. «Вестник древней истории». М., 1939, № 1.

105. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. B., 1983.
106. Xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. c. 1. B., 1982.
107. Харт Г. Морской путь в Индию. Пер. с англ. М., 1954.
108. Харт Г. Венецианец Марко Поло. Пер. с англ. М., 1956.
109. Хейердал Тур. Экспедиция «Тигрис». М., 1981.
110. Цвейг С. Подвиг Магеллана. М., 1956.
111. Шкловский В.Б. Марко Поло. Б., 1972.
112. Шахмалиев Э.М. Из истории торговой политики европейских держав на Переднем Востоке в XVI веке. Б., 1958.
113. Шильтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год. Изд., ред. и примеч. акад. З.М.Буниятова. Б., 1984.
114. Шумовский Т.А. Три неизвестные лоции Ахмеда ибн Маджида, арабского лоцмана Васко да Гамы. М.-Л., 1957.
115. Шумовский Т.А. Арабы и море. М., 1964.
116. Шумовский Т.А. Арабское мореплавание. «Очерки истории арабской культуры V–XV вв.». М., 1982.
117. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 3. М., 1983.
118. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века.

- Б.,1961.
119. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов. Б., 1981.
120. Якуби. История. Текст и пер. выдержек с арабск. проф. П.К. Жузе. Б., 1927.
121. История мар Ябалахи и раббан Саумы. Исследование, перевод с сирийского и примечания Н.В.Пигулевской. М., 1958.
122. Иоанн де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404 г.). Перевод с англ. З.М.Бунятова. Б., 1980.
123. Лев Африканский. Африка – третья часть света. Пер. с итальянского, комментарий и статья В.В.Матвеева. Ленинград, 1983.

MÜNDƏRİCAT

ELMİ REDAKTORDAN	3
MÜƏLLİFDƏN	9

SƏYYAH, KƏŞFLƏR, AZƏRBAYCAN

Müstəmləkəçilik siyasəti, «avropamərkəzçilik» və qədim irsə münasibət.....	13
İlk səyahətlər haradan başlanır?.....	16
Kolumbdan 1800 il əvvəl	22
«İslam dünyası»nın uğurları.....	25
Böyük coğrafi kəşflərin astanasında	35
Müvazinət pozulur	39
Səyyahlar və Azərbaycan	42

MƏŞHUR SƏYYAHLAR

Qannon.....	45
Herodot	47
Süleyman	55
İbn Vahb.....	56
Yəqubi.....	57
İstəxri	58

İbn Fədlan	61
Məsudi.....	62
İbn Havqəl	66
Əbu Duləf	70
Müqəddəsi	71
Qərnati.....	76
İdrisi.....	79
Yaqut.....	86
Karpini.....	92
Lonjümö	95
İbn Səid.....	97
Rubruk.....	100
Marko Polo	104
Rabban Suama.....	112
Pordenon.....	116
İbn Bəttutə.....	118
İoann de Qalonifontibus	124
Klavixo	127
Çjen He.....	135
Şiltberger	142
Əhməd ibn Məcid.....	144
Afanasi Nikitin.....	149
Katerino Zeno.....	157
İosafat Barbaro	165
Ambrocco Kontarini.....	173

Kolumb.....	187
Vespuççi.....	197
Vasko da Qama.....	200
Magellen.....	207
Sidi Əli Rəis.....	211
Antoni Cenkinson.....	217
Adam Oleari.....	230
Evliya Çələbi.....	253
Yan Streys.....	271
Biblioqrafiya.....	282